

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ ім. І. Ф. КУРАСА

Олеся Мандебура

**Микола Сумцов і проблеми
соціокультурної ідентичності**

Київ 2011

УДК 323.212 (092) (477) "18", "19"

ББК 63.3 (4Укр)

М 23

*Монографія обговорена і рекомендована до друку вченою
радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф.Кураса НАН України
Протокол № 4 від 24 червня 2010 р.*

Рецензенти:

Валентина Борисенко

доктор історичних наук, професор

Май Панчук,

доктор історичних наук, професор

Мандебура О.

М 23 Микола Сумцов і проблеми соціокультурної ідентичності. – К.,
ПіЕНД, 2011. – 276с.

ISBN 978-966-02-6236-2

*Монографія присвячена життю, науковій і громадсько-політичній
діяльності визначного українського етнографа, літера-турознавця,
фольклориста, академіка ВУАН Миколи Сумцова (1854–1922). Спадщина
вченого розглядається в контексті проблеми соціокультурної ідентич-
ності українців, дослідженню якої фактично і була присвячена вся наукова
діяльність харківського професора.*

*Розрахована на фахівців і всіх, хто цікавиться інтелектуальною
історією, народознавством, етнополітикою, історією України.*

УДК 323.212 (092) (477) "18", "19"

ISBN 978-966-02-6236-2

ББК 63.3 (4Укр)

© Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень ім.І.Ф.Кураса НАН України, 2011.

© Мандебура О., 2011

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	4
РОЗДІЛ I. М. Сумцов – людина і вчений у контексті доби	
1.1. Основні віхи життя дослідника	12
1.2. Харківська школа народознавства	29
1.3. Друкована й архівна спадщина М. Сумцова.....	45
РОЗДІЛ II. М. Сумцов і становлення вітчизняного українознавства	
2.1. Проблеми методології й методики етнографічних досліджень у спадщині М. Сумцова	57
2.2. М. Сумцов про обрядовість і народні свята.....	69
2.3. Символіка весільних ритуалів у баченні М. Сумцова	76
РОЗДІЛ III. Внесок М. Сумцова у вироблення наукових основ семіотики традиційно-побутової культури українців	
3.1. Семіотика хліба.....	112
3.2. М. Сумцов як дослідник обрядового фольклору	139
РОЗДІЛ IV. Роль М. Сумцова у закладенні основ вітчизняної етнорегіоналістики та музейної справи.	
4.1. Слобідська Україна як об’єкт наукових зацікавлень М. Сумцова.....	153
4.2. Музеї і музеєзнавство в діяльності М. Сумцова.....	177
РОЗДІЛ V. Громадсько-політична та науково- популяризаторська діяльність М. Сумцова	
5.1. Захист українського друкованого слова.....	197
5.2. М. Сумцов та увічнення пам’яті діячів науки і культури...	209
РОЗДІЛ VI. Спадщина М. Сумцова в оцінці сучасників і нащадків	220
ВИСНОВКИ.....	239
ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА	250
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ.....	273

ПЕРЕДМОВА

Останні кілька років категорія «ідентичність» міцно увійшла в науковий обіг і дедалі активніше використовується і в українському науковому дискурсі, і загалом у суспільно-політичному та громадському житті України. В галузі етнополітології поняття «ідентичність», незважаючи на свою відносну наукову «молодість», як одиниця наукового аналізу має різні рівні дослідження. Активно розробляються питання етнічної, регіональної, політичної, національної ідентичності українців, які включають у себе надзвичайно широке і розмаїте коло питань – від регіональних версій національної ідеї до проблем формування національно-політичної ідентичності України. Формат досліджень представлений усіма можливими видами – від статей у наукових часописах і розділах колективних монографій до кандидатських і докторських дисертацій та індивідуальних монографій.

Увага до проблем власне культурної ідентичності в науковому дискурсі з'явилася відносно недавно, спричинена переважно дослідженням впливу глобалізаційних процесів на національну культуру українців та пов'язані з цим можливі загрози і втрати. Сьогодні питання культурної ідентичності досліджується в надзвичайно широкому тематичному полі: в контексті становлення української політичної нації, національно-державної ідентичності, розвинутого та консолідованого громадянського суспільства, національної безпеки України, стратегічних пріоритетів державної політики, завдань полікультурної освіти, існування національної культурної самобутності у системі європейських ціннісних координат тощо.

Перелік наведених проблемних питань наочно свідчить про універсальний чи, швидше, базовий характер цієї категорії для досліджень практично будь-якої гуманітарної та суспільствознавчої тематики. В першу чергу виділяються такі галузі науки, як психологія, педагогіка, соціологія, філософія, культурологія. Меншою мірою питання розробляється істориками, етнополітологами та етнологами. Втім, саме поняття «культурна ідентичність» в українському гуманітарному просторі ще не має достатньої кількості теоретико-методологічних напрацювань.

Категорія «культурна ідентичність» у наукових публікаціях подекуди виступає синонімом визначення «культурна самобут-

ність», що, з одного боку, дещо збіднює значення і масштаб цієї наукової категорії, а з іншого – конкретизує її. Особливо наочно таке збіднення виявляється, коли культурна ідентичність характеризується як спільна політична дія, яка мобілізує усі суб'єкти культури в українському суспільстві. Хоча така синонімізація понять може бути лише свідченням того, що категорія «культурна ідентичність» ще не зовсім «упевнено» чувається у науковому дискурсі, особливо коли йдеться про певні політологічні питання в культурологічних та філософських статтях. Також термін використовується у таких варіантах: «національно-культурна ідентичність», «соціально-культурна / соціокультурна ідентичність». Крім того, спостерігається тенденція у значенні національно-культурної ідентичності інколи використовувати терміни «національна культура», «національний менталітет / характер».

Сьогодні все більша кількість дослідників визнає, що усвідомлення культурної самобутності, національної спадщини, історичних коренів та творчого потенціалу суспільства разом з іншими важливими чинниками є однією з рушійних сил розвитку нації та держави. Якщо дотримуватися такої позиції, то стає очевидним, що саме культурна ідентичність відіграє чи не основну роль у державотворчому процесі. Навіть націєтворчий процес іноді трактується як творення загальнонаціональної культурної ідентичності.

Цей аргумент підсилюється також таким фактом. Останнім часом в українському науковому дискурсі спостерігається дискусія стосовно питань взаємодії культури та держави у процесі становлення української нації. Одні науковці вважають, що саме відсутність української державності була одвічною проблемою та перешкодою для існування та розвитку української культури як структурованої та диференційованої цілісності. Ця теза є однією із найустановлених у науковому гуманітарному просторі. Своїм походженням вона «зобов'язана», вочевидь, радянській науковій школі, коли стверджувався усім відомий постулат, що тільки СРСР створив можливість для вільного розвитку усіх народів і, відповідно, їхніх культур. Сьогодні пропонується інший, відмінний погляд. Згідно з ним, у бездержавний період існування української нації культура, окрім того, що виробила власні механізми самозахисту (високі адаптивні властивості, розвиток у несприятливих політичних умовах), виконувала також й певні державницькі функції, наприклад,

консолідації народу, збереження національної ідентичності¹. Вочевидь, мається на увазі «висока культура», професійна – мистецтво, література, музика тощо. Якщо проаналізувати, скажімо, XIX – першу декаду XX ст., то є всі підстави для визнання такої думки цілком слушною. Адже всі події того періоду, пов'язані з протестними настроями українських інтелектуалів щодо, наприклад, відміни Емського указу та Валуєвського циркуляра, спричиняли потужний викид суспільної енергії і таким чином, безперечно, сприяли консолідації суспільства або принаймні його певних соціальних груп – науковців, університетських викладачів, громадсько-суспільних діячів та активістів.

Але й народна культура, яка характеризується науковцями як традиційно-побутова, щодо збереження національної культурної ідентичності виконувала не менш важливу роль. Навіть більше – саме на рівні побутової провінційної культури, а також культури побуту українського населення загалом забезпечувалося існування культурної самобутності нації, притаманних саме їй особливих та характерних рис, виявів, звичаїв, традицій тощо. Особливо актуальною ця теза видається для аналізу XIX ст., яке зіграло таку важливу роль у процесі консолідації української нації і становлення української ідентичності – національної та культурної.

Важко переоцінити роль у цьому процесі українських тогочасних інтелектуалів. Їхній внесок у дослідження традиційної культури народу полягав не тільки в описовому фіксуванні певних звичаїв та обрядів, а й у виявленні специфічних рис побутової культури, властивих саме українському народу. Таким чином – і порівняно з культурними звичаями інших народів (в умовах спільного проживання на певній території), і автономно – почала досліджуватися культурна самобутність українців. Традиційна обрядовість календарного та сімейного циклу, народний фольклор, народні промисли та ремесла, космогонічні та світоглядні уявлення та вірування українців, народні міфи, перекази та легенди, народна медицина та метеорологія, побутові вияви національного характеру тощо – таким був перелік тем, над якими працювали тогочасні українські дослідники. До їх числа варто віднести не лише університетську

¹ Бакальчук В. О. Культурна самобутність як фактор національної безпеки України: гуманітарний аспект [Електронний ресурс] // http://www.niisp.org/vydanna/panorama/issue.php?s=gupr3&issue=2006_2. – Режим доступу на 11.04.2010 – вільний, мова: укр.

інтелігенцію, а й сільських та містечкових збирачів первинної інформації.

Вочевидь, не буде перебільшенням стверджувати, що саме в середині – другій половині XIX ст. розпочалися масштабні дослідження української культурної ідентичності. Адже науковці, які на теоретичному рівні аналізували зібраний масив польових даних, так чи інакше, безпосередньо чи опосередковано, але ставили питання про національний характер культури народу – національні риси та особливості. Свідома частина їх вболівала за український народ, українську культуру та мову. Цю свідому частину без перебільшення можна вважати українськими патріотами – їх проукраїнська позиція, хай навіть і виявлялася в культурологічних аспектах, в умовах другої половини XIX ст. була не лише громадянською, а й до певної міри політичною позицією.

Одним із таких свідомих інтелектуалів того часу був професор Харківського університету Микола Федорович Сумцов (1854–1922).

Микола Сумцов належить до тих учених, наукова спадщина яких становить «золотий фонд» української народознавчої наукової літератури, які на зламі XIX – XX століть на високому фаховому рівні представляли українську науку в Європі. Професор, член-кореспондент і академік трьох високих наукових установ, він своєю працею на ниві науки за далеко не сприятливих політичних умов того періоду утверджував право українського народу та його культури на окремішність існування, необхідність їх вивчення і узагальнення. Серед його поціновувачів свого часу були Ф. Вовк, М. Грушевський, Д. Дорошенко, М. Драгоманов, М. Міхновський, В. Петров, О. Пипін, О. Потебня, І. Франко та багато інших видатних українських і зарубіжних дослідників.

Чітка і послідовна громадянська та політична позиція, любов до всього українського – мови, культури, літератури, народу, загалом український патріотизм, висока внутрішня моральність, порядність та інтелігентність, іншими словами – все те, що так не вписувалося в радянський менталітет і спосіб життя, і спричинилося до того, що вже в радянський час на ім'я професора Сумцова було накладено негласне табу, його праці зберігались у спецфондах, не перевидавалися, і навіть посилатися на них інакше як з критикою – було заборонено. В офіційному висновку на книгу «Українська культура» за ред. К. Гуслистого, С. Маслова, М. Рильського від

18 серпня 1947 р. Микола Сумцов разом із Борисом Грінченком, Федором Вовком, Дмитром Яворницьким, Дмитром Багалієм та іншими видатними дослідниками був визначений як «буржуазний діяч української культури з націоналістичними, антинауковими поглядами»². Дійсно, в усіх своїх наукових працях, особливо з історії України та української культури, він виступав послідовним українським патріотом. Це був той час, коли саме Харків був духовною столицею українського національно-визвольного руху – в столиці Слобожанщини працювало багато українських вчених, які генерували ідею українського національного культурного відродження.

Літературознавство, етнографія, фольклористика, історія, педагогіка, мистецтвознавство, музеєзнавство, бібліографічні дослідження, бібліотечна справа – перелік наукових дисциплін, у галузі яких працював М. Сумцов, можна продовжувати далі. Втім, наукову належність багатьох його праць ідентифікувати однозначно доволі складно. Вчений з масштабним баченням проблеми, енциклопедичними знаннями, він не міг і не писав «сухі» наукові статті. У його розвідках етнографія міцно перепліталася з історією краю, фольклористикою, соціальною історією та історією побуту, мистецтвознавство – з етнографією, літературознавство – з народною поезією та історією тощо, і все це подавалося в контексті історичного зрізу певної епохи з обов'язковим кроскультурним аналізом та використанням широкої джерельної бази. Крім того, вільне володіння кількома іноземними мовами дало вченому унікальну як на той час, зокрема для Слобожанщини, можливість користуватися науковими здобутками європейських науковців, оцінювати і критикувати їхні наукові положення, вивчати методологію та методи наукового аналізу тощо, цитувати в оригіналі зарубіжні видання, а отже – фактично вводити їх в широкий український науковий обіг, робити останні досягнення європейської гуманітарної науки доступними для інших українських дослідників.

М. Сумцов – один із небагатьох прогресивних учених, який стояв біля зародження українознавства як науки і окремої навчальної дисципліни. Ще 1910 р. у роботі «Малюнки з життя українського народного слова» він висунув ідею про назрілу необхідність

² Шаповал Ю. Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії. – К.: Генеза, 2001. – С. 192–193.

створення і розвитку українознавства як комплексної наукової дисципліни. Навіть більше – укладаючи хрестоматію «Теми для студій над Шевченком», Сумцов запропонував власну структуру українознавства як наукової дисципліни, яка би включала: природознавство; народознавство або фольклор; історію краю; соціально-економічний побут; громадську діяльність, особливо в межах освіти.

У багатьох питаннях він був першовідкривачем, науковим піонером – досліднику часто закидали, що він не стільки досліджує проблему, скільки порушує її, звертаючи на її важливість увагу інших вчених, своїх сучасників і наступників. У постановці багатьох наукових питань Сумцов працював на випередження – над порушеною ним цілою низкою проблем запекла наукова суперечка тривала не одне десятиліття. Доволі часто траплялося й таке, що в середині – другій половині минулого століття науковці, порушуючи певну проблему, в процесі своїх наукових пошуків з подивом дізнавалися, що вперше на неї звернув увагу майже століття тому Микола Сумцов, але вона не знайшла в його працях подальшого розвитку. Він лише окреслив її, виділив і ... перейшов до наступного питання. Фактично навіть через століття після публікації його статей та монографій науковці, аналізуючи історіографію конкретного питання, обов'язково посилаються на Сумцова. І якщо в радянський період розвитку української гуманітарної науки його переважно критикували, то наприкінці ХХ ст. йому почали віддавати належне.

Праці Миколи Сумцова сьогодні можна розглядати і як своєрідну джерельну базу української народознавчої науки. Останніми роками в плані наукових пошуків спостерігається тенденція до цитування науковцями не лише міркувань і думок вченого, а й вміщених у його працях численних українських переказів, легенд, народних вірувань тощо, даних його власних польових записів. А оскільки дослідник був не тільки справжнім поціновувачем українського народного слова, а й сумлінним науковцем, його власні експедиційні записи оформлені з дотриманням усіх необхідних наукових вимог із обов'язковим зазначенням місця запису, що робить їх цілком придатними для наукового використання. До речі, публікуючи своє видання «Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях», відомий український дослідник

Г. Булашев неодноразово звертався до імені М. Сумцова, цитував його думки і навіть окремо зазначив, що українські легенди, які лягли в основу його книги, він почерпнув з етнографічних матеріалів, зібраних П. Кулішем, П. Чубинським, М. Драгомановим, П. Івановим, В. Івановим, Б. Грінченком та М. Сумцовим³.

Фактичне повернення імені Миколи Сумцова до широкого культурного і наукового загалу зумовлене загальною атмосферою українського відродження кінця 80-х – початку 90-х років XX ст. і відбулося лише на початку дев'яностих років XX ст. За дев'ять років захищаються чотири (!!!) (1991, 1993, 1997, 2000) кандидатські дисертації, присвячені вивченню, відповідно, літературознавчій, історичній, етнологічній, фольклористичній спадщини вченого⁴. Мабуть, наукова спадщина жодного іншого українського народознавця не стала такою актуальною і запитаною.

Його прізвище вводиться у різні видання енциклопедичного та довідникового характеру (наприклад, «Пам'ятки історичної думки на Україні», «Мала енциклопедія етнодержавознавства», «Історія України: Документи...»), опубліковані у цих же 90-х роках.

З 1995 року на його батьківщині на базі Харківського історичного музею проводяться Сумцовські читання, приурочені до дня народження науковця – 18 квітня. Матеріали цих читань видаються мінімальним накладом і давно вже стали бібліографічною рідкістю⁵.

Сьогодні згадки про вченого можна віднайти не лише у наукових виданнях, а й у місцевих газетних статтях, які стали

³ Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Космогонічні українські народні погляди та вірування. – К.: Фірма «Довіра», 1992. – С. 22.

⁴ Див.: Пивоваров В. М. М. Сумцов як дослідник давньої української літератури: Дис. ... к. філол. н. – К., 1991; Савченко Г. О. Життя, діяльність і науково-історична спадщина академіка М. Ф. Сумцова (1854–1922): Дис. ... к. і. н. – Х., 1993; Мандебура О. С. Проблеми української етнографії в науковій спадщині Миколи Сумцова: Дис. ... к. і. н. – К., 1997; Іванова О. В. Фольклористичні праці М. Ф. Сумцова в контексті української фольклористики другої половини XIX – початку XX ст.: Автореф дис. на здобуття наук. ступеня к. філол. н. – К., 2000.

⁵ Див., зокрема: Перші Сумцовські читання. Тези наукової конференції, присвяченої 75-річчю Музею Слобідської України ім. Г.С.Сковороди. 17–18 квітня 1995 р. – Харків, 1995; Другі Сумцовські читання. Тези наукової конференції. 18 квітня 1996 р. – Харків, 1996; Треті Сумцовські читання. Матеріали наукової конференції. 18 квітня 1997 р. – Харків, 1998; Четверті Сумцовські читання. Матеріали наукової конференції. 18 квітня 1998 р. – Харків, 1999; П'яті Сумцовські читання. Збірник матеріалів наукової конференції «Музей: історія і проблеми сьогодення». 14 травня 1999 р. – Харків, 1999 та ін.

доступними для науковців усієї України за допомогою сучасних комунікаційних технологій, зокрема Інтернету. Доволі цікавий факт: на сторінках кримської газети «Українське життя у Севастополі» згадується ім'я дослідника у публікації, присвяченій народним прикметам і віруванням у птахів. Навряд чи мешканці Кримського півострова, як і загалом населення в Україні, гарно обізнані з діяльністю харківського науковця, але те, що про нього знає не один кримський журналіст – однозначно. Загалом згадки про дослідника можна віднайти в найнесподіваніших ракурсах. Так, у статті «Завжди перемагає змій», опублікованій на сторінках харківської газети «Главное в жизни города и области» у № 31-32 від 2 серпня 2008 р., місцеві журналісти, досліджуючи сучасну проблему алкоголізму в Україні загалом і на Харківщині зокрема, як історичну довідку наводять думки М. Сумцова про те, хто і як у давні часи гнав горілку.

Не буде великим перебільшенням стверджувати, що основним науковим питанням, над яким Микола Сумцов працював усе своє життя, було вивчення української національної соціокультурної ідентичності. Він досліджував її в усіх можливих на той час дискурсах: науковому, літературному, традиційно-побутовому, громадсько-суспільному тощо.

Використовуючи образне порівняння, М. Сумцова можна вважати до певної міри «культурним націоналістом» у тому смислі, який має на увазі Е. Сміт, досліджуючи роль інтелектуалів у зародженні початкової стадії націоналізму – «націоналізму як форми культури».

* * *

2012 року виповнюється 90 років з дня смерті Миколи Федоровича Сумцова.

На Пошану.

РОЗДІЛ І

М. СУМЦОВ – ЛЮДИНА І ВЧЕНИЙ У КОНТЕКСТІ ДОБИ

1.1. ОСНОВНІ ВІХИ ЖИТТЯ ДОСЛІДНИКА

Народився Микола Сумцов у Петербурзі 18 квітня (за старим стилем 6 квітня. – *О. М.*) 1854 р. у дворянській родині нащадків зросійщеної дрібної слобідської козацької старшини, дрібних земле-власників. Прадід вченого, побудувавши хату, у дусі української народної традиції залишив на сволоці напис: «Создался дом сей рабом Божиим Семеном Сумцем». Цей невеликий родинний хутір у слободі Боромлі переходив від покоління до покоління.

Дід Миколи Федоровича Іван Сумець дослужився до першого офіцерського чину підпрапорщика. Батько – Федір Сумцов – закінчив 1-у Харківську гімназію, потім (1819 р.) Харківський університет і тридцять п'ять років працював в одній з петербурзьких установ міністерства фінансів⁶. Вочевидь, саме там, у Петербурзі, українське прізвище Сумець перетворилося на російське – Сумцов.

Родина Миколи Федоровича була освіченою, інтелігентною. В родині розмовляли російською мовою, але в повсякденному житті дотримувалися народних українських звичаїв, мали родичів серед селян. Відразу після народження сина батьки повернулися на батьківщину, переїхали жити на Харківщину. 1856 р. помер батько М. Сумцова і мати виховувала сина самотужки. Вона з великою любов'ю переповідала йому українські казки та легенди і, як писав у своїх «Спогадах старого професора» пізніше вчений, «жила по-стародавньому: лікувала старими заходами, відшептувала зуби, коли вони боліли і т. инш.»⁷. Вся ця атмосфера, як згадував згодом

⁶ Фрадкін В.З. Животворный родник Сумцовского наследия (К 150-летию со дня рождения Н.Ф.Сумцова) // Приватний архів автора.

⁷ Праця М. Сумцова «Спогади старого професора» не була надрукована і після смерті дослідника залишилася у рукописному варіанті. Частину «Спогадів» опублікував Д. Багалій у журналі «Червоний шлях», № 3 за 1923 р. Саме це видання і використовується у монографії.

вчений, стала джерелом його наукового етнографізму, майбутніх наукових уподобань та інтересів, загалом любові до народного слова й побуту: «у гомоні лісу я чув лісовика».

Середню освіту М. Сумцов здобув у 2-ій Харківській гімназії. Вона дала йому знання з багатьох галузей – історії, природознавства, словесності, латинської мови, географії, ботаніки, мінералогії⁸. Саме гімназії дослідник зобов'язаний досконалим знанням французької та німецької мов, що згодом дозволило йому читати в оригіналі праці зарубіжних дослідників, цитувати їх і таким чином вводити в український науковий обіг.

Разом з тим, українську словесність та мову вчений вивчав самостійно. Юнак читав твори Г. Квітки, І. Котляревського та інших, які не входили до навчального курсу гімназії, цікавився українською народною пісенною творчістю – вивчив напам'ять цілий збірник українських пісень і поезій, у студентські роки заучував напам'ять уривки з «Енеїди» І. Котляревського. Закінчив гімназію М. Сумцов 1871 р. зі срібною медаллю і подальше навчання продовжив на історико-філологічному факультеті Харківського університету, куди він вступив відразу після закінчення гімназії.

Університетськими викладачами, які найбільше вплинули на становлення М. Сумцова як науковця, були О. Потебня, А. Лебедев, О. Кірпічніков. Ще на студентській лаві вчений зарекомендував себе серйозним, вдумливим студентом. У 1873–1874 рр. він написав ряд курсових студентських робіт, зокрема: «О сочинениях Рижского по теории словесности», «Дант и символика», «Перевод Roman de la Rose», які дістали схвальні відгуки професорського складу. Втім, ці роботи не просто мали високі оцінки – серед курсових праць деяких інших студентів названі роботи студента Сумцова були виділені як такі, що найбільше заслуговують на увагу та оцінку «відмінно». У 1874/75 навчальному році він отримав золоту медаль факультету за розробку теми «Исторический очерк христианской демонологии».

У цій праці було порушено низку важливих на той час наукових питань (наприклад, зародження народних вірувань у злих духів, дуалізм у поганстві та іудаїзмі та ряд інших). Рецензентом роботи став відомий харківський дослідник, професор Харківського

⁸ Сумцов Н. Из гимназических воспоминаний // Русская школа. – 1905. – № 1. – С. 16–26.

університету А.Лебедєв. Виділені ним безперечні переваги молодого науковця – використання широкої джерельної бази (в т.ч. творів письменників XVI – XVIII ст.), критичний огляд наукової літератури, самостійність суджень, використання даних останніх досягнень різних наук, зокрема природознавства (!) та ін. згодом стали своєрідною «візитною карткою» професора Сумцова.

На науковій долі цієї праці яскраво відобразився існуючий на той час цензурний тиск. Після закінчення університету вона була підготовлена до друку – внесено ряд суттєвих доповнень та змін, додано новий розділ про українську демонологію з характеристикою народної чортівни за даними переважно народної словесності та мистецтва. Однак цензура не дала дозвіл на її публікацію. Рукопис ученому також не повернули, а студентський варіант праці, як виявилось згодом, зник безслідно в університетських архівах. За рукописами, що лишилися, вченому вдалося написати заново та опублікувати 1878 р. один з розділів праці за назвою «Очерк истории колдовства в Западной Европе». Це була перша друкована монографія Миколи Сумцова. Сьогодні уже неможливо встановити, на яких саме підставах було заборонено публікацію «Історичного нарису християнської демонології». Однак можна констатувати, що проблеми дослідника з цензурою розпочалися ще зі студентських років.

Власне, на 1878 р. і припадає початок публікації наукових праць дослідника. Тоді, окрім «Очерка истории колдовства в Западной Европе», було опубліковано ще дві статті: «Отношения А. С. Пушкина к жене» («Харьков», №№ 120, 121) та «Бытовая сторона в сочинениях Г. Ф. Квитки» («Харьков», №№ 272–275)⁹. Таким чином дослідник фактично заявив про коло своїх майбутніх наукових інтересів – російська література та українська етнографія і література. Власне, і О. Пушкін, і Г. Квітка стануть для дослідника чи не найулюбленішими постатями для наукового аналізу – він неодноразово звертатиметься до їх творчості протягом усієї своєї наукової роботи.

Після закінчення університету 1875 р. М. Сумцов був залишений своїм учителем – професором О. Потебнею – в університеті для занять з історії загальної літератури та відряджений для

⁹ Див.: Реєстр наукових праць професора М. Ф. Сумцова // Записки історично-філологічного відділу Української академії наук (Далі у тексті ЗІФВУАН. – О. М.). – Кн. – II–III. – К., 1923. – Додаток III до протоколу № 1.

відповідного навчання за кордон. На той момент позитивне рішення про відрядження молодого спеціаліста за кордон було отримати досить проблематично – з 1865 р. функціонувало рішення про скорочення витрат казни на підготовку молодих спеціалістів до професорського звання за рахунок обмеження саме такого виду поїздок. М. Сумцов був у числі тих небагатьох, хто отримав таке відрядження. Посприяв отриманню позитивного рішення О. Потебня. 1876 р. вчений провів декілька місяців за власний рахунок у Гейдельберзькому університеті, де прослухав курс лекцій Куно Фішера з історії філософії, Ф. Барча зі всесвітньої літератури та інших відомих вчених. Враження від перебування за кордоном у німецькому університеті були настільки сильними і незабутніми, що протягом десятка років М. Сумцов постійно їх згадував і через 12 років – 1888 р. – опублікував у газеті «Харьковские губернские ведомости» деякі згадки про цей період навчання¹⁰.

У вже згадуваних «Спогадах старого професора» вчений писав про свою подорож до Києва, яка відбулася у 70-х рр. XIX ст. Її метою було бажання познайомитися з київськими дослідниками. Можна припустити, що вчений задумав і здійснив її уже після навчання у Німеччині. Точна дата цієї поїздки вимагає уточнення і додаткового пошуку, так само, як і її результати. Але, посилаючись на «Спогади...», опубліковані Д. Багалієм, можна стверджувати, що відбулося знайомство з В. Антоновичем. Визначення інших постатей, описаних вченим як «деякі інші діячі», на цей момент вимагає додаткового аналізу. Але однозначно, що кінцевим результатом поїздки Микола Федорович був цілком задоволений, оскільки у своїх «Спогадах...» описав її так: «Яскраво відбилася ця подорож, і досі, як квітка, розливає пахощі».

У зв'язку з цим звертають на себе увагу наступні моменти. Так, на час подорожі М. Сумцов був зовсім молодим дослідником – йому було трохи більше 20-ти років. Заявлена мета поїздки блискуче характеризує наукові амбіції молодого вченого, його цілеспрямованість і наполегливість, з одного боку, і свідчить про рівень розвитку українознавства у Слобідській Україні, з іншого. Сам Сумцов згадував, що «українське життя у Харкові з 1875 до 1905 року було дуже мляве: празникували раз на рік лише Шевченківські

¹⁰ Сумцов Н. Из воспоминаний о Гейдельбергском университете // Харьковские губернские ведомости (Далі у тексті ХГВ. – О. М.). – 1888. – № 3.

роковини. Збиралися у О. С. Потебні, але коли він у себе, в своїй квартирі (бо був хворий і не міг читати лекцій в університеті) почав читати приватний курс для знайомих про байку, з Петербургу був зроблений про це од Міністерства освіти запит». Наслідком стало заведене «охранкою» «діло про проф. Сумцова – про його конспірацію»¹¹. Знову ж таки, рік заведення справи не встановлений, що не дає змоги встановити час, коли вчений потрапив під спеціальний нагляд відповідних органів. Логічно припустити, що все це мало місце вже після перебування у Німеччини.

Можна лише пошкодувати, що дослідник, готуючи спогади, не перерахував інших слобожанських вчених та діячів, які разом з ним збиралися на квартирі Олександра Потебні. Втім, навіть така обмежена інформація дає підстави говорити про існування певного українознавчого «потебнянського клубу»: святкування роковин Т. Шевченка збирало навколо себе свідому, хай навіть і обмежену у кількості, частину слобожанської тогочасної інтелігенції. Додаймо до цього своєрідні міні-лекції з української проблематики, читані О. Потебнею (вочевидь, теж для зацікавлених осіб, адже М. Сумцов пише про «приватний курс»), та ще й певну періодичність, з якою вони відбувалися – хай навіть час від часу.

Таким чином харківські інтелектуали у той період задовольняли свої «українофільські» інтереси. Адже це було коло одностумців, яких вочевидь однозначно не влаштовувала тогочасна ситуація зі станом українознавчої проблематики.

Наведені уривки зі «Спогадів старого професора» яскраво змальовують ту суспільну, громадсько-політичну та наукову атмосферу, яка панувала у Слобідській Україні та, зокрема, у Харкові, Харківському університеті, у якій протягом усього життя жив і працював Микола Сумцов. Вони також свідчать, що українські симпатії Миколи Федоровича супроводжували його від самого початку його становлення як особистості, науковця, викладача. Безперечно, в таких умовах займатися українознавчими дослідженнями було досить важко, і навіть не просто важко – проблемно та небезпечно. Власне, доволі самокритично вчений пізніше описував свій власний шлях становлення як науковця з української проблематики та свідомого українця загалом: «На моїм українстві почасти відбилася сумна доля

¹¹ Багалій Д. І. Наукова спадщина акад. М. Ф. Сумцова // Червоний шлях. – 1923. – № 3. – С. 170.

українського народу. Мої вади, хиби, змагання та бажання в значній мірі вирости на ґрунті загального політичного і культурного стану України, особливо найближчої мені Слобожанщини»¹².

На той час у Харківському університеті приват-доцентами мали право бути не лише магістри, але й кандидати на це звання, які захистили дисертацію «pro venia legendi». Окрім того, щоб отримати ступінь магістра, необхідно також було публічно прочитати дві лекції – одну на тему за власним вибором, іншу – за призначенням факультету. Звання приват-доцента М. Сумцов отримав 1877 р. за працю «Князь В. Ф. Одоевский». Перша вступна лекція молодого вченого була присвячена українським думам. Вибір теми значною мірою залежав від впливу на М. Сумцова його вчителя О. Потебні, який хотів спрямувати свого учня з самого початку його наукової діяльності до вивчення української проблематики, зокрема в галузі етнології та фольклористики.

У цьому контексті принагідно зауважу, що, вітаючи М. Сумцова з початком читання лекцій в університеті українською мовою, Х. Алчевська зазначала: «... Шкода, що Потебня, Ваш незабутній учитель, не дожив до цього часу, щоб радісно осміянутися Вам з свого боку і вітати Ваші майбутні українські лекції»¹³.

Саме 1877 р., судячи з дат святкування ювілеїв наукової діяльності вченого, вважається початком його наукових студій.

З наступного – 1878 р. – вже як приват-доцент учений працює на кафедрі російської мови та словесності. В численних дослідженнях з історії Харківського університету зазначається, що вчений «заняв кафедру» після М. Лавровського і читав курс з історії російської словесності разом з А. Кадлубовським.

1880 р. М. Сумцов захищає дисертацію на звання магістра «О свадебных обрядах, преимущественно русских». Ця праця разом з деякими іншими дослідженнями¹⁴ знаменувала собою початок власне етнографічних наукових розробок вченого. Принагідно зау-

¹² Багалій Д.І. Наукова спадщина акад. М. Ф. Сумцова. – С. 169.

¹³ Вираз «pro venia legendi» дослівно означає: «на отримання права викладання». У переносному значенні це назва відкритої габілітаційної лекції.

¹⁴ Центральний державний історичний архів України (Далі у тексті ЦДІАУ. – О.М.). – Ф. 2052. – Оп. 1. – Од. зб. 92.

¹⁴ Сумцов Н. О славянских народных воззрениях на новорожденного ребенка // Журнал Министерства народного просвещения (Далі у тексті ЖМНП). – 1880. – № ССХІІ; його ж. Заметки о некоторых вредных свадебных обычаях и поверьях // ХГВ. – 1880. – № 125.

важу, що останніми роками серед деяких українських етнографів спостерігається звичай перекладати назву цієї роботи так: «Про весільні звичаї, переважно російські». У зв'язку з цим висловлю власні зауваження. На мій погляд, особливої потреби у такому перекладі взагалі немає, оскільки загальна тенденція щодо праць XIX – XX ст. полягає переважно у поданні їх назв мовою оригіналу. По-друге, праця написана на виключно українському матеріалі із залученням даних матеріально-побутової та духовної культури інших народів, але ж це не дає жодних підстав стверджувати, скажімо, що вона присвячена грецькому чи римському весіллю. По-третє, такий переклад, на мій погляд, є до певної міри некоректним по відношенню до тієї громадської та наукової позиції, якої дотримувався М. Сумцов. І нарешті – чи можна уявити, щоб в умовах дії Валуєвського циркуляра 1863 р. та Емського указу 1876 р. у назві наукової монографії з української проблематики, опублікованій на території Малоросії, було присутнє саме слово «український»?

Рік захисту магістерської дисертації збігся із ще однією важливою датою у науковій кар'єрі дослідника – з 1880 р. вчений обіймає посаду секретаря Історико-філологічного товариства, на якій він пробув значний проміжок часу, набувши таким чином цінного організаційного досвіду.

1884 р. Харківський університет отримав новий устав, згідно з яким посада доцента була ліквідована. Необхідною умовою для отримання посади професора була ступінь доктора наук за спеціальністю по відповідній кафедрі. У зв'язку з цим М. Сумцов разом з деякими іншими доцентами був призначений тимчасово виконуючим обов'язки професора. Відповідно, постало питання про захист докторської дисертації. Вочевидь, вчений був надзвичайно сумлінною, обов'язковою та працелюбною людиною, оскільки того ж року – 1884 – він подає на розгляд ради факультету Харківського університету докторську дисертацію «Лазарь Баранович». Вона отримала позитивний відгук і була допущена до захисту. Однак з Харкова до Петербурга полетів донос, автор якого, харківський професор П. Безсонов¹⁵, звинуватив ученого в «українофільських» симпатіях.

¹⁵ «Енциклопедія українознавства» характеризує П. Безсонова таким чином: «Російський славіст і фольклорист реакційно-великодержавного російського спрямування». Див.: Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні. – Т. 1. – Львів, 1993. – С. 108. В «Українській радянській енциклопедії» та «Большом энциклопедическом словаре» ця постать відсутня.

Оскільки рік подачі дисертації та призначеного публічного захисту збігся з введенням нового університетського уставу, наслідки доносу не забарилися – імперська цензура зреагувала оперативно, результатом чого стала відміна публічного захисту дисертації¹⁶. Як писав згодом вчений в автобіографії – «не пройшов з причин, які не залежали ні від автора, ні від факультету»¹⁷. Відома інша версія, згідно з якою дисертація не була допущена до захисту урядом (!), оскільки в ній Сумцов дав негативну оцінку діяльності московських воєвод в Україні, що аж ніяк не могло збігатися з теорією офіційних урядових кіл. У «Спогадах...» вчений дещо конкретизує цю ситуацію: «... заборонена була докторська дисертація 1885 року ... за те, що він (М. Сумцов – О. М.) неначе в ній ляв великоросів, але це ... була брехня, і ніколи ні до великоросів, ні до інших народів ворожнечі у мене не було»¹⁸. Як бачимо, і в першій, і в другій версіях безпосереднім підґрунтям відмови стали українські симпатії дослідника.

Можна тільки уявити собі, який стрес внаслідок відміни вже призначеного публічного захисту дисертації отримав молодий дослідник (адже в тому році йому виповнилося лише 30 років!). Утім, ця ситуація стала додатковим потужним стимулом, і всього лише за один рік Сумцов подає на розгляд ради факультету другу докторську дисертацію «Хлеб в обрядах и песнях», за яку йому 1885 р. і була присуджена ступінь доктора наук.

Микола Сумцов – один із найактивніших фундаторів Харківської громадської книгозбірні. Враховуючи той факт, що на момент відкриття книгозбірні – 1886 р. – вченому було лише 32 роки, можна цілком об'єктивно стверджувати: активна громадська позиція вченого характерна для нього від самого початку наукової та суспільної діяльності, є висхідною позицією усієї його наукової праці та публічної діяльності.

З наступного – 1887 р. – учений стає членом ради попечителів округу.

¹⁶ Враховуючи делікатність питання і дотримуючись норм наукової і загальнолюдської коректності, посилаюся на видання: Багалей Д. И., Бузескул В. П., Сумцов Н. Ф. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). – Х., 1906.

¹⁷ Автобіографія М. Сумцова надрукована у виданні: Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). – Х., 1908. Всі подальші посилання будуть саме на це видання. – О. М.

¹⁸ Багалій Д. І. Наукова спадщина акад. М. Ф. Сумцова. – С. 170.

1888 р. відбулося кілька важливих подій у науковій кар'єрі та громадському житті дослідника. Він стає членом повітової училищної ради, а з 1904 – міської училищної ради. Крім того, цього ж 1888 р. його затверджують на посаді екстраординарного, 1889 р. – ординарного професора. Вся наукова, викладацька, організаційна і громадська діяльність дослідника пов'язана з Харковом, Харківським університетом. Він читав курси лекцій з української та російської словесності на історико-філологічному факультеті, два роки – з 1885 по 1886 – завідував Музеєм прекрасних мистецтв та старожитностей при Імператорському Харківському університеті, прийнявши цю посаду від ще одного свого вчителя О. Кіріпичікова. (В науковій літературі про М. Сумцова датою його призначення на посаду завідувача цього Музею зазвичай вказується 1884 р., а сам вчений в «Автобіографії» пише, що він на цій посаді перебував у 1885 – 1886 рр.). Крім того, вчений неодноразово переобирався деканом факультету, обіймаючи цю посаду загалом з грудня 1908 р. до 1917 р.

Фактично образ М. Сумцова як університетського викладача цілком відповідав тим вимогам, які пред'являла до нього історична доба – він володів високими моральними якостями, вів активну громадську діяльність, до того ж, мав високий професійний рівень.

З 1892 р. Микола Сумцов очолює педагогічний відділ історико-філологічного товариства, створений, і за його ініціативи. 1897 р. М. Сумцов обирається головою історико-філологічного товариства і перебував на цій посаді понад 20 років. Того ж таки 1897 р. Микола Сумцов обирається головою училищної міської комісії.

1898 р. ординарні професори Харківського університету М. Сумцов та Д. Багалій були нагороджені Орденом Святої Анни 2-го ступеня¹⁹. Інформація про цю подію була надрукована у місцевій пресі – «Харьковских губернских ведомостях» 9 січня (за ст. ст. – О. М.) 1898 р. у рубриці «Высочайшие приказы и награды по гражданскому ведомству».

1901 р. М. Сумцов нагороджений чином дійсного статського радника.

¹⁹ Див.: Микола Федорович Сумцов. (Бібліографічний покажчик). – К.: Рідний край, 1999. – С. 132.

Як університетський викладач, член факультету, Микола Сумцов брав активну участь в усіх його наукових заходах. Зокрема, разом із С. Соловйовим та М. Халанським 1902 р. був обраний до складу спеціальної факультетської комісії, яка мала виробити проект правил присудження медалей імені О. Пушкіна, М. Гоголя та О. Жуковського за кращі студентські роботи з історії російської та загальної літератури, мови та етнографії.

Про високу повагу до вченого як науковця та викладача свідчить той факт, що 1902 р. він разом із М. Халанським та Д. Овсяннико-Куликовським був відряджений у Москву для участі у святкуванні пам'яті М. Гоголя та О. Жуковського, організатором якого виступило Товариство любителів російської словесності при Московському університеті. Наступного року разом із М. Дриновим, М. Халанським та А. Кадлубовським М. Сумцов відряджується до Санкт-Петербурга для участі в засіданнях Підготовчого комітету з організації проведення з'їзду слов'янських філологів та істориків, який влаштовувала Імператорська академія наук. Згодом М. Сумцов серед інших був обраний депутатом на цей з'їзд, який і відбувся 1904 р. Важко переоцінити внесок дослідника у розвиток музейної науки в Україні загалом і на Слобожанщині зокрема. Він був у числі найактивніших ініціаторів створення регіональної етнографічної виставки, приуроченої до роботи XII археологічного з'їзду, який відбувся у Харкові 1902 р. Цінна колекція цієї виставки стала надбанням етнографічного музею Харківського історико-філологічного товариства*. Цей музей репрезентував майже всі ланки традиційно-побутової культури населення Слобідської України і був на той час одним з небагатьох музейних осередків України, створених на основі зібраних польових експедиційних матеріалів. Очолюваний М. Сумцовим, він став важливим науково-організаційним, навчальним закладом, сприяв розвитку вітчизняної етнологічної науки, створенню та вдосконаленню системи охорони пам'яток історії, культури, музейної справи в Україні. Це була потужна джерельна та наукова база, на основі якої сформувалася ціла плеяда фахівців-етнологів.

Пізніше М. Сумцов став головним організатором Музею Слобідської України ім. Гр. С. Сковороди, до складу якого повністю увійшов етнографічний музей ХІФТ. За його керівництва Музей

* Далі у тексті ХІФТ. – *О.М.*

сконцентрував біля себе усі найпрогресивніші сили науки і громадськості Слобідської України і став тим центром, навколо якого вирувало українське життя в першій третині XX сторіччя на Слобожанщині.

Помітне місце в щоденній праці дослідника посідала педагогіка, і не тільки вищої школи, а й нижчої та середньої, а також народна освіта. Це відзначали і сучасники вченого. Так, святкуючи 30-річний ювілей науково-педагогічної діяльності, окремо виділяються привітання М. Сумцова як видатного та діяльного працівника на ниві народної освіти, педагогічна діяльність якого, за визнанням тогочасних педагогів, поширюється далеко за межі Харківського університету. М. Сумцов став ініціатором створення уже згадуваного педагогічного відділу при історико-філологічному факультеті Харківського університету. Пізніше дослідники спадщини вченого зазначали, що цей педагогічний відділ став, по суті, першим педагогічним товариством на Півдні Росії, який поширював свою навчально-методичну роботу на весь Південь Російської імперії, та опублікував чимало праць на педагогічну тематику. М. Сумцов написав значну кількість науково-педагогічних статей, які, вочевидь, містили і його власні методичні розробки. Фактично педагогічні статті вченого слугували методичною базою для облаштування наукових та літературних читань на найрізноманітнішу тематику «в широком кругу слушателей». Внесок дослідника в освітянську справу був настільки помітний, що його відзначили далеко за межами Слобожанщини – в Галичині. Цікавий факт: в особистому фонді М. Сумцова міститься лист з проханням допомогти у справі розвитку освіти в Галичині²⁰.

М. Сумцов опікувався також організацією загальнодоступних публічних лекцій для населення, писав програми для «составления этнографических статей для народного чтения», особисто був одним з найактивніших лекторів та діячів Харківського товариства грамотності. Ці лекції проводилися і в університеті, і за межами Харкова, мали, так би мовити, виїзний характер. Перу дослідника належать і численні науково-популярні брошури для народу.

Вчений окремо переймався проблемами розвитку середньої та нижчої школи, був прихильником жіночої освіти. Навіть більше –

²⁰ ЦДІАУ. – Ф. 2052. – Оп. 1. – Од. зб. 119.

педагогічна рада Лебединської жіночої гімназії, вітаючи науковця з уже згадуваним 30-річним ювілеєм науково-педагогічної діяльності, віддала належне М. Сумцову як «прихильнику жіночої емансипації». Принагідно зауважу, що останнім часом з'явився новий напрям досліджень етнокультурної спадщини вченого – він вважається одним із засновників української історичної фемінології. При цьому виділяються його розвідки про весільну обрядовість українців, у яких вчений неодноразово торкався питання статусу жінки та її ролі в повсякденному житті української родини, активності у громадському житті, демократичних засад, притаманних українській родині, рівноправ'я дівчини та хлопця у виборі пари і в подальшому подружньому житті та багатьох інших важливих питань²¹. Про значення ж середньої школи для формування особистості та світогляду людини у поглядах вченого яскраво свідчить навіть назва однієї його статті: «О развитии научного мышления в средней школе: (К пед. съезду [в Харькове]), (Южный край, 1916, 1 июня)».

1908 р. радою історико-філологічного факультету Вищих жіночих курсів у Харкові Микола Сумцов був обраний її членом. Дослідник порушував різноманітні питання жіночої освіти і, публікуючи свої розвідки на цю тему у місцевій пресі, таким чином актуалізував це питання, звертав на нього увагу широких кіл громадськості.

Особливо міцні стосунки з'єднували вченого з навчальними закладами, зокрема, з уже згадуваною Лебединською жіночою гімназією. Вчений персонально опікувався облаштуванням екскурсій по Харкову для її учениць, її викладачі були в минулому слухачами вченого і потім неодноразово зверталися до нього за допомогою, порадою тощо. Аналогічні стосунки поєднували вченого з його університетськими студентами. Звичною практикою для студентів і випускників Миколи Федоровича було приходити до нього додому після звершення випускних іспитів, висловлювати свою вдячність, звертатися потім письмово, з місць служби. Іноді, вже перебуваючи на відповідальних посадах голів навчальних закладів, вони просили

²¹ Буряк Л. Українська історична фемінологія XIX – початку XX ст. в контексті історіографічного аналізу [Електронний ресурс] // <http://www.history.org.ua/JournALL/sid/13/2/11.pdf>. – Режим доступу на 15.06.2010 – вільний, мова: укр.

Окрім М. Сумцова означеною проблематикою займалися М. Костомаров, О. Єфименко та деякі інші слобожанські науковці, що дає підстави автору вказаної статті виділити Харків поряд з Петербургом, Києвом та Львовом як центр українських жіночих студій. – О. М.

свого викладача порекомендувати їм людей на вчительські посади. Нерідкими були і прохання знайомих вченого посприяти у їхньому працевлаштуванні. В особовому фонді Миколи Федоровича зберігається немало листів, які містять звернення з такими проханнями та порадами. Крім того, колеги, знайомі, однодумці вченого неодноразово зверталися до нього як до старшого і досвідченішого науковця посприяти молоді у її «заняттях з етнографії», взяти на себе керівництво їхніми науковими роботами. Зокрема, з таким проханням зверталася до М. Сумцова видатна російська дослідниця В. Харузіна, опікуючись науковою долею своєї слухачки Р. Данковської – вона просила вченого взяти на себе керівництво її «науковими студіями», посприяти влаштуванню в Харкові, допомогти. При цьому дослідниця зауважила: «Вы сами знаете, как многим обязана Вам русская этнография». Наведена цитата з листа В. Харузіної є відомою, однією з найулюбленіших для цитування для дослідників спадщини вченого і має, до певної міри, хрестоматійний характер.

Усі наведені вище факти наочно свідчать про величезний науково-педагогічний авторитет, яким користувався М. Сумцов серед студентів, випускників, колег. Утім, повагу, любов і шану до Миколи Федоровича висловлювали не тільки вони. Ім'я професора було широковідомим і серед селян Харківщини, і всі значущі події у його житті, зокрема ювілейні дати наукової діяльності, набували широкого резонансу серед населення. Вражаючий і показовий факт – на врочистостях з нагоди відзначення 30-річчя наукової роботи дослідника був зачитаний вірш – присвята ювіляру, написаний жителем с. Залютин Яр Харківської волості Семеном Харлампійовичем Сіриком, опублікований згодом Є. Рєдіним у спеціальному випуску разом з привітаннями від інших шанувальників.

У цьому вірші з такою теплою і вдячністю описується ювіляр, що, незважаючи на деяку патетичність твору, його цілком можна вважати своєрідним – так би мовити, народним – підсумком наукової і громадсько-політичної діяльності Миколи Федоровича:

*Потрудився тридцять років
Ти, шановний добродію,
Знаю: розум твій глибоко –
Зерна правди-добра сіє.
По фамілії ти з «Руських»,
А Україну бажавши,*

*І цензуру нашу руську
Справедливо ввсуждаєш.
Ти другий наш Костомаров,
В тебе бачу я борця:
Розкидаєш людям жару –
Щоб м'яккі були серця.
Слава тобі незабутна
За сю працю всему краю: –
Бо темрява наша мутна
Ось! Ось! Світом засіяє...²²*

Утім, Микола Федорович отримував вияви вшанування не тільки на своїх ювілейних заходах. Крім численних адресів, які надходили на його ім'я з нагоди 25-, 30-, 35-, 45-ліття наукової діяльності від різноманітних установ та закладів (Історико-філологічного товариства та його педагогічного відділу, історико-філологічного факультету Харківського університету, Харківського товариства грамотності та його видавничого комітету, педагогічної ради Лебединської жіночої гімназії тощо), Миколі Федоровичу присвячували свої наукові розвідки, доповіді та вірші колеги, однодумці, учні. Зокрема, йому присвятив свою статтю «Голод у народньо-поетичному освітленні» А. Лобода. Свої вірші йому присвятили Д. Яворницький за назвою «Працівнику за Україну», Я. Щоголів – «Климентові млини» (з народних оповідань), Л. Шах-Пароніанц²³.

За наукові досягнення та здобутки М. Сумцова було обрано до складу багатьох наукових товариств та організацій – Імператорського Московського товариства любителів природознавства, антропології та етнографії, Товариства любителів російської словесності, Московського археологічного товариства, Полтавської, Чернігівської та Воронежської архівних комісій, Катеринославської науково-дослідної архівної комісії, Бібліографічної комісії при НТШ та багатьох інших. Микола Сумцов був обраний дійсним членом таких впливових наукових установ, як Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, Українське наукове товариство у Києві, почесним членом Одеського історико-філологічного товариства, Історичного

²² Редин Е. Профессор Николай Федорович Сумцов. К тридцатилетней годовщине его учено-педагогической деятельности. – Х., 1906. – С. 18.

²³ Див. з цього приводу детальніше: Микола Федорович Сумцов. (Бібліографічний покажчик). – С. 217–219.

товариства Нестора-літописця, а також ряду інших. Крім того, дослідник був обраний членом Українського художньо-архітектурного відділу Харківського літературно-художнього гуртка.

8 квітня (за ст.ст.) 1907 р. Микола Сумцов обраний почесним членом Товариства «Просвіта», про що його повідомив Б. Грінченко. В особовому фонді дослідника збереглася чернетка його листа з подякою Б. Грінченку за цю подію, у якому Микола Федорович зазначає: «Дуже бажаю бути корисним тому святому ділу відродження України, яке «Просвіта» має своєю метою, і йти під тим прапором загальної української просвіти...»²⁴.

Дослідник підтримував дружні зв'язки з багатьма відомими вченими Росії, Польщі, Чехії, Болгарії, з міжнародною організацією «Вільна думка». Про великий авторитет вченого за кордоном свідчить і такий факт. 1910 р., як згадував дослідник у своїх «Спогадах...», Чесько-слов'янський етнографічний музей у Празі звернувся до нього з проханням організувати при музеї український відділ.

Реальним свідченням визнання заслуг вченого перед наукою є факт присвоєння йому наукових звань академіями наук ряду країн. Показово, що спочатку українського науковця було оцінено за кордоном – 1899 р. він був обраний членом-кореспондентом Чехо-Словацького Товариства у Празі, 1905 – Петербурзької Академії Наук.

Крім того, безперечним визнанням наукових здобутків вченого є присвоєння йому спеціальних наукових відзнак. Так, 1897 р. М. Сумцов отримав повідомлення конференції Імператорської академії наук про призначення йому золотої Уварівської медалі²⁵. Показовим є той факт, що ця відзнака була зроблена за рецензію, яку написав вчений за дорученням цієї академії наук на працю П. Владімірова «Введение в историю русской словесности». Принагідно зауважу, що в «Автобіографії» вчений зазначав, що він за дорученням Імператорської академії наук чотири рази писав рецензії на наукові роботи (що вже саме по собі, безперечно, є реальним фактом визнання наукового авторитету дослідника, та ще й з боку такої поважної установи – О. М.), за що 1 раз отримав подяку, і тричі – золоті медалі.

Кількома роками пізніше – 1900 р. – М. Сумцов отримав почесний відгук академії наук за свою працю «Разыскания в области

²⁴ ЦДІАУ. – Ф. 2052. – Оп. 1. – Од. зб. 61.

²⁵ ЦДІАУ. – Ф. 2052. – Оп. 1. – Од. зб. 7.

анекдотической литературы. Рассказы о глупцах». У відповідному листі співробітники академії наук визнали, що це дослідження заслуговує на премією, але у зв'язку з відсутністю коштів (цією одвічною проблемою вітчизняної науки – О. М.) вирішили присудити відгук²⁶. 1916 р. рада Імператорського російського географічного товариства за наукові заслуги М. Сумцова у галузі української етнографії присудила йому велику золоту медаль відділення етнографії.

1919 р. за пропозицією і безпосереднього сприяння Агатангела Кримського Микола Сумцов у числі перших був обраний академіком новоствореної Всеукраїнської академії наук.

У 20-х рр. XX ст. вчений, уже будучи важко хворим, і далі брав активну участь у науковому і громадському житті України. Так, з 1920 р. він був членом редакційного Комітету з видання творів О. Потебні, 1920–1921 рр. очолював етнографічну секцію Харківського губкомпису та етнографічну комісію Харківського Головмузею, 1921 р. був обраний до складу спеціальної Ради з організації харківської філії Українського наукового товариства²⁷. Крім того, активно займався музейною діяльністю – своїм виплеканим дітищем – Музеєм Слобідської України ім. Гр. С. Сковороди.

Офіційна дата смерті дослідника на сьогодні, як це не дивно, є не стільки дискусійним питанням, скільки невизначеним, існує у кількох варіантах. Навіть академії наук України та Росії вказують різні дати. У ряду енциклопедичних видань фіксується дата у ніч з 14 на 15 вересня 1922 р., коли вчений пішов у вічність за своїм робочим столом у власному кабінеті. Втім, у деяких виданнях бачимо й інші варіанти, зокрема 12 вересня 1922 р. Саме вона вказана на персональній сторінці М. Сумцова на сайті Національної Академії наук України²⁸, а також в українському історичному календарі на квітень 2008 р., у «вільній енциклопедії» – Вікіпедії, цю дату подають і деякі дослідники у відповідних статтях²⁹. Є також і дата у

²⁶ ЦДІАУ. – Ф. 2052. – Оп. 1. – Од. зб. 12.

²⁷ Інформація про цю подію опублікована у «Вістях ВУЦВК», 9 лютого 1921 р.

²⁸ Сумцов Микола Федорович [Електронний ресурс] // <http://www.nas.gov.ua/Person/S/Pages/Sumtsov.aspx>. – Режим доступу на 02.07.2010 – вільний, мова: укр.

²⁹ Див., наприклад: Юрченко О. С. Сумцов Микола Федорович [Електронний ресурс] // http://pravopys.vlada.kiev.ua/mova/pers/e_u_m/Sumcov_Mykola.htm. – Режим доступу на 12.02.2010 – вільний, мова: укр.

ніч з 13 на 14 вересня³⁰. Та все ж, у більшості енциклопедичних довідників датою смерті вважається 14 вересня (зокрема, ця дата присутня на персональній сторінці М. Сумцова на сайті Російської Академії наук³¹). На користь достовірності саме цієї дати, на мою думку, свідчить також той факт, що повідомлення про смерть ученого з'явилися в українській пресі 16 та 17 вересня.

Некрологами на смерть дослідника відгукнулися як окремі науковці та діячі, так і державні установи. Так, вони були опубліковані у таких виданнях, як «Вісті ВУЦВК», «Студент революції», «Пути просвещения», «Известия на Народен етнографски музей» (Болгарія) тощо. Свою шану пам'яті вченого віддали І. Айзеншток, М. Арнаудов, Д. Багалій, Л. Білецький, В. Бузескул, Д. Дорошенко, І. Житецький, А. Карпо, Я. Назаренко, М. Плевако та багато інших українських та зарубіжних діячів науки і культури. Пам'яті вченого були присвячені спеціальні засідання та видання історично-філологічного відділу ВУАН, харківської науково-дослідчої кафедри історії України.

Донедавна усталеною думкою в українській, а точніше сказати – радянській гуманітарній науці – був висновок, що вчений не створив власної наукової школи. Цю думку, використовуючи категоріальний апарат такої гуманітарної науки, як літературознавство, можна вважати своєрідним «мандрівним сюжетом»: вона мандрувала з однієї публікації до іншої. Такий висновок фактично може звести нанівець усі наукові здобутки будь-якої людини, яка тривалий час займається науковою працею. Своє походження вона бере, ймовірно, в глибинах російської історичної школи періоду першої половини ХХ ст., згодом вона стійко утвердилася в радянському науковому просторі, дотримувалися її і деякі представники української науки.

Утім, проведений аналіз наукової спадщини вченого свідчить: підстав для побутування, а тим паче, в статусі аксіоми для такого висновку немає. Це твердження не відповідає дійсності навіть в

³⁰ Красиков М. Вдячний син Слобожанщини. Микола Сумцов – дослідник і громадський діяч краю [Електронний ресурс] // <http://korolenko.kharkov.com/sumtsov/Krasikov1.doc> – Режим доступу на 02.07.2010 – вільний, мова: укр.

³¹ Сумцов Миколай Федорович [Електронний ресурс] // http://www.ras.ru/win/db/show_per.asp?P=id-52302.ln-ru.dl-pr-inf.uk-12. – Режим доступу на 02.07.2010 – вільний, мова: укр.

академічному значенні поняття «наукова школа». Д. Яворницький, І. Айзеншток, І. Манжура, Р. Данковська, Д. Зеленін, Є. Редін, М. Плевако, О. Ветухов та багато інших вчених самі публічно визнавали себе учнями професора М. Сумцова. Значною була і кількість тих, хто визнавав себе його послідовником. Чому ця думка залишилася фігурувати в науці, мандруючи з однієї статті в іншу, частково можна пояснити особливостями радянської ідеології – науковець, який не створив власної школи, до того ж, був «буржуазним діячем української культури з націоналістичними, антинауковими поглядами», не заслуговує на увагу, аналіз його спадщини і, відповідно, наукове визнання. Кращої офіційної причини для негласного табування постаті та нівелювання її наукових здобутків годі й шукати. Сьогодні, коли український науковий гуманітарний простір поповнився чималою кількістю досліджень, які безпосередньо чи опосередковано стосуються постаті М. Сумцова, такий висновок, і це очевидно, перетворюється на науковий анахронізм.

Загалом же, підсумовуючи, можна з цілковитою упевненістю зазначити, що професор Харківського університету, академік Всеукраїнської академії наук Микола Федорович Сумцов був яскравою особистістю не лише в українській науці і культурі та русі за українське національне відродження. Його постать, багатогранна наукова спадщина, активна і принципова громадська та суспільно-політична діяльність є значним надбанням інтелектуальної історії України.

1.2. ХАРКІВСЬКА ШКОЛА НАРОДОЗНАВСТВА

Друга половина XIX ст. у науковій літературі характеризується як період подальшого розвитку української науки та культури.

Як відомо, на початок 1870-х рр. припадає деяке пом'якшення політичного режиму, пов'язане зі зміною загальної політики російського уряду. Мається на увазі проведення низки реформ, спрямованих на лібералізацію внутрішнього устрою імперії. 1869–1870 рр. засноване Російське наукове географічне товариство, яке проводило велику експедиційну роботу. 1873 р. організовано український відділ цього товариства за назвою «Південно-Західний відділ Російського географічного товариства» (1873–1876). Посаду віце-президента та наукового секретаря обійняв Павло Чубинський, очолив його відомий ук-

раїнський меценат, високоосвічена людина Григорій Галаган. Серед найактивніших співробітників виділяються такі постаті, як Федір Вовк, Михайло Драгоманов, Олена Пчілка, Павло Чубинський.

Фактично йшлося про заснування нового як на той час напряму наукових досліджень – українського географічного народознавства, що свідчило про початок нового етапу в історії українського народознавства.

Цей новий етап виразився насамперед у зміні характеру науково-дослідної роботи. Поширився її обсяг. Почалося всебічне планове вивчення традиційно-побутової культури українського народу. Проводилась інтенсивна робота над вивченням України, її етнографії, географії, мови, історії, економіки, краєзнавства, археології, фольклору. Загалом діяльність відділу вважається новим кроком не лише у розвитку української етнографії, а й у розробці її науково-методичних засад та в удосконаленні методики збору польової експедиційної роботи та опрацювання польових джерел³².

Друкованим органом відділу стали «Записки Юго-Западного отдела Императорского русского географического общества». Неформальним органом була також газета «Киевский телеграф», яка виходила 1874–1876 рр. Один лише перелік осіб, які увійшли до складу її редакційної колегії – М. Драгоманов, М. Зібер, Ф. Вовк, П. Чубинський, М. Лисенко, П. Житецький – безпосередньо і яскраво свідчить про функції і завдання, покладені на неї.

До роботи у Південно-Західному відділі долучилася потужна команда науковців, він мав 76 дійсних членів, серед яких, окрім уже наведених, вирізняються постаті В. Антоновича, В. Лисенка та багатьох інших.

Відділ розгорнув широку кореспондентську мережу дописувачів «на місцях», які присилали власні записи місцевих звичаїв, обрядів, легенд, зразків усної народнопоетичної творчості, вірувань. Пізніше цю практику візьме на «озброєння» Всеукраїнська академія наук, яка теж матиме широку мережу місцевих кореспондентів-дописувачів, і значною мірою завдяки цьому науковим вивченням буде територіально охоплена майже вся Україна. Таким чином в Україні утворився сильний науковий осередок з дослідження українознавчої проблематики.

³² Глушко М. С. Методика польового етнографічного дослідження: Навч. посібник. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – С. 33.

Активність працівників відділу набула широкого розмаху: проведення 1874 р. першого в місті одноденного перепису населення Києва (за допомогою якого, у тому числі, було з'ясоване важливе питання його національного складу), проведення у серпні того ж року III Археологічного з'їзду, який набув всеукраїнського масштабу і засвідчив достатньо високий рівень української гуманітарної науки.

Унаслідок усієї роботи співробітників та дописувачів відділу був зібраний величезний масив етнографічної, фольклорної та статистичної літератури (пісні, казки, зразки обрядового фольклору, звичаї та обряди українського населення тощо), який є безцінною історичною пам'яткою і досі активно використовується українськими науковцями. Товариство видало 7 томів «Трудов Этнографическо-Статистической экспедиции в Западно-Русский край»³³, опублікувало кілька томів «Записок» (1874–1876), підготувало видання праць М. Максимовича тощо. Крім того, було створено етнографічний музей, бібліотеку та архів.

Найбільшим здобутком відділу, безперечно, стала публікація «Трудов Этнографическо-Статистической экспедиции в Западно-Русский край». Це видання обсягом у семи томах, десяти книгах було першою великою спробою систематизації етнографічних матеріалів. Навіть сьогодні, в першій декаді ХХІ ст., це семитомне наукове дослідження вважається одним із найбільших досягнень української народознавчої науки за увесь період історії її розвитку.

Друкована продукція виходила у світ з дотриманням усіх офіційних вимог щодо заборони використання української мови, адже наслідком щонайменшого порушення будь-якого офіційного законодавчого акта чи обіжника однозначно було би закриття осередку та можливі арешти його членів. Фактично мала місце певна парадоксальна ситуація – імперська влада за допомогою офіційної російської мови «отримала» українську наукову продукцію такого масштабу і гатунку, яка і через століття користувалася попитом у науковців гуманітарного профілю.

Загальноприйнятою донедавна в українській історичній науці була думка, що прообразом Всеукраїнської академії наук стало

³³ Повна назва видання: Труды Этнографическо-Статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования. – СПб. – Тт. I – VII. – 1872–1878.

Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові. Останнім часом науковці, аналізуючи рівень і масштаби наукової діяльності Південно-Західного відділу, активну працю його членів, розроблені ними методики, програми тощо, доходять висновку, що першоосновою Національної Академії наук став саме Південно-Західний відділ Російського географічного товариства³⁴.

Утім, пом'якшення політичного режиму було нетривалим. 1876 р. був підписаний таємний Емський указ, який наклав ще жорсткіші обмеження на українську мову і культуру загалом, включаючи український театр. Південно-Західний відділ потрапив під дію цього указу і був закритий. М. Драгоманову та П. Чубинському було заборонено жити на території України та в обох російських столицях. М. Драгоманов та Ф. Вовк були змушені емігрувати за кордон.

Сьогодні в науковій літературі поширена думка, що саме бурхлива діяльність Київського відділення Російського географічного товариства і стала безпосереднім приводом для підписання Емського указу³⁵. Згідно з іншою думкою, підписання указу «стимулювала» яскрава маніфестація української науки, яка проявилася під час роботи археологічного з'їзду³⁶. Так чи інакше, але діяльність цього наукового осередку, попри дотримання його членами усіх вимог цензури, стала для імперської влади небезпечною.

Емський указ завдав удару не лише українській мові та культурі. Він значно звузив можливості для розвитку науки, просвітницького та загалом українського національного руху.

З кінця 70-х рр. XIX ст. робота з широкого етнографічного планового вивчення традиційно-побутової культури населення України майже припинилася. Розвиток української гуманітарної науки продовжувався завдяки розрізненним зусиллям української інтелігенції.

³⁴ Див., наприклад: Борисенко В. Нариси з історії української етнології 1920 – 1930-х рр. – К.: Унісерв, 2002. – С. 7.

³⁵ Миллер А. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века) [Електронний ресурс] // <http://www.ukrhstory.narod.ru/miller-13.htm>. – Режим доступу на 12.06.2010 – вільний, мова: укр.

³⁶ Семчишин М. Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу. 2-ге видання, фототипне. – К.: АТ «Друга рука», МП «Фенікс», 1993. – С. 288.

Загальноприйнятою для українських науковців-гуманітаріїв є та схема розвитку науки, згідно з якою після закриття Південно-Західного відділу Російського географічного товариства центр українознавчих досліджень перемістився до Львова. Фактично таким чином стверджується, що наука, яка існувала на території Наддніпрянської України, була неорганізованою, адже не було центру, який скеровував би таку роботу. Реорганізація культурно-просвітницького Товариства ім. Т. Шевченка у Львові у Наукове товариство ім. Т. Шевченка, яка відбулася 1892, і створення при ньому 1898 р. Етнографічної комісії, яку очолив І. Франко, вважаються наступним етапом у розвитку науки.

На мій погляд, ця схема розвитку української народознавчої науки, попри свою усталеність, вимагає перегляду і уточнення. В існуючому варіанті наддніпрянська наука «випадає» з наукового процесу на тривалий час. Якщо врахувати той момент, що наступний етап у розвитку науки уже пов'язується переважно зі створенням та функціонуванням ВУАН та численних Кабінетів і Комісій, які працювали при ній, то період стагнації для наддніпрянської науки, якщо дотримуватися такої позиції, становить понад 40 років.

Ця схема поширена навіть у сучасному українському науковому дискурсі. Але ж, задовго до наведених вище дат – 1892 та 1898 рр. – ґрунтовні українознавчі дослідження уже понад два десятиліття проводилися на Слобожанщині членами Історико-філологічного товариства Імператорського Харківського університету. Так, масштаб їхніх наукових пошуків не охоплював усю територію сучасної України (врешті-решт, це не відповідає дійсності і по відношенню до інших наукових осередків, які проводили польову роботу, і більше – жодна українська наукова установа навіть першої декади ХХІ ст. не характеризується такими масштабами, за винятком хіба що Львівського інституту народознавства), але науковий рівень роботи, який відповідав високим європейським стандартам, дає право стверджувати, що харківське товариство перебрало на себе функції центрального осередку розвитку науки на той період, і не лише щодо Слобідської України.

Отже, має місце недооцінка наукового внеску діяльності Харківського історико-філологічного товариства у розвиток української етнографії. Крім того, виявляється ще один цікавий момент – 1876 р. у Києві закривається ПЗВРГО, і майже відразу ж – 1877 р. –

у Харкові засновується Історико-філологічне товариство. Навіть уже одна така хронологічна спадкоємність не дає підстав для вилучення слобожанських науковців із загального процесу розвитку вітчизняної народознавчої науки.

Імператорський Харківський університет, заснований 1804 р. (за деякими даними – у січні 1805 р.), від самого початку свого відкриття виконував роль своєрідного осередку регіональних досліджень культурної ідентичності українців. У доповіді ректора Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна В. Бакірова на пленарному засіданні наукової конференції з нагоди 200-річчя університету зазначено: «17 (5) листопада 1894 року відбулася видатна подія в історії України і всієї Східної Європи: імператор Олександр I підписав стверджувальну грамоту Харківського університету і затвердив, разом зі Статутом Московського та Казанського університетів, його Статут»³⁷.

Ідея відкрити у Харкову університет належала В. Каразіну, він же розробив проект його заснування і загалом відіграв найбільшу роль у процесі досягнення цієї мети. Значною мірою ідея була реалізована завдяки підтримці її усіма верствами місцевого населення – дворянством, купецтвом, міщанами, міською управою, які відгукнулися на заклик В. Каразіна. Дослідники історії університету окремо підкреслюють безпрецедентний до того часу факт про рішення слобідсько-українського дворянства і купецтва про збір пожертвувань на користь майбутнього університету.

Заснований 1804 р., уже наступного 1805 р. він мав 57 студентів. У його історії дослідники виділяють кілька етапів. На перший етап (1804–1863) припадає період становлення університету, для якого характерний високий рівень його автономії. Завершився цей період, як образно висловився у своїй пленарній доповіді нинішній ректор, «сотворінням справжнього чуда: в маленькому місті, з традиціями селянського побуту та порівняно низьким рівнем культури і освіченості населення виник європейського типу університет... Він приєднав Харків до європейської мережі універси-

³⁷ 200 років історії Харківського університету. Доповідь ректора Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна В. С. Бакірова на пленарному засіданні наукової конференції 17 листопада 2004 року [Електронний ресурс] // universitates.univer.kharkov.ua/arhiv/2004_4/bakirov/bakirov.html. – Режим доступу на 11.06.2010 – вільний, мова: укр.

тетських міст. Про Харків і в Російській імперії, і за кордоном дізнавалися, в першу чергу, завдяки наявності тут університету»³⁸.

Другий етап в історії університету тривав від середини XIX до 20-х рр. XX ст. 1863 р. були ухвалені нові, прогресивніші, Статути університетів. У проведенні університетської реформи значну роль відіграв і Харківський університет.

Це був період потужного розвитку цього найвищого навчального закладу Слобожанщини, значного покращання його матеріальної бази. Наслідком стало відкриття допоміжних університетських навчальних закладів, зростання кількості студентів.

У цей другий період спостерігалось і підвищення рівня наукових досліджень, унаслідок чого харківська наукова школа – у широкому значенні цього слова – стала добре знаною не лише на території Російської імперії, але й за кордоном. Значною мірою це відбулося завдяки діяльності І. Срезневського (саме у такій редакції писав його прізвище М. Сумцов – *О. М.*), М. Костомарова, А. Метлинського, О. Потебні. Значна частина цього другого етапу збіглася з періодом активної наукової та громадської діяльності і М. Сумцова.

Харківський університет, як з гордістю пишуть про нього регіональні дослідники – перший університет на території України, що входила до складу Російської імперії – відіграв значну роль і в науковому розвитку країни, і загалом у процесі національно-культурного відродження.

Особливо помітною ця роль була на початку XIX ст., а також під його кінець і на початку XX ст. Фактично саме відкриття університету сприяло поступовому перетворенню Харкова з невеликого провінційного міста на важливий науковий, мистецький, культурно-освітній центр. Утім, становлення Харкова не тільки як наукового та культурного, але і як потужного промислового центру теж відбулося завдяки діяльності університету. Вагомим був його внесок у формування як регіональної ідентичності, так і загалом української національної ідентичності та самосвідомості.

Дослідники виокремлюють певну парадоксальну ситуацію – Харківський університет, покликаний поширювати і насаджувати імперську культуру і загалом імперські цінності на нових територіях, став, навпаки, центром не лише освіти й наукової роботи на

³⁸ Див: 200 років історії Харківського університету.

Слобожанщині, а й загалом центром національно-культурного відродження України. І, замість надійного засобу русифікації регіону, імперія отримала потужну силу розвитку українського народознавства, і не лише на Слобожанщині, а й на всіх південних землях Російської імперії. І все це відбулося фактично всупереч тому, що русифікація самого Харкова набула у той період тотального характеру.

Майже одночасно із початком роботи навчального закладу почала писатися та опубліковуватися його історія. Так, перші поодинокі спогади, присвячені його історії, за даними джерелознавців, почали з'являтися вже з 1811 р.³⁹

Історія університету міцно вплетена в загальноукраїнський контекст інтелектуальної, духовної та культурної історії нашої країни. З ним пов'язана діяльність цілої плеяди видатних фахівців у різних галузях наук, громадсько-політичних діячів – М. Костомарова, О. Потебні, І. Срезневського, А. Лебедева, О. Кіріпнікова, М. Бекетова, Д. Багалія, А. Метлинського, В. Бузескула, М. Гредескула, Є. Редіна, М. Пильчикова, Л. Гіршмана та багатьох інших.

Саме з Харківським університетом пов'язане створення і функціонування першої української преси – вітчизняних газет, часописів, журналів. Ідеться про заснування «Украинского вестника» (1816), у якому друкувалися твори українською мовою, зокрема П. Гулака-Артемовського та Гр. Квітки-Основ'яненка, а також «Украинского журнала» (1824). Ініціаторами їх видання стали безпосередньо університетські представники літератури та науки. Таким чином були закладені основи української журналістики.

Розвиток усієї вищої школи Слобожанщини фактично бере свій початок від університету, адже саме на його базі були створені установи та товариства, які згодом оформились у самостійні наукові заклади. Зокрема, найдавніший в Україні Ботанічний сад, заснований 1804 р., університетська бібліотека (1804), Музей природи університету (1807), Астрономічна обсерваторія (1808 р.) та деякі інші заклади. На базі університетських кабінетів було відкрито Музей прекрасних мистецтв та старожитностей (оригінальна назва: «Музей изящных искусств и древностей»), деякі дослідники пере-

³⁹ Див. детальніше: Іващенко В. Ю. Мемуари професорів та студентів з історії Харківського університету XIX – початку XX століття: Автореф. к. і. н. – Дніпропетровськ, 2004 [Електронний ресурс] // <http://disser.com.ua/contents/28487.html>. – Режим доступу на 11.06.2010 – вільний, мова: укр.

кладають її також як «Музей витончених мистецтв та старожитностей», «Музей прекрасних мистецтв і стародавностей»).

І перші наукові товариства, відповідно, були створені теж при ньому. У першу чергу йдеться про історико-філологічне товариство, засноване на базі університету 1877 р.^{*} зусиллями викладачів університету та місцевої інтелігенції. Серед його членів були університетські викладачі, представники інших навчальних закладів та місцевої інтелігенції. Головами товариства були: 1877–1878 рр. В. Надлер, 1878–1890 рр. О. Потебня, 1890–1897 рр. М. Дрінов, і з 1897 до моменту його ліквідації 1919 р. у роки радянської влади – М. Сумцов. Всупереч посиленій русифікації університету, обмеженню його автономії формувався стійкий українознавчий напрям наукових пошуків, який безпосередньо проявлявся в діяльності товариства щодо вивчення, збереження і популяризації української старовини.

На початок 1900-х рр., коли наукова робота в НТШ та його Етнографічній комісії тільки розгорталася, Харківське товариство мало уже близько 130 своїх діячів-активістів, у числі його членів – такі непересічні особистості свого часу, як О. і П. Єфименки, О. Русов, Д. Яворницький, Д. Овсяннико-Куликовський, В. Барвінський, Д. Багалій, М. Халанський та багато інших дослідників⁴⁰.

Завдяки ініціативі та діяльності його членів засновано архів та етнографічний музей, бібліотеки, публікувалися серійні видання. Друкованим органом товариства став «Сборник Харьковского историко-филологического общества» (усього вийшов 21 том з 1886 по 1914 рр.). Також виходили друком «Труды Харьковского историко-филологического общества» (7 томів, з 1893 по 1902 рр.) та «Вестник Харьковского историко-филологического общества», який проіснував найменше (з 1911 по 1914 рр., вийшло друком 5 номерів).

Отже, задовго до початку роботи інших наукових центрів, зокрема у Києві та Львові, зусиллями науковців, викладачів та студентів Харківського університету та його історико-філологічного товариства проводилися дослідження побутової історії місцевого населення, археології, народної культури, фольклору, мови,

^{*} Утім, у науковій літературі можна побачити також інші дати заснування товариства – 1876 р. та 1878 р.

⁴⁰ Див. детальніше з цього приводу: Фрадкин В. З. Фольклорно-этнографическая деятельность Харьковского историко-филологического общества. 1877–1919 гг.: Автореф. дис. на соискание уч. степ. к. и. н. – Л., 1973.

історії. Їхня культурно-освітня праця відзначалася великими масштабами та широким колом наукових інтересів. Праці товариства містять унікальні публікації з місцевої історії, історичні документи та розвідки М. Сумцова, Д. Багалія та багатьох інших дослідників. У тих розвідках розширювалося тематичне поле тогочасної науки – досліджувалися питання про етнічні межі українського етносу, його етнічну історію, і – що особливо актуалізувалося у нинішній час – історичну пам'ять українського народу, яка знаходила свій вияв у народній пісенній творчості, легендах та міфах. Томи «Сборника...» та інші видання товариства фактично виконували роль своєрідного літопису розвитку гуманітарної науки на Слобожанщині і сьогодні слугують джерельною базою для вивчення становлення історичної, народознавчої, краєзнавчої, археологічної, музеєзнавчої тощо наук в Україні.

Відновило свою діяльність товариство 1991 р. з ініціативи місцевих науковців-гуманітаріїв, з 1993 р. розпочато публікацію нової серії «Збірника Харківського історико-філологічного товариства». Таким чином, можна констатувати, що упродовж століть у Харківському університеті існує міцний зв'язок поколінь науковців.

Ректором університету 1841–1848 рр. був П. Гулак-Артемовський, визначний український поет та літературознавець. Саме його вважають засновником школи українських вчених та письменників, до якої входили М. Костомаров, І. Срезневський, А. Метлинський. На їхньому ґрунті значною мірою відбулося становлення наступного покоління університетських викладачів та громадських діячів.

Свідомим українським патріотом був також учитель М. Сумцова професор І. Срезневський, один із яскравих представників так званого харківського гуртка романтиків, організаторами якого, окрім нього, виступили також М. Костомаров та А. Метлинський. Заснований ними гурток «любителів української народності» проводив записи народних пісень, звичаєвості та обрядовості. Завдяки зусиллям цієї «харківської трійці» були засновані такі видання: «Украинский альманах» (1831), «Утренняя звезда» (1833), «Запорожская Старина» (1833–1838). У 40-х рр. силами «романтиків» видавалися альманахи «Сніп» (1841) та «Молодик» (1843). Їхня діяльність зосереджувалася переважно на літературній роботі – перекладах українською

мовою народних пісень та джерельних пам'яток інших слов'янських народів – сербських, польських, чеських; публікація зразків української народнопоетичної творчості. Сьогодні вважається, що саме наукова діяльність І. Срезневського заклала основи наукової україністики. Відкритий завдяки їхнім зусиллям 1835 р. «Музей изящных искусств» відіграв значну роль у становленні українського етномузезнавства.

Неабиякий вплив на формування світогляду М. Сумцова справила постать і діяльність М. Костомарова – людини, в особі якої поєднувалися високопрофесійний фахівець та свідомий громадський діяч. Вочевидь, Микола Сумцов цілком міг проводити певні паралелі між ситуацією зі своєю першою науковою працею – «Очерк истории колдовства в Западной Европе» і докторською дисертацією «Лазарь Баранович», які були заборонені цензурою, та першою дисертацією М. Костомарова про церковну унію, яка теж була заборонена цензурою і знищена.

Діяльність А. Метлинського щодо збирання та публікації стародавніх українських народних пісень, пам'яток народної творчості, музичних зразків, зокрема таких видань, як «Южнорусский сборник» (1848) та «Народные южнорусские песни» (1854), давно вже з гідністю оцінена в українській науці, зокрема етнографії та фольклористиці.

Усі вони утрюх закінчили у різні роки Харківський університет, усі захоплювалися українською народною пісенною творчістю, літературою, українською минувиною, всі вирізнялися високим рівнем громадянської самосвідості.

Безпосередньо університетськими вчителями М. Сумцова були широко знані фахівці О. Потебня, А. Лебедєв, О. Кіріпичников та деякі інші.

Олександр Потебня – один із засновників Харківської громади та Харківського історико-філологічного товариства – відіграв чи не найбільшу роль у формуванні наукового світогляду М. Сумцова, визначенні кола його наукових інтересів, становлення його як дослідника з української проблематики – історії, словесності тощо. Саме О. Потебня, ймовірно, залучив молодого дослідника до співпраці в історико-філологічному товаристві спочатку як незмін-

ного секретаря – з 1880 р.^{*}, а згодом – як його голови з 1887 р. Вчений світового масштабу, він залишив у своїй спадщині ґрунтовні дослідження із галузей загального мовознавства, української мови, фольклору, символіки слов'янської обрядової поезії та народних звичаїв, започаткував психологічно-порівняльну школу в українському мовознавстві. Мабуть, не буде перебільшенням стверджувати, що серед усіх представників міфологічної школи, яка була поширена в той період в українській народознавчій науці, саме О. Потебня залишив найфундаментальніші розвідки, які значною мірою витримали перевірку часом.

Крім того, О. Потебня суттєво поглибив методологічний бік дослідження української мови та літератури. Сьогодні його спадщина розглядається і в новому прочитанні – як одного із засновників української семіотики, науки про знакові системи. Цьому, безперечно, сприяли такі його праці, як «О мифическом значении некоторых обрядов и поверий» (Харьков, 1865) та «О некоторых символах в славянской народной поэзии» (Харьков, 1860). Принагідно зазначимо, що майже відразу після смерті свого вчителя М. Сумцов із деякими іншими колегами виступили засновниками премії ім. О. О. Потебні за кращі студентські твори, заснованій при історико-філологічному товаристві.

Амфіан Лебедев став екстраординарним професором кафедри історії церкви Харківського університету за пропозицією М. Лавровського у березні 1869 р. До цього працював у Московській духовній семінарії, Херсонській семінарії, студіював богословсько-філософську тематику у Женевській академії. Вступна лекція А. Лебедева на посаді професора кафедри була присвячена історії церкви як предмету університетського викладання. Читав загальний курс, різноманітні спецкурси з церковної історіографії та історії розколу.

1891–1901 рр. А. Лебедев – декан історико-філологічного факультету Харківського університету, один із засновників історико-

* Принагідно зауважу, що ще до початку своєї роботи в історико-філологічному товаристві М. Сумцов переймався питаннями залучення до його роботи місцевих мешканців, покращання його роботи, розширення джерельної бази тощо. Про це свідчить кілька його статей, надруковані, зокрема, у газеті «Харьков» за 1879 р.: «Несколько слов о том, чем местные жители могут быть полезны Харьковскому историко-филологическому обществу» (2 листопада), «О принесенной в дар Харь[овскому] Ист[орико]-Фил[ологическому] Обществу неизданной рукописи Г. С. Сковороды «Израильский змий»» (6 листопада).

філологічного товариства. Входив до складу керівництва міського товариства грамотності, викладав на вищих жіночих курсах, курсах для робітників. Автор численної кількості наукових і публіцистичних розвідок з різноманітної тематики – історії вищої школи Слобідської України, слов'янознавства, краєзнавства, працював над науковою біографістикою церковних, освітніх, громадських, державних діячів. Величезна заслуга А. Лебедева полягає також у впорядкуванні та виданні рукописної спадщини Ю. Крижанича – богослова, мислителя і письменника XVII ст., одного з перших проповідників панславізму, автора праць з історії, географії, філософії, політекономії.

А. Лебедев виховав цілу плеяду талановитих учнів. Окрім М. Сумцова, варто назвати також ім'я Владислава Бузескула – відомого українського історика, який працював головним чином над історією Стародавньої Греції, Північного Причорномор'я, а також займався питаннями сходознавства, джерелознавства тощо.

Олександр Кірпи́чніков – історик літератури, професор Харківського, Новоросійського, Московського університетів, член-кореспондент Імператорської академії наук. Екстраординарний професор кафедри загальної літератури Харківського університету з 1869 р. Лекції із загальної літератури як приват-доцент почав читати після захисту у Москві 1873 р. магістерської дисертації. Загалом в університеті працював до 1885 р., а потім перейшов до Новоросійського університету на посаду ординарного професора. Вважається одним із найяскравіших представників університетської науки.

Це покоління харківської професури відрізнялося не тільки високим рівнем професіоналізму, незалежністю думки та блискучим лекторським талантом, їм були властиві високі гуманні ідеали та моральні принципи, людяність, устремління до правди та істини. Всі ці риси стали характерними і для наукової діяльності М. Сумцова.

Крім того, на той момент в університеті уже склалася філософська школа, яка ґрунтувалася значною мірою на романтизмі. Дослідження філософських творів І. Канта, Ф. Гегеля та інших визначних європейських мислителів теж справляло позитивний вплив на формування світоглядного та ідеологічного «клімату» в університеті.

Отже, на період 70-х рр. XIX ст. у Харківському університеті уже склалися стійкі «українофільські» традиції, прихильниками яких була і певна частина харківської професури.

Однозначно, що атмосфера, яка панувала на історико-філологічному факультеті Харківського університету та загалом серед представників слобожанських наукових та мистецьких інтелектуальних прошарків, не могла не вплинути на молодого студента Миколу Сумцова – на коло його наукових інтересів, становлення як особистості, науковця та рівень його громадянської свідомості. Саме завдяки таким учителям та викладачам «виросло» нове покоління науковців та громадських діячів, яке відзначалося вже не лише високим рівнем наукового професіоналізму. На той час – 60–70-і рр. XIX ст. – наукова україністика у Харківському університеті вже мала в своєму «арсеналі» значну кількість праць, у яких обстоювалося питання культурної самобутності українського народу – його мови, фольклору, особливостей традиційно-побутової культури. У цьому питанні залишилося «лише» поставити крапку, підсумовуючи наявні результати. І вже нове покоління, до якого входив і Микола Сумцов, вивело науку на новий рівень, використовуючи здобутки попередників та власні наукові розробки задля доведення питання культурної самобутності українців до свого логічного завершення – національної самобутності. Саме таким чином – через наукові докази своєї культурної ідентичності – українська нація завдяки теоретичним працям науковців гуманітарного напрямку отримала логічне, науково апробоване підґрунтя для ствердження і доведення своєї національної самобутності, окремості, відповідно, національної ідентичності.

Крім того, значною мірою підйому національної свідомості українців сприяв і розвиток української культури, зокрема українського театру. Додатковими потужними факторами у справі піднесення національного духу стали національне слово і пісня, які лунали зі сцени, та рівень громадянської самосвідомості видатних театральних діячів того часу – М. Заньковецької, М. Кропивницького та багатьох інших. Взаємний вплив науки і культури підсилювався особистими знайомствами їхніх представників. Так, міцні стосунки єднали М. Сумцова та М. Кропивницького. У цьому контексті наведемо уривок з листа М. Кропивницького до М. Сумцова з приводу запрошення взяти участь у певному концерті і можливого репертуару на ньому. Принагідно М.Кропивницький згадує і про читання

лекцій М. Сумцовим українською мовою^{*}: «...Не можу переказати Вам тієї втіхи, якою сповнилося старе серце, коли [мі] прочитали, що Ви промовляли лекцію на рідній мові; хтів ударить до Вас депешу та подумав: а може це пошкодить, та й зацікавив; а тепер хочу Вам багато сказати подяки. Дай Господь Вам здоров'я і продовж ... [слово не читається. – О. М.] віку і сили на розширення занедбаної мови, котра тліла довгі віки искоркою манюсенькою!.. »⁴¹. Відвертий характер листа засвідчує, що вони відчували один до одного глибоку повагу і людську симпатію, ділилися думками, переживаннями.

Отже, у той історичний період, на який припадає наукова діяльність М. Сумцова, Харківський університет уже сформувався як цілісний осередок досліджень з українознавчої проблематики, пройшовши на цьому шляху етапи зародження, періоду реакції, відновлення і утвердження як центру. Вчений жив і працював у середовищі, яке на той момент уже мало власні традиції і наукових пошуків, і громадської діяльності, і суспільно-політичної боротьби.

А з іншого боку, його оточували науковці, чий внесок у науку важко переоцінити. І це стосується не лише його університетських учителів, а й колег. З багатьма з них вченого єднала щира взаємна повага, глибокі людські симпатії, дружба. В цьому плані в першу чергу виділяються постаті Є. Редіна, М. Халанського, А. Краснова, О. Твердохлібова (в іншому варіанті – О.Твердохлебова), В. Бузескула та багатьох інших. Значну частину матеріалів особистого фонду М. Сумцова становлять листи від університетських колег, зокрема А. Краснова та О. Твердохлібова, сповнені взаємної глибокої шани і поваги. У цих листах порушувалися гострі соціальні та політичні питання. Звісно, не лише харківська наукова університетська інтелігенція переймалася проблемами внутрішнього становища Росії. Фактично майже вся сучасна географічна Україна представлена в особистому фонді вченого. Навіть короткий опис змісту присутніх у фонді листів свідчить про розмах тем, які хвилювали тоді свідоме українство: звернення до університетів про необхідність заснування кафедр української мови, літератури та історії України; видання нової української газети; якість української мови в газетах і журналах; пожертвування коштів на видання книжок для

^{*} Про це див. далі.

⁴¹ ЦДІАУ. – Ф. 2052. – Оп. 1. – Од. зб. 612.

народу; розвиток освіти в Галичині тощо. Вочевидь, приватне листування не потрапило під дію Емського указу. Гострота і актуальність наведених тем свідчить, що харківські інтелектуали гостро переймалися проблемами свого часу.

А це вже була площина суспільно-політичної діяльності, яка вимагала від своїх «гравців» достатньо високого рівня національної самосвідомості. Таким чином, українська наука другої половини XIX ст. долучилася і до політичної боротьби українського народу за свої не лише культурні, а й політичні права, і загалом – без перебільшення – до процесу українського націєтворення та державотворення.

Отже, міцно об'єднувалися в одну дорогу стежки, які вели з Києва, Полтави, Ніжина до Харкова, з Харкова до Києва та Охтирки, а далі по всій Україні, і навіть за її кордон – у Галичину, Відень тощо.

Склад викладацького колективу Харківського університету другої половини XIX – 20-х рр. XX ст. був своєрідним симбіозом академічної науки та науки вищої школи, адже фактично спостерігалось практичне поєднання академічних наукових розробок з педагогічною викладацькою практикою. Шановані викладачі – з одного боку, та серйозні відомі вчені – з іншого, вони просуvalи вперед науку і одночасно виховували нове покоління української молоді в дусі і наукових теоретичних надбань, і свідомої громадянської, і активної суспільно-політичної позиції. Демонструючи власний високий рівень національної самосвідомості, представники харківської школи народознавців виховували молоде покоління таким самим чином.

Студентство, схильне до бунтівних протестних настроїв, завдяки своїм викладачам оволодівало не лише знаннями, засадами наукової логіки та аналізу, а й основами політичної боротьби, та й особистої мужності також. А з іншого боку, воно рухало вперед і своїх викладачів, ставлячи перед ними вимоги, які в тогочасних політичних умовах однозначно мали політичне забарвлення. Ця молодь у вищій школі об'єднувалася в гуртки, висувала уже радикальніші вимоги, аніж представники старшого покоління. Підтвердження цьому знаходимо і в епістолярній спадщині М. Сумцова. Так, в його особистому фонді зберігається лист, у якому він, дякуючи за численні привітання з початком читання лекцій в університеті українською мовою, пише: «... я радий, що хоч на крихту підтримав добрі і світлі змагання студентської молоді в напрямі культурного

розвою рідного края і [піднести] всюду ... [слово не читається. – О. М.] слов'янської української мови»⁴².

Отже, та криза українофільського культурництва, яка настигла наприкінці XIX ст., завершувалася. Це яскраво засвідчують події, які відбувалися на території всієї України – заснування Братства тарасівців у Києві (1890), Всеукраїнський з'їзд представників українських студентських громад і заснування Загальноукраїнської безпартійної організації (1897), виникнення Харківської студентської громади (1898), створення Революційної української партії (1899), а згодом виголошення «Самостійної України» М. Міхновського та багато інших подій, в яких безпосередню участь брала українська молодь. Боротьба українського народу, який перебував тривалий час у стані своєрідної «духовної летаргії» (саме так висловився Б. Грінченко у листі до М. Сумцова⁴³), виходила на новий рівень – націоналістичний. Традиція політичної боротьби, перервана у середині XIX ст. розгромом Кирило-Мефодіївського братства, поступово відновлювалася.

Мабуть, не буде великим перебільшенням стверджувати, що харківська професура, у тому числі в особі Миколи Сумцова, через виховане ними молоде покоління студентів долучилася до загальноукраїнських визвольних процесів, якими характеризується кінець XIX – початок XX ст.ст.

Таким чином, закладалися основи і перспективи майбутнього свідомого українства, яке «вибухнуло» національними та політичними вимогами на початку – в першій декаді XX ст.

1.3. ДРУКОВАНА Й АРХІВНА СПАДЩИНА М. СУМЦОВА

Микола Сумцов залишив після себе значну кількість наукових, науково-популярних розвідок та монографій. У «Реєстрі опублікованих праць професора М.Ф.Сумцова», що вийшов друком після смерті дослідника у «Записках історично-філологічного відділу УАН»⁴⁴, зазначена цифра 736. Реєстр закінчується 1918 р. З урахуванням праць, які вийшли друком після цього року, а також не

⁴² ЦДІАУ. – Ф. 2052. – Оп. 1. – Од. зб. 62.

⁴³ ЦДІАУ. – Ф. 2052. – Оп. 1. – Од. зб. 341.

⁴⁴ Реєстр наукових праць проф. М. Сумцова 1878 – 1918 // ЗІФВУАН. – Кн. II – III. – К., 1923. – С. 8 – 39 (додаток III до протоколу № 1).

врахованих самим вченим у реєстрі понад кількох десятків статей до Енциклопедичного словника Брокгауза та Ефрона, кількість одиниць наукової продукції сягає 800 одиниць. Утім, опублікований 1999 р. «Бібліографічний покажчик»⁴⁵ малює уже зовсім іншу картину. Авторі-укладачі покажчика проробили неймовірну роботу з пошуку та упорядкування праць вченого, як підписаних його іменем, так і визначених як такі, що напевне (за проблематикою, змістом, стилем викладання тощо) належать М. Сумцову. Перелік встановлених відомих псевдонімів та криптонімів вченого складає 14 позицій, що, відповідно, значно збільшує загальну кількість його праць.

У покажчику наведені усі праці М. Сумцова: перекладені ним з російської на українську^{*}; варіанти однієї роботи – повний та скорочений; праці, опубліковані під різними назвами; роботи без підпису або підписані криптонімами, які збігаються з криптонімами інших авторів, належність яких М. Сумцову встановлена на підставі ретельного аналізу. До нього занесені також праці вченого, опубліковані і після його смерті, аж до 1996 року включно. Таким чином, остаточна кількість праць станом на 1996 р. сягає півтори тисячі – 1544.

Дослідник характеризувався надзвичайно різнобічним колом наукових інтересів. І хоча прийнято вважати, що головними напрямками його наукового пошуку були українська етнографія, фольклористика та історія літератури – української, російської та світової, адже саме в цих галузях гуманітарної науки він залишив свої найвизначніші праці, така класифікація, попри свою умовність та певну обмеженість, дозволяє більш-менш чітко згрупувати наукову спадщину М. Сумцова.

Перші спроби класифікувати коло наукових інтересів дослідника були зроблені ще за час його життя, а також у публікаціях, які з'явилися відразу після його смерті. Їх варіанти доволі подібні, і особливих заперечень не викликають. Так, учень М. Сумцова літературознавець І. Айзеншток виділяв такі наукові лінії: історія російської та західноєвропейської літератури; історія мистецтва; етнографія; фольклор (насамперед український); історія української

⁴⁵ Микола Федорович Сумцов (1864–1922). Бібліографічний покажчик / Укладачі Н. І. Поляська, В. О. Савчук, В. З. Фрадкін, В. О. Ярошик. – К.: Рідний край, 1999.

^{*} Факт, який заслуговує на увагу – вчений вочевидь перекладав українською мовою ті праці, які вважав своїм найбільшим чи найважливішим з наукового погляду здобутком. – О. М.

літератури. С. Єфремов звузив тематику до 3-х основних напрямів: етнографія, фольклор, історія культури. Ф. Вовк був ще лаконічнішим: українська народна словесність та фольклор, і окремо виділяв біографічні статті та публіцистику. Можна навести й інші варіанти розподілу тематики, але є очевидним: усі автори беззаперечно виділяють етнографію та фольклор.

1926 р. учень і послідовник М. Сумцова В. Камінський запропонував першу класифікацію власне етнографічних робіт вченого⁴⁶. Так, він виділив 6 головних аспектів: обрядове використання хліба, різнобічне вивчення українського народного весілля, народна демонологія, календарні свята українців та обрядова поезія, казка (казковий елемент у піснях тощо), українська ономастика. Така класифікація загалом є об'єктивною і відображає основне коло етнографічних зацікавлень ученого, хоча й залишає поза своїми межами окремі об'єкти його наукового аналізу.

Частково погоджуючись із наведеною класифікацією, пропонує дещо інший підхід до систематизації праць дослідника. В її основу покладено поділ етнографічної спадщини М. Сумцова на два великі проблемні блоки. До першого віднесено праці з різних проблемних питань української етнографії. До другого – методичні розробки, в яких висвітлюються різні аспекти розвитку етнографічної науки.

Перший блок складається з декількох складових частин. До першої з них належать праці про громадський побут українців: традиційні громадські спільності, громадські форми дозвілля, спілкування⁴⁷.

Друга – обряди та звичаї сімейного циклу українців. Сюди входить найбільша кількість проблемних питань, особливо що стосується вивчення традиційної української весільної обрядовості⁴⁸.

⁴⁶ Камінський В. Етнографія та її питання в працях акад. М. Ф. Сумцова // ЗІФВУАН. – Кн. VII – VIII. – К., 1926. – С. 20 – 26.

⁴⁷ Сумцов Н. О церковных братствах // Южный край (Далі ЮК. – *О.М.*). – 1882. – № 445; *його ж.* К истории малорусских нравов XVII // Киевская старина (Далі КС. – *О.М.*). – 1884. – Кн. III; *його ж.* Досветки и посиделки // КС. – 1886. – Кн. III та ін.

⁴⁸ Сумцов Н. О славянских народных воззрениях на новорожденного ребенка // ЖМНП. – 1880. – № ССХІІ; *його ж.* Заметки о некоторых вредных свадебных обычаях и поверьях // ХГВ. – 1880. – № 125; *його ж.* О свадебных обрядах, преимущественно русских. – Х, 1881; *його ж.* К истории малорусских свадебных обычаев // КС. – 1883. – Кн. XI; *його ж.* Религиозно-мифическое значение малорусской свадьбы // КС. – 1885. – Кн. III; *його ж.* К вопросу о влиянии греческого и римского свадебного ритуала на малороссийскую свадьбу // КС. – 1885. – Кн. I.

Третя – народні світоглядні уявлення. В цьому плані вченого цікавила насамперед народна демонологія та пов'язані з нею вірування і повір'я⁴⁹.

Наступна складова присвячена вивченню М. Сумцовим народної медицини⁵⁰.

Окремо об'єднані праці з української ономастики⁵¹.

Самостійно виокремлено дослідження календарних звичаїв та обрядів⁵².

Нарешті, остання частина – праці про матеріальну культуру⁵³. Втім, питання матеріальної культури цікавили дослідника дещо менше.

Таким чином, вказані праці М. Сумцова, згруповані у вісім підрозділів, свідчать про різноманітність етнографічних інтересів дослідника.

У другому проблемному блоці розглядаються праці вченого, в яких висвітлено методичні питання етнографічної науки. Це в

Ряд заміток з праці «Культурные переживания», які належать до цього тематичного кола, М. Сумцов друкував у журналі «Киевская старина»: Сумцов Н. Малорусская свадебная терминология // КС. – 1889. – № X – XII. – С. 44 – 51; *його ж.* Палка сватов // КС. – 1889. – № X – XII. – С. 281 – 283; *його ж.* Могорич // КС. – 1889. – № X – XII. – С. 284; *його ж.* Пост невесты // КС. – 1889. – № X – XII. – С. 284 – 286; *його ж.* Значение «весілля» // КС. – 1889. – № X – XII. – С. 286 – 288; *його ж.* Гарбуза піднести // КС. – 1889. – № X – XII. – С. 288 – 289 та ряд інших.

1889 – 1890 рр. У Києві праця «Культурные переживания» вийшла окремим виданням. – *О.М.*

⁴⁹ Сумцов Н. Колдуны, ведьмы и упыри // Сборник Харьковского историко-филологического общества (Далі: Сборник ХИФО – *О.М.*). – 1891. – Т. III, 1892. – Т. IV; *його ж.* К объяснению малорусских гаданий // КС. – 1892. – Кн. VIII; *його ж.* Дополнения к литературе о Доле и Недоле // Этнографическое обозрение (Далі ЭО. – *О.М.*). – 1892. – Т. XV та ін.

⁵⁰ Сумцов Н. Кое-что о народной медицине // ХГВ. – 1890. – № 70; *його ж.* Личные обереги от глаза // Сборник ХИФО. – 1897. – Т. IX; *його ж.* Заговоры (Библиографический указатель) // Сборник ХИФО. – 1892. – Т. IV; *його ж.* Заговоры инкантиции // Труды XIII археологического съезда. – Екатеринослав, 1907. – Т. II. Частково це питання розглянуто також і в наступних працях: Сумцов Н. Этнографические заметки // ЭО. – 1889. – Т. III; *його ж.* Очерки народного быта. – Х., 1902.

⁵¹ Сумцов Н. Малорусские фамильные прозвища // КС. – 1885. – Кн. II; *його ж.* Малорусская географическая номенклатура // КС. – 1886. – Кн. VII; *його ж.* Местные названия в украинской народной словесности // КС. – 1886. – Кн. X та ін.

⁵² Сумцов Н. Заметка о писанках // ХГВ. – 1890. – № 70; *його ж.* Писанки // КС. – 1891. – Кн. V – VI; *його ж.* Обычай ломать скарлупу яйца // КС. – 1897. – Кн. XII; *його ж.* Великдень // ЮК. – 1911. – № 10264; *його ж.* Писанки // ЮК. – 1912. – №№ 10647, 10677, 12612 тощо.

⁵³ Сумцов Н. К истории малорусских ремесленных изделий // КС. – 1886. – Кн. XII; *його ж.* К истории хаты // КС. – 1889. – Кн. XXV; а також у праці «Очерки народного быта» (Х., 1902) тощо.

першу чергу запропоновані ним програми щодо збирання етнографічних матеріалів⁵⁴.

Далі йдуть роботи, присвячені етнографічному музейництву – експозиційному висвітленню етнографічного матеріалу, влаштуванню виставок тощо⁵⁵.

Окремо згруповані праці про викладання етнографії як науки, джерела її вивчення, наукові школи та методи в етнографії⁵⁶.

Окремим пунктом йде наукова біографістика, яка об'єднує чи не найбільшу кількість статей*. Чільне місце належить працям з історії розвитку української етнографічної науки. Значна кількість його статей присвячена окремим діячам культури, письменникам, що в своїх творах подавали певні етнографічні відомості⁵⁷. Це було спробою розширити тематичні рамки предмета історії етнографії та коло її джерел.

⁵⁴ Сумцов Н. Вниманию сельских хозяев (програм для збирання відомостей про писанки) // ХГВ. – 1889. – № 76; *його жс.* Программа для составления этнографических статей для народных чтений // Отчет Харьковского Общества грамотности за 1894. – Х., 1894; *його жс.* Программа для собирания этнографических предметов к выставке на предстоящем в 1902 г. в г. Харькове XII археологическом съезде // Труды Харьковского Предварительного Комитета по устройству XII археологического съезда. – Т. I. – Х., 1902; *його жс.* Программа для собирания сведений о кобзарях и лирниках. К предстоящему в 1902 г. в г. Харькове XII археологическом съезде // Труды Харьковского Предварительного Комитета по устройству XII археологического съезда. – Т. I. – Х., 1902; *його жс.* Программа для собирания писанок и сведений о них (к XII археологическому съезду в Харькове) // Труды Харьковского Предварительного Комитета по устройству XII археологического съезда. – Т. I. – Х., 1902 тощо.

⁵⁵ Сумцов Н. К вопросу об устройстве в Харькове этнографической выставки // ЮК. – 1900. – № 6682; *його жс.* Университетский этнографический музей // ЮК. – 1903. – № 7626; *його жс.* Музей изящных искусств Харьковского университета // ЮК. – 1907. – № 8989; *його жс.* О кустарной выставке // ЮК. – 1907. – № 9185 та деякі інші програми.

⁵⁶ Сумцов Н. «Губернские Ведомости» как пособие при изучении русской истории и этнографии // КС. – 1885. – Кн. II; *його жс.* Научное изучение колядок и щедривок // КС. – 1886. – Кн. II; *його жс.* Утилитарная этнография // ХГВ. – 1897. – № 234; *його жс.* 50-летие сборника А.Метлинского «Народные Южно-русские песни» // Известия Императорской Академии Наук за 1904 г. – СПб., 1904; *його жс.* История и этнография Малороссии в Харьковском университете // ЮК. – 1906. – № 8800; *його жс.* Этнографическое изучение Екатеринославской губернии // Сборник статей Екатеринославского научного общества. – Екатеринослав, 1905 та ін.

* Ця лінія наукових пошуків ученого буде розглянута детальніше далі у тексті. – О.М.
⁵⁷ Сумцов Н. Бытовая сторона в сочинениях Г. Ф. Квитки // Харьков. – 1878. – №№ 272 – 275; *його жс.* Современная малорусская этнография // КС. – 1892. – Кн. I – II; *його жс.* Г. Ф. Квитка, как этнограф // КС. – 1893. – Кн. VIII; *його жс.* Бытовая сторона «Энеиды» И. Котляревского // Сумцов Н. Из украинской старины. – Х., 1905; *його жс.* Этнографизм Шевченка // ЭО. – 1914. – № 3 – 4 та багато інших.

Водночас хочу зробити деякі зауваги. По-перше, до наведених вище праць віднесено також і публіцистичні статті М. Сумцова. Це зроблено виходячи з того, що публіцистика до певної міри є характерною рисою науково-дослідної діяльності вченого, одним зі способів пропаганди ним наукового матеріалу. Незавжди помітити, що вчений, окрім суто наукових часописів та збірників («Киевская старина», «Этнографическое обозрение», «Журнал Министерства народного просвещения», «Сборник ХИФО» тощо), значну кількість своїх розвідок друкував також і в місцевих періодичних виданнях, зокрема газетах «Южный край», «Харьковские Губернские Ведомости». Найімовірніше, це робилося саме з метою популяризації наукових знань серед широких верств населення та громадськості. По-друге, поза увагою залишилися численні праці, де розглядаються питання української усної народної поетичної творчості. Це праці дослідника про думи, пісні, казки тощо, які потребують фольклористичного аналізу.

М. Сумцов написав низку праць, зміст яких має комплексний характер⁵⁸. Відповідно, ці праці не можуть бути однозначно віднесені до жодного з виділених проблемних питань, охоплюючи доволі велике коло тематично найрізноманітніших питань.

Останнім часом в українській етнології дедалі активніше використовується структурно-семіотичний метод наукового аналізу, одним із основоположників якого можна вважати і М. Сумцова. Відповідно, його спадщина як одного із засновників української семіотики, зокрема її семантичного рівня, потребуватиме створення якісно нової класифікації. Можна припустити, що з її допомогою структурна семіотика матиме можливість нового прочитання на діяхронічному та синхронічному рівнях багатьох явищ традиційної культури українців.

Архівна спадщина вченого представлена головним чином матеріалами його особистого фонду № 2052, який зберігається в Центральному Державному Історичному архіві України у м. Києві.

⁵⁸ Сумцов Н. Хлеб в обрядах и песнях. – Х., 1885; *його ж.* Культурные переживания. – К., 1889 – 1890; *його ж.* Из украинской старины. – Х., 1902; *його ж.* Очерки народного быта. – Х., 1902; *його ж.* Слобожане. Историко-этнографична розвідка. – Х.: Союз, 1918; Сумцов М. Ф., Сумцов Д. М. Географія України. – Х.: Всеукраїнський держвидав, 1921.

Особистий фонд М. Сумцова має два описи. Опис № 1 був опублікований⁵⁹. Рукописи наукових праць ученого тут відсутні. Матеріали фонду дають цілісне уявлення про роль М. Сумцова в суспільному та культурному житті України, його наукові досягнення, коло наукових та громадських інтересів, службовий та професійний зріст. Це, в першу чергу, приватне листування з науковими товариствами та установами, науковцями, колегами, мистецькими діячами, членами родини, місцевими активістами, а також найвідомішими особистостями того часу.

Окремо в особистому фонді виділяються численні повідомлення від різноманітних наукових товариств та установ (зокрема Історичного товариства Нестора-літописця про обрання М. Сумцова своїм почесним членом, про обрання М. Сумцова почесним членом Імператорського товариства любителів природознавства, антропології та етнографії) та багато ін.

Матеріали фонду дають змогу також уточнити деякі питання щодо біографії вченого та його наукової кар'єри. Скажімо, у довідникових енциклопедичних виданнях іноді подаються різні дати стосовно однієї певної події у його житті. Зокрема, існують дві дати щодо затвердження М. Сумцова на посаді професора історико-філологічного факультету Імператорського Харківського університету – 1888 р.⁶⁰ та 1889 р.⁶¹. Завдяки архівним матеріалам ці питання легко уточнюються. Так, із од. зб. 1 опису 1 фонду 2052 стає зрозумілим, що 15 лютого 1888 р. (за ст. ст. – *О. М.*) міністр народної освіти затвердив М. Сумцова на посаді екстраординарного професора на кафедрі російської словесності. А 1889 р. учений був затверджений ординарним професором⁶².

Особливо чітко на матеріалах особового фонду М. Сумцова вимальовується організація та проведення у Харкові XII археологічного з'їзду, українська спрямованість якого була (за загальними висновками як сучасників М. Сумцова, так і дослідників, які оцінювали це явище десятки років по тому) безпрецедентним явищем для

⁵⁹ Сумцов М. Ф. Опис документальних матеріалів особистого фонду № 794. 1876–1921. – К.: Наукова думка, 1965.

Особистий фонд М. Сумцова мав номер 794, перебуваючи у харківському філіалі ЦДІА України. Після переведення його до Києва він отримав № 2052. – *О. М.*

⁶⁰ Українська радянська енциклопедія. – Т. 11. – Кн. 1. – К., 1984. – С. 67.

⁶¹ Радянська енциклопедія історії України. У 4-х тт. – Т. 4. – К., 1972. – С. 234.

⁶² ЦДІАУ. – Ф. 2052. – Оп. 1. – Од. зб. 149. – Арк. 1.

тогочасної Росії кінця XIX – початку XX ст., та безпосередня керівна, організаційна і наукова участь у ньому М. Сумцова.

Значну частину особового фонду становлять також документи, які свідчать про надзвичайно високий рівень громадянської свідомості дослідника. Це, в першу чергу, листи з подяками та привітаннями з нагоди прочитання вченим лекції в університеті українською мовою 1907 р., а також з повідомленнями про багато інших подій та новин, які хвилювали українську інтелігенцію. Зокрема, йому скаржилися на погану українську мову в газетах і журналах, сповіщали про заборону цензурою друкувати статтю М. Сумцова про М. Драгоманова. Г. Хоткевич радився із Сумцовим з приводу пожертвування коштів на видання книжок для народу тощо. Можна лише пошкодувати, що окремі документи уже не читаються – скажімо, як лист невідомого автора з обвинуваченням М. Сумцова в антиросійській пропаганді та українському націоналізмі.

У значній кількості листів мова йде про постать Т. Шевченка. Це і листування з приводу розшуку нових матеріалів про поета, видання «Кобзаря», опис березневих подій та панахиди по Т. Шевченку; про те, що Київський український клуб не святкуватиме 50-річчя Т. Шевченка* через заборону галичанам прибути до Києва; про вшанування пам'яті Т. Шевченка у Києві. Ці вищенаведені теми порушував у своїх до листах до М. Сумцова, зокрема, М. Лободовський. Його постать в українській історії недостатньо вивчена і відома, але турботи, якими жила ця людина, заслуговують на увагу, з одного боку, і свідчать про рівень національної свідомості населення, з іншого. Про «некогого Лободовского» вдалося знайти лише поодинокі згадки: «Дальнейшие материалы Совещания показывают, что подробного анализа деятельности КГО и «Киевского телеграфа» не проводилось. Запросы об украинофилах, посланные Потаповым его подчиненным в Юго-Западном крае, также не дали богатых результатов. Лишь начальник Волынского губернского жандармского управления подполковник Бельский смог доставить шефу сколько-нибудь существенные сведения. В его донесении рассказывалось о деятельности некоего Лободовского, сына священника, служившего писарем в Райковской волости. Лободовский бесплатно раздавал крестьянам украинские книжки, каковые (154 экземпля-

* Очевидно, йдеться про відзначення 50-ї річниці смерті поета 1911 р. – *О. М.*

ра) були у них жандармами отобраны. Список конфискованных книг, большинство которых составляли произведения Шевченко, включал и перевод на украинский гоголевского «Тараса Бульбы», отмеченный еще в записке Юзефовича, поскольку в нем слова «русская земля, русский устранины и заменены словами Украина, украинская земля, украинец, а в конце концов пророчески провозглашен даже свой будущий украинский Царь». Особенное значение этому эпизоду придавал тот факт, что Лободовского рекомендовал на службу голова местного съезда мировых судей П. А. Косач, женатый на сестре Драгоманова Ольге»⁶³.

Враховуючи наведені факти про книги Т. Шевченка і їхнє розповсюдження, а також історичний період – близько 1876 р., оскільки цитований уривок стосується прийняття Емського указу, можна припустити, що йдеться саме про того Лободовського, який з цієї ж тематики листувався із М. Сумцовим. Утім, ця гіпотеза потребує додаткового наукового обґрунтування і уточнення.

В описі № 2 зберігається переважно епістолярна спадщина вченого, обмежена 1882 – 1919 рр. На папці – запис: «К пользованию исследователей не подлежит». Звісно, сьогодні уже неможливо встановити, стосовно кого чи чого складений цей запис – чи він був зроблений задовго до того, як у нього поклали архівні документи опису № 2 фонду М. Сумцова і, відповідно, безпосереднього відношення до вченого не має, чи все ж таки справа в дописувачах, чий листи зібрані у цьому описі окремо. А це, в тому числі, М. Грушевський, М. Міхновський, С. Петлюра. Зокрема, у своїх листах до М. Сумцова М. Грушевський вітав його з 35-річним ювілеєм, пропонував взяти участь у виданні журналу «Україна» і прислати свою статтю, висловлював подяку за діяльність М. Сумцова в галузі української культури, просив написати статтю про українське письменство XI – початку XX ст. для «Union des nationalite's», оскільки березневий випуск його «Annaly» спеціально буде присвячений українському питанню, переслати в Симбірську губернію висланому туди історику М. Мочульському монографію М. Сумцова про І. Манжуру тощо. У своїх листах М. Грушевський висловлював

⁶³ Миллер А. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века) [Електронний ресурс]//<http://www.ukrhistory.narod.ru/miller-13.htm>. – Режим доступу на 12.06.2010 – вільний, мова: укр.

* Саме так було у 1995–1996 рр., коли автор цієї монографії працювала в ІДІАУ.

власні міркування про окремі розвідки дослідника (зокрема, про статтю про українсько-польські відносини), про його «українські виклади» (оскільки лист не датований, можна припустити, що, ймовірно, йдеться про викладання лекцій М. Сумцовим українською мовою – *О. М.*). Принагідно зауважу, що всі його листи до М. Сумцова починаються словами «Високоповажаний Товаришу!», і, як на мій погляд, однозначно свідчать про ту високу повагу, з якою він ставився до слобожанського науковця.

Миколу Сумцова вважав своїм другом також і видатний громадський та політичний діяч Микола Міхновський. Вочевидь, учений неодноразово бував на засіданнях Харківського клубу ім. Квітки-Основ'яненка, який у 1906 – 1916 рр. очолював М. Міхновський. Діяльність цього клубу вчений згодом охарактеризував таким чином: «Маленький, але корисний вогник поміж загальної темряви»⁶⁴. У своїх листах до М. Сумцова М. Міхновський ділився думками щодо відхилення Думою проекту про викладання української мови в школі, запрошував М. Сумцова на засідання комісії зі вшанування пам'яті М. Лисенка. Принагідно зауважу, що саме за наполегливим проханням М. Міхновського М. Сумцов став офіційним відповідальним розпорядником святкового концерту з нагоди 100-річного ювілею «Енеїди» І. Котляревського, який влаштувала «Студентська Громада».

Листи С. Петлюри були опубліковані (див. нижче). Серед інших дописувачів – І. Огієнко, Л. Старицька-Черняхівська, а також листування дослідника із синами, донькою, дружиною, матір'ю.

Останнім часом актуалізувався такий напрям наукових пошуків, як університетська мемуаристика. Досліджуються спогади, зокрема, професорів та студентів, простежується еволюція наукової мемуаристики. Увага при цьому звертається на соціальне походження, факультетську спеціалізацію, сферу професійних інтересів тощо⁶⁵. Абсолютно справедливо при цьому зазначається, що мемуарна література є носієм самосвідомості окремої людини, а також історичної свідомості суспільства.

⁶⁴ В. Проненко. Перший український самостійник [Електронний ресурс] // http://gazeta.media-obektiv.com/print.php?gazeta_id=146&material_id=24. – Режим доступу на 01.03.2010 – вільний, мова: укр.

⁶⁵ Див., наприклад: Іващенко В. Ю. Мемуари професорів та студентів з історії Харківського університету кінця XIX – початку XX століття. – Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06. – Дніпропетровськ, 2004.

Вочевидь, інтерес до мемуарної літератури не в останню чергу спричинений людиноцентричною парадигмою, яка доволі впевненіше заявляє про себе в сучасному гуманітарному просторі України. Є всі підстави вважати, що з часом нового прочитання набуде і особистий архівний фонд М. Сумцова, і особисті фонди інших університетських викладачів, які були й визначними громадсько-політичними діячами свого часу. В їхніх спогадах, автобіографіях у чистому, не відформатованому вигляді викладені найважливіші події, свідками яких вони були, висвітлено найгостріші питання соціального характеру, за які вони вболівали і боролися. Все, що хвилювало українське суспільство, все, що «читали між рядків» його прогресивні та інтелектуальні прошарки, знайшло своє відображення в їхній особистій документації. У цьому контексті також зазначимо, що вчений долучився як до написання історії Харківського університету, так і археографічної підготовки до друку деяких мемуарних матеріалів⁶⁶.

Сучасна українська гуманітарна наука що далі, то все більше набуває «людського» обличчя – з'являються десятки монографій, присвячених долі, світогляду, політичній кар'єрі конкретної людини⁶⁷. Обов'язковим є вплетення особливостей часу – контексту доби. Саме крізь призму долі конкретної людини розглядається суспільно-політичний розвиток країни, процес відродження та становлення української нації, перебіг політичної історії нашої країни.

Останнім часом оформлюється відносно новий напрям наукових пошуків – просопографічні дослідження як якісно новий тип історико-біографічного дослідження особистості. З одного боку, просопографія теж базується на використанні таких документальних джерел, як спогади, архівні джерела, мемуарна література тощо, а з іншого – малює соціально-психологічний портрет «живої людини»⁶⁸. Архівна спадщина М. Сумцова і в цьому напрямі наукових студій може стати додатковим авторитетним джерелом.

⁶⁶ Письма студента Харьковского университета 1824 – 1827 гг. И. Я. Тросницкого к родным / Вступ. ст. Н. Ф. Сумцова // Сборник ХИФО. – 1891. – Т. 3. – С. 330 – 337.

⁶⁷ Див., наприклад: Борисенко В. К. Нариси з історії української етнології 1920–1930-х років. – К.: Унісерв, 2002.; Шаповал Ю. І. Доля як історія. – К.: Генеза, 2006.; Шаповал Ю. І., Золотарьов В. А. Всеволод Галицький. Особа, час, оточення. – К.: Стило, 2002 тощо.

⁶⁸ Старовойтенко І. Просопографія: підходи до трактування змісту наукової дисципліни в історіографії [Електронний ресурс] // <http://www.history.org.ua/JournALL/sid/13/1/1.pdf>. – Режим доступу на 18.05.2010 – вільний, мова: укр.

На завершення огляду про архівні матеріали хочеться дозволити собі трошки лірики. Читаючи приватне листування ХІХ ст., відразу відчуваєш той надзвичайно високий рівень культури людського спілкування, характерний для української наукової, громадської, загалом свідомої інтелігенції другої половини ХІХ – першої чверті ХХ ст. Попри всі неузгодженості, різницю у позиціях та поглядах, методах вирішення так званого «українського питання», епістолярна спадщина представників української наукової школи, громадських та суспільно-політичних діячів подає зразки і приклади взаємної шани і коректності. Щирість і відвертість у висловлюванні власних думок і міркувань, турбота і хвилювання – хоч би як пафосно це не звучало в цинічному для Української держави ХХІ ст. – за Україну, український народ, українську культуру, взаємна повага по відношенню один до одного – все це яскраво простежується у їхньому приватному листуванні.

* * *

Учень М. Сумцова літературознавець І. Айзеншток, автор однієї з найперших підсумкових статей про вченого, що вийшли одразу після його смерті, у своїй праці зазначив: «Є два типи дослідників. Перші – сидять в архівах, бібліотеках і з педантичною точністю та докладністю досліджують кожну дрібницю. Другі – намагаються зробити підсумки до окремих дослідів, об'єднати їх в одну філософську та методологічну цілість. Першим бракує широчини та глибини погляду на предмет історичного дослідження, другим – спеціального знання окремих фактів. М. Сумцову вдалося сполучити в своїх працях обидва напрями дослідження. Проте, він більше схилився до другого. ... Наукову працю треба цінувати з огляду на потреби та засоби того часу, якого вона стосується. Отже, праці М. Хв. Сумцова були одною з підвалин, що на ній наступні покоління збудують кріпку будівлю справжньої науки українознавства»⁶⁹.

⁶⁹ Айзеншток І. Микола Хведорович Сумцов // Червоний шлях. – 1923. – № 1. – С. 209–211.

РОЗДІЛ II

М. СУМЦОВ І СТАНОВЛЕННЯ ВІТЧИЗНЯНОГО УКРАЇНОЗНАВСТВА

2.1. ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ Й МЕТОДИКИ ЕТНОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У СПАДЩИНІ М. СУМЦОВА

Методологія наукового аналізу – одна з визначальних засад у науковій практиці будь-якого дослідника. Українська етнографія, яка розвивалася в контексті світової народознавчої науки, у процесі свого наукового розвитку, відповідно, зазнавала впливу тих наукових напрямів та шкіл, які були характерними і для світової науки.

Найпопулярнішими науковими школами в українській етнографії та фольклористиці у XIX були міфологічна школа, міграційна та історична⁷⁰. Оскільки ці дві науки в Україні у XIX ст. до певної міри розвивалися як одне ціле – народна словесність, то наведені наукові школи характерні як для фольклорно-збирацької роботи, так і для українського народознавства.

Міфологічна школа сформувалася на початку XIX ст. у Німеччині в руслі загальноєвропейського романтизму. Її філософською основою стала естетика Ф. Шеллінга та братів Августа і Фрідріха Шлегелів, які трактували міфологію як «природну релігію» та необхідну умову виникнення мистецтва. Першим етапом її розвитку стала «теорія символів» німецького вченого Г. Крайцера, який висунув думку про природне походження міфу і його розуміння як символу природних явищ – сонця, неба, світу, змін пір року тощо. Крайцер та його послідовники утворили так звану символічно-міфологічну школу. За їх теорією міфологія є низкою символів; символіка та образність мови в усіх народів вважається виявом релігійно-міфічних ідей, міфи і мови окремих народів розглядаються як варіанти єдиного спільного міфу та варіації прамови. У вченні

⁷⁰ Детальніше про наукові школи в українській етнографії та фольклористиці див.: Напрями та школи фольклористики [Електронний ресурс] // <http://www.info-library.com.ua/books-text-4110.html>. – Режим доступу на 16.06.2010 – вільний, мова: укр.

представників цього напрямку домінує погляд, згідно з яким в основі тем та мотивів усної народної творчості лежить первісна таємна релігійна символіка, що сягає найдавніших часів людства і передається з покоління в покоління жерцями.

Наступним етапом в історії цієї школи стало виникнення у ній порівняльно-міфологічної школи, засновниками якої виступили брати Вільгельм та Яків Грімм. Аналізуючи німецьку народну словесність, вони дійшли висновку, що жанри усної словесності походять з міфу, з якого, власне, і беруть свій початок казка, епічна пісня, легенда та інші жанри усної народної творчості. Подібні явища у фольклорі різних народів вони пояснювали існуванням спільної для них первісної міфології, вважаючи, що всі народи індоевропейської групи в далекому минулому були представниками одної сім'ї. В основі міфологічно-порівняльних студій лежала так звана «арійська теорія».

Прихильники цієї наукової школи у народних віруваннях, обрядах, жанрах усної словесності, мові намагалися відшукати залишки давніх міфів – світоглядної та релігійної картин світу. Найбільшого поширення в Україні набула так звана «солярна теорія» М. Мюллера, яка знайшла свій вияв у тому, що для відтворення первісної міфологічної картини світу визначальна роль відводилась обожненню явищ природи, небесних світил.

Міфологічна школа власне українського народознавства засновувалася на ґрунті течії, близької до міфологізму – українського романтизму, характерною рисою якого є ідеалізація та міфологізація історичних явищ та подій. Прихильниками цієї теорії було не одне покоління українських гуманітаріїв – істориків, народознавців, фольклористів, починаючи від М. Маркевича та закінчуючи М. Грушевським (до певної міри). Така особливість українського менталітету, як віра в магічність, ґрунтується на глибинних шарах архаїчної землеробської культури, побудованої на міфології, демонології, численних культах. Надзвичайно розвинене магічне мислення українців* дало підстави науковцям ще у середині XIX ст. говорити про «уроджений інстинкт українського народу»⁷¹.

* Це магічне мислення проявлялося під час експедиційних досліджень навіть наприкінці XX ст., що стало підставою для професійного жарту етнографів-польовиків: мовляв, у кожному українському селі, яке себе «поважає», обов'язково мусить бути власна відьма. – *О.М.*

⁷¹ Див., зокрема: Пономарьов А. П. Українська етнографія. Курс лекцій. – К.: Либідь, 1994. – С. 55.

Найвидатнішими представниками міфологічної школи в Україні були М. Максимович, М. Костомаров, І. Срезневський, О. Потебня.

Ця наукова школа відіграла важливу роль у розвитку української гуманітарної науки, започаткувавши порівняльний аналіз традиційної звичаєвості та усної народної творчості різних народів. Саме вона заклала основи для виникнення шкіл, які стали наступним етапом розвитку науки – міграційної та історичної.

Засновником міграційної школи у Європі став німецький вчений Т. Бенфей. Критикуючи «арійську теорію», він вказував, що схожі сюжети можна помітити в усній словесності народів, незалежно від їх спорідненості, і сюжетні лінії, характерні для арійців, властиві і неарійським народам. На противагу арійській теорії Т. Бенфей висунув теорію запозичень, так званих «мандрівних сюжетів». Основне положення цієї теорії полягало в тому, що сюжети, поширені в багатьох народів світу, за своїм характером є мандрівними: зародившись в Індії, вони «мігрували» на інші території. Основу таких «сюжетних мандрів», на думку прихильників цієї школи, заклали культурно-історичні відносини між народами, а не кровна доісторична спорідненість.

Міграційна теорія знайшла своїх прихильників і серед українських учених. Зокрема, на початку своєї діяльності до неї схилявся М. Драгоманов, а також частково М. Грушевський.

Позитивною стороною цієї наукової школи було те, що дослідники, вивчаючи усну словесність, спиралися на історичний досвід минулого, аналізуючи її не окремо від інших народів, а з урахуванням взаємозв'язків та взаємовпливів.

Паралельно з міграційною школою почала складатися протилежна їй за поглядами антропологічна школа, яка ще мала назву еволюціонізму, еволюціоністської школи. Її основоположниками були англійські вчені Е. Тайлор та А. Ланг, які в 60-х роках XIX ст. виступили з теорією самозародження сюжетів. Суть цієї школи полягала в тому, що подібні явища в міфології та фольклорі можна пояснити наявністю психологічних законів та закономірностей духовного розвитку, спільних для всього людства. Представники цієї школи поставили на визначальне місце закон «тотожності людської природи». Аналізуючи однакові чи подібні умови життєдіяльності різних племен на певних етапах їх розвитку, послідовники Е. Тайлора та А. Ланга дотримувалися думки, що подібні

сюжети, образи та символи, які можна побачити у різних народів, пояснюються не тільки історичними впливами, а й єдністю психічних процесів, тотожністю побутових форм і релігійних уявлень, які повною мірою збереглися у фольклорній спадщині народу. Ключове поняття еволюціонізму – розвиток, а також положення про його універсальність та пряmlinійність.

Ця теорія знайшла своїх прихильників і у Європі і, звичайно, в Україні, де вона також дістала назву «теорія паралельного самозародження».

Крім того, у межах цієї теорії Е. Тайлор розробив теорію «пережитків», під якими він розумів «ті обряди, звичаї, уявлення, котрі, будучи в силу звички перенесені з однієї стадії культури, якій вони властиві, в іншу, пізнішу, є живим свідченням або пам'яткою минулого»⁷². В Україні над теорією «пережитків» працювали, зокрема, О. Котляревський та І. Франко.

Ідеї, висунуті прихильниками еволюціоністської школи, відіграли важливу роль у подальшому розвитку наукової думки. Особливе значення мав використаний ними історично-порівняльний метод та застосування археологічних даних, за допомогою чого дослідники мали можливість «модельовати» явища культури відповідно до певних ступенів історичного розвитку. Вважається, що еволюціонізм як система наукового мислення став основою формування етнографічної науки.

Під впливом західноєвропейських наукових шкіл та теорій в Україні сформувалася також історична школа, у якій важливе місце належало перебігу світової та національної історії. Саме як свідчення минулого розглядалися у цій науковій течії витвори усної народної поетичної творчості. Яскравими представниками історичної школи в Україні були М. Максимович, П. Куліш, М. Костомаров, О. Котляревський та деякі інші представники науки. Згідно з їхніми ідеями, зразки усної народної творчості – це самотутнє явище, в якому знайшла своє вираження душа народу, народні устремління, ідеї та ідеали.

Цілісного оформлення ідеї цієї школи набули у наукових роботах видатного українського вченого М. Дашкевича, серед інших представників – В. Антонович, П. Чубинський, К. Студинський, С. Єфремов, М. Драгоманов. Безперечною позитивною рисою істо-

⁷² Цит. за: Пономарьов А. П. Українська етнографія. – С. 56.

ричної школи стало вивчення духовної спадщини народу з урахуванням контексту конкретної історичної доби, а також об'єднання певних методів різних наукових шкіл, зокрема, міфологічного та порівняльного аналізів.

Наукова спадщина М. Сумцова фактично представляє усі наявні на той час наукові школи і напрями, які набули найбільшого поширення в Україні – міфологічну, міграційну, еволюціоністську, історичну, а також своєрідний погляд на теорію «пережитків».

Питання про методологію наукового пізнання М. Сумцова постало паралельно з першими оцінками його наукової спадщини. Саме це питання було одним із найдискусійніших стосовно усього його наукового доробку, і деякими науковцями – і сучасниками, і послідовниками – оцінювалося як одне з його найслабших місць. Першими критиками виступили Михайло Драгоманов, Федір Вовк, Сергій Єфремов, Віктор Петров та деякі інші вчені.

Найбільше «дісталосся на горіхи» М. Сумцову від М. Драгоманова. Оцінюючи здобутки української етнографії за 80-ті рр. XIX ст., він зазначив, ще це був крок назад проти 70-х рр. І лише використання європейського порівняльного методу, насамперед щодо аналізу народного фольклору, дало змогу етнографії «набратися свіжого наукового духу»⁷³. В першу чергу це проявилось у працях представників харківської школи – О. Потебні, М. Сумцова, І. Манжури та «заграничної» – Ф. Вовка, В. Охримовича. Таким чином М. Драгоманов, по суті, піддав сумнівам наукову вагу праць М. Сумцова, написаних під впливом інших наукових шкіл, зокрема міфологічної. Та й навіть його перші роботи, написані на основі поглядів нової школи, зазнали нищівної критики.

Варто зауважити, що статті М. Драгоманова були витримані у цілком властивому йому дусі і, як правило, мали гострий критичний характер. Різке заперечення в нього викликали деякі риси наукового стилю М. Сумцова, недотримання в конкретній науковій праці однієї наукової теорії, недостатньо рішуча громадянська позиція тощо⁷⁴. Втім, сама постановка питання – вивчення робіт вченого в контексті аналізу загального стану справ в українському національ-

⁷³ Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці. У 2-х т. – Т. 1. – К., 1970 – С. 461.

⁷⁴ Див.: Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці. У 2-х т. – Т. 2. – К., 1970. – С. 312–367.

ному русі – може трактуватися як визнання усього зробленого харківським професором.

Відомий російський дослідник О. Пипін присвятив українській етнографії окремий том своєї праці «История русской этнографии»⁷⁵. Проаналізувавши наукові методи М. Сумцова, він досить високо оцінив його діяльність і за рівнем наукової праці поставив в один ряд з М. Костомаровим, В. Антоновичем, О. Потебнею, Т. Рильським, В. Горленком та іншими українськими діячами. Тим самим О. Пипін, будучи значною мірою прихильником міграційної теорії Т. Бенфея, висловив свою лояльність і до міфологічної школи, і до наукових праць її послідовників.

Федір Вовк не був таким гострим критиком, як М. Драгоманов. Оцінюючи 1915 р. наукові праці М. Сумцова за дорученням Імператорського російського географічного товариства, він подав коротку, але цілком вичерпну характеристику належності М. Сумцова до певних наукових шкіл та напрямів. Так, у ранніх працях вчений виступає як запізнілий, але «ревностный адепт солярно-мифологической теории Макса Мюллера»⁷⁶. Особливо чітко це проявилось в магістерській дисертації «О свадебных обрядах, преимущественно русских» (Х., 1881). У докторській дисертації «Хлеб в обрядах и песнях» (Х., 1885) вчений, на думку Ф. Вовка, виступає вже як прихильник теорії запозичень Т. Бенфея.

Однак у пізніших працях Ф. Вовк відзначає помітний вплив поглядів А. Ланга – одного із засновників антропологічної школи паралельного самозародження. Віддаючи належне науковому рівню М. Сумцова, Ф. Вовк об'єктивно зауважив, що вчений «стоїть цілком на висоті сучасних йому наукових засад».

Аналогічним чином оцінив спадщину вченого інший видатний український дослідник, загалом неординарна особистість – Віктор Петров. У його статті, написаній уже після смерті М. Сумцова, подано детальний аналіз окремих праць, які В. Петров оцінює як найважливіші, а також охарактеризовано їхній методологічний бік. Оцінка М. Сумцова як науковця, який «відгукувався на кожную нову зміну в напрямках етнографічних дослідів», дозволяє зробити як

⁷⁵ Пипин А. История русской этнографии. – Т. III. Этнография малорусская. – СПб., 1893.

⁷⁶ Отзыв Ф. К. Волкова о научных трудах Н. Ф. Сумцова // Отчет Императорского Русского Географического общества за 1915 г. – М., 1916. – С.66–68.

конкретний висновок про еволюцію його наукових поглядів, так і загальний – про рівень його наукових студій. Услід за Ф. Вовком В. Петров визначив наукову спадщину дослідника як «літопис української етнографії за весь попередній період... На підставі праць Сумцова ми можемо мати певну уяву, чим була етнографія за останні 50 років – тих років, коли етнографія взагалі й українська зокрема досягли найвищого розвитку як щодо збирання етнографічних матеріалів, так щодо різноманітності наукових напрямків»⁷⁷. А деякі роботи вченого, зокрема «Современная малорусская этнография», у 20-х рр. ХХ ст. уже мали вартість історії української етнографії – історії певної доби в її еволюції, написаної її сучасником⁷⁸.

Цілком об'єктивно В. Петров стверджував, що М. Сумцов не схилявся однозначно на бік жодної з тогочасних наукових теорій – міфологічної, теорії запозичень та історичної, відкидаючи їх «претензії» на єдино правильне значення. Він у кожній з них намагався відшукати раціональне зерно, ті переваги, яких не було в іншій: «Для Сумцова нормальним явищем в науці має бути конкуренція між багатьма теоріями і поглядами».

В. Петров підкреслив також ще одну рису наукової методики вченого, яка, на його думку, переважала усі школи і течії – соціальне спрямування його наукових пошуків. У звичаях, обрядах, явищах побуту, загалом у повсякденному житті народу він намагався підкреслити соціально-моральне значення кожного елементу. Кожне явище він розглядав з урахуванням трьох аспектів – побутового, національного і морального. На противагу М. Драгоманову, який у деяких своїх статтях не відносив М. Сумцова навіть до українофілів, В. Петров назвав його «народницьким демократом».

Саме з урахуванням вищенаведеного сумнівною видається думка В. Петрова про те, що у науці вчений сповідував еклектичний лібералізм щодо всіх доктрин і напрямів, який у той період був основою наукового, політичного і соціального життя Російської імперії⁷⁹. Оскільки сам же Петров і зазначав, що характерною рисою наукової роботи дослідника було сповідування принципу

⁷⁷ Петров В. М. Ф. Сумцов як історик української етнографії // Записки історично-філологічного відділу Української Академії Наук. – Кн. VII – VIII. – К., 1926. – С. 7–15.

⁷⁸ Петров В. Там само. – С. 8.

⁷⁹ Там само. – С. 15.

утилітарності в науці, то твердження про еклектику Сумцова видається не переконливим. Власне, М. Сумцов виклав свої думки і міркування у відповідній статті за назвою «Утилитарная этнография» (ХГВ. – 1897. – № 234). Основне значення етнографії як науки, за Сумцовим – приносити користь народу, викорінюючи деякі народні «шкідливі» звичаї і звички.

Загалом, оскільки у той час уже не було жодної наукової потреби критикувати деякі підходи міфологічної школи, яка остаточно відійшла в минуле, і Ф. Вовк, і В. Петров оцінювали наукові розвідки вченого, написані під впливом цієї школи, уже як надбання історії української етнографії – її становлення, апробації, розвитку. Фактично на той момент М. Сумцов був останнім «могіканином» цілого періоду в історії української народознавчої науки, і з його смертю у минуле остаточно відійшли не лише деякі наукові теорії, а й їх останні «живі» представники.

Згодом, коли наприкінці 1920-х – на початку 30-х рр. розпочалися репресії радянської влади проти ВУАН і, зокрема, її Етнографічної комісії, оцінка М. Сумцова, зроблена В. Петровим, була визнана «принципово невірною й глибоко помилковою», а її автор набув статусу «виразного представника формалізму в буржуазній фольклористиці»⁸⁰.

Наукові методи М. Сумцова аналізував і відомий український історик Д. Дорошенко. Фактично у своїй оцінці він солідаризувався думкою про утилітарність наукових студій вченого, висловлену В. Петровим. Так, він писав про М. Сумцова як про одного «з рідких у нас учених – популяризаторів – у тім розумінні, що він не тільки досліджував і розробляв за допомогою наукових методів різні галузі історії письменства, етнографії, мистецтва, взагалі історії культури, але й старався зробити висліди й здобутки науки доступними якнайширшим кругам громадянства»⁸¹.

Загалом Д. Дорошенко писав про широку ерудицію М. Сумцова в науковій етнографічній літературі, орудування ним величезним матеріалом з етнографії та фольклору інших народів, використання найрізнобічніших матеріалів та джерел та найновіших ме-

⁸⁰ Борисенко В. Праця Віктора Петрова в Етнографічній Комісії Всеукраїнської Академії наук // Борисенко В. Нариси з історії української етнології 1920 – 1930-х років. – С. 36.

⁸¹ Дорошенко Д. Академік Микола Сумцов. Його життя і діяльність // Білецький Л., Дорошенко Д. Памяти академіка Миколи Сумцова. – Прага, 1925. – С. 6.

тодів світової науки. У цих спостереженнях він підтвердив наведені вище висновки про М. Сумцова як дослідника, що стоїть на висоті сучасної науки про фольклор з її методами порівняльної теорії та теорії запозичень – дослідника, який належить до нової генерації українських вчених.

Схожих поглядів дотримувався і український філолог, етнограф, дослідник українського звичаєвого права В. Камінський⁸². На його думку, «Сумцов протягом усієї своєї наукової діяльності додержувався історично-порівняльної методи. Він розвинув цю методу, пристосував її до питань дрібних і довів її цінність у багатьох розвідках». Найбільше В. Камінському імпонувала, судячи з тексту його статті, так звана соціальна позиція М. Сумцова, яку виділили також В. Петров та Д. Дорошенко. Саме як науковий заповіт харківського дослідника він наводить його думку, що «етнографія повинна стати бойовою силою Ормузда*, бога світла – проти Арімана давніх забобонів».

Отже, можна зробити наступні узагальнення. Ранній М. Сумцов – класичний представник міфологічної школи в Україні. Йдучи услід за своїм вчителем О. Потебнею, у своїх перших роботах він демонструє приклад досконалого, якщо можна так висловитися, застосування основних принципів цієї школи. Його магістерська дисертація, власне, і побудована на основі звертання вченого до глибинних шарів архаїчної землеробської культури українців, одне з основних місць у структурі якої посідає первісна міфологія та її численні культи. В першу чергу вчений аналізував язичницькі народні світоглядні вірування. Однак уже і в ній широко застосовується порівняльний метод, використовуються відповідні дані про шлюбний ритуал південних та західних слов'ян, а також давніх індусів, греків, римлян, германців та інших народів. Власне, саме цей метод, який ряд дослідників згодом назве «історично-порівняльним методом Сумцова», у подальших наукових працях він доведе до максимальної досконалості і зробить одним із найулюбленіших своїх наукових методів.

Міграційна школа, яка змінила міфологічну, теж знайшла застосування у науковій практиці М. Сумцова. Саме її впливи виді-

⁸² Камінський В. Етнографія та її питання в працях акад. М. Ф. Сумцова // ЗІФВУАН. – Кн. VII – VIII. – К., 1926. – С. 16–46.

* Ормузд та Аріман – боги, відповідно, світла і зла у релігії давніх персів.

ляються у праці «К вопросу о влиянии греческого и римского свадебного ритуала на малорусскую свадьбу» (1886). Втім, цю працю навряд чи можна вважати класичним витвором міграційної школи. Для неї швидше характерне поєднання застосування методів двох наукових шкіл – міфологічної та міграційної. Міграційна теорія проявила себе насамперед в ідеї про міграцію сюжетних ліній та мотивів, а також в думці про запозичення частин та елементів обрядово-ритуальних дійств грецького та римського весілля українським весільним обрядом. Власне, ця гіпотеза, оскільки у праці М. Сумцова йдеться саме про гіпотезу, а не твердження, і стала причиною для деяких критичних нападів, при чому ця критика характерна не стільки для сучасників ученого, скільки для представників радянської історичної науки.

У зв'язку цим варто висловити наступне застереження. Дослідник не ставив питання про механічне перенесення рис грецького та римського весілля на український ґрунт. Так, простежувалася міграція певних сюжетних елементів, але про штучне перенесення не йшлося. Дослідник писав про впливи, які відбувалися таким чином: грецький – або за допомогою південних слов'ян, переважно болгар, або безпосередньо через грецько-українські стосунки; римський – завдяки контактам слов'ян з римськими поселенцями Дакії, які мали місце в перші століття нашої ери⁸³. Загальний висновок такий: українське весілля має схожість з грецьким як в цілому, так і частково, що, однак, не дає приводу перше виводити з останнього. Можна говорити, продовжив вчений, тільки про запозичення часткових випадків та подробиць класичного весільного ритуалу, які відповідали загальному складу давньослов'янської основи українського весілля. І це запозичення в багатьох випадках складалося не з механічного приєднання чужого до свого, а в органічній асиміляції свого з чужим⁸⁴.

Сьогодні у науковій літературі прийнято вважати, що ця праця М. Сумцова є не стільки прикладом застосування міграційної школи, скільки її апробацією у науковому просторі тогочасної України.

Докторська дисертація М. Сумцова «Хлеб в обрядах и песнях» є зразком поєднання в одній праці методів наукового аналізу кіль-

⁸³ Сумцов Н. К вопросу о влиянии греческого и римского свадебного ритуала на малорусскую свадьбу // КС. – 1885. – Кн. I. – С. 26.

⁸⁴ Там само. – С. 29.

кох наукових шкіл. Основою дослідження став порівняльний метод наукового аналізу, але, аналізуючи обряди, вчений застосовував історичний та міфологічний принципи дослідження. Пісні розглядалися переважно під кутом зору їх етнологічного змісту.

Ще одним яскравим прикладом застосування М. Сумцовим історично-порівняльного методу стала його знаменита праця «Культурные переживания», яка протягом 1889–1890 рр. публікувалась у «Киевской старине», а згодом вийшла окремою книгою. Однозначно дослідники спадщини оцінюють її як видатне явище в історії етнографії, і не лише української. Вочевидь, дослідник був добре обізнаний із теорією пережитків Е. Тайлора. Але, на відміну від, скажімо, І. Франка, який визначав пережитки як рудимент соціального організму, М. Сумцов трактував це явище інакше. Вибір слова – переживання, а не пережитки – свідчить у першу чергу про те морально-соціальне значення, яке надавав явищу «культурних переживань» М. Сумцов, адже характеризується значно сильнішим емоційним забарвленням. (У зв'язку з цим принагідно зауважу, що в особистому фонді вченого зберігається декілька листів від колег з проханнями надіслати їм цю працю у подарунок).

М. Сумцов приділив багато уваги створенню власного наукового методу етнографічного дослідження. Вільне володіння кількома іноземними мовами надало йому можливість користуватися науковими здобутками європейських науковців, оцінювати і критикувати їхні наукові положення, вивчати методологію та методи наукового аналізу тощо.

Він уважно вивчав існуючі на той час у науці теорії, методи і напрями. Вказавши на позитивні та негативні, на його погляд, сторони міфологічної, міграційної, антропологічної та інших шкіл, він виділяв раціональні моменти в кожній з них, намагаючись їх поєднати. Відповідна цитата науковця є однією з найулюбленіших для сучасних та минулих дослідників спадщини Сумцова, давно вже стала хрестоматійною і, як той «мандрівний сюжет», якого у свій час достатньо дослідив учений, мігує з однієї статті чи монографії про дослідника в іншу: «Не думаю, чтобы одна теория исключала другую. Нужно быть крайним педантом, чтобы при современном развитии этнографии носиться с одной научной теорией, как с писаной торбой, и в одностороннюю теоретическую рамку втискивать разнообразие народной жизни»⁸⁵.

⁸⁵ Сумцов Н. Мышь в народной словесности // ЭО. – 1891. – № 1. – С. 92.

У науковій спадщині М. Сумцова залишилося чимало статей, у яких він розробляв різноманітні методичні питання. Так, він був автором кількох програм⁸⁶ щодо збирання етнографічних та фольклорних даних^{*}. Чимало робіт присвячено етнографічному музейництву – експозиційному висвітленню етнографічного матеріалу, влаштуванню виставок тощо⁸⁷, джерельної бази етнографії, її науковим школам та методам тощо⁸⁸.

М. Сумцов одним з перших розробив етнографічні програми та методу збирання етнографічних матеріалів, предметів матеріальної культури українців, запропонував своє бачення наукової паспортизації зібраних речей. Наукова новизна та методична цінність розроблених ним етнографічних програм полягала в тому, що вони були зорієнтовані на виявлення та збирання пам'яток саме народного побуту та знарядь праці, а не лише зразків народного мистецтва, як переважно практикувалося на той час.

З незначною мірою перебільшення можна стверджувати, що М. Сумцов міг би стати родоначальником нового напрямку наукових

⁸⁶ Сумцов Н. Вниманию сельских хозяев (програм для збирання відомостей про писанки) // ХГВ. – 1889. – № 76; *його жс.* Программа для составления этнографических статей для народных чтений // Отчет Харьковского Общества грамотности за 1894. – Х., 1894; *його жс.* Программа для собирания этнографических сведений о крестьянском населении Харьковской губернии: [К предполагаемому описанию Харьковской губернии] // КС. – 1892. – Т. 38, июль. – С. 120 – 123; *його жс.* Программа для собирания этнографических предметов к выставке на предстоящем в 1902 г. в г. Харькове XII археологическом съезде // Труды Харьковского Предварительного Комитета по устройству XII археологического съезда. – Т. I. – Х., 1902; *його жс.* Программа для собирания сведений о кобзарях и лириках. К предстоящем в 1902 г. в г. Харькове XII археологическом съезде // Труды Харьковского Предварительного Комитета по устройству XII археологического съезда. – Т. I; *його жс.* Программа для собирания писанок и сведений о них (к XII археологическому съезду в Харькове) // Труды Харьковского Предварительного Комитета по устройству XII археологического съезда. – Т. I та інші.

^{*} Детальніше про це йтиметься далі.

⁸⁷ Сумцов Н. К вопросу об устройстве в Харькове этнографической выставки // ЮК. – 1900. – № 6682; *його жс.* Университетский этнографический музей // ЮК. – 1903. – № 7626; *його жс.* Музей изящных искусств Харьковского университета // ЮК. – 1907. – № 8989; *його жс.* О кустарной выставке // ЮК. – 1907. – № 9185 та деякі інші програми.

⁸⁸ Сумцов Н. «Губернские Ведомости» как пособие при изучении русской истории и этнографии // КС. – 1885. – Кн. II; *його жс.* Научное изучение колядок и щедривок // КС. – 1886. – Т. XIV. – Кн. II; *його жс.* Утилитарная этнография // ХГВ. – 1897. – № 234; *його жс.* 50-летие сборника А.Метлинского «Народные Южно-русские песни» // Известия Императорской Академии Наук за 1904 г. – СПб., 1904; *його жс.* История и этнография Малороссии в Харьковском университете // ЮК. – 1906. – № 8800; *його жс.* Этнографическое изучение Екатеринославской губернии // Сборник статей Екатеринославского научного общества. – Екатеринослав, 1905 та ін.

досліджень, у якому органічно поєдналися б усі позитивні риси кожної з існуючих на той час наукових шкіл та теорій з обов'язковим ухилом у бік соціальної тематики – так званої соціальної етнографії. І в цьому він також виявився далекоглядним – з часом соціальна історія та історія повсякдення стануть новими напрямками досліджень у галузях і соціогуманітарних наукових дисциплін, і суспільствознавчих.

Загалом же можна стверджувати, що наукові методи М. Сумцова більшою мірою відповідали характеру безпосередньо суспільствознавчих, а не гуманітарних дисциплін. Можливо, саме тому вони і не були належним чином оцінені українськими істориками та етнографами.

М. Сумцов відзначався певними, притаманними лише йому, рисами наукового аналізу. В першу чергу вони характеризувалися прагненням, аби українська етнологія розвивалась не як кабінетна наука, наука заради науки, а мала реальний вплив на покращання умов життя та побуту народу. Того народу, безперечним патріотом якого він був, – українського.

Сучасний розвиток гуманітарної науки привів до виникнення нових проблемних блоків: співвідношення макро- та мікроісторії, дослідження точок перетину дисциплінарних площин інтелектуальної історії, культурної історії, історії історичного знання та історичної думки тощо. Не буде великим перебільшенням стверджувати, що в усіх із вказаних наукових проблем спадщина М. Сумцова може стати окремим об'єктом дослідження та аналізу.

2.2. М. СУМЦОВ ПРО ОБРЯДОВІСТЬ І НАРОДНІ СВЯТА

Останнім часом в українському гуманітарному просторі оформлюється новий напрям наукових досліджень – геортологія. Унікальність ситуації полягає в тому, що на цю наукову дисципліну «претендують» дві науки – історія та етнологія.

Вочевидь, відмінність полягає у принципово різному методологічному підході до вивчення власне святкової обрядовості. Етнографи звертають увагу переважно на свята та обряди сімейного – родильну, весільну та поминальну обрядовості, а також календарного циклів людини – зимового, весняного, літнього та осіннього. Саме описи весільних звичаїв українців Г.-Л. Боплана (1650 р.) та Г. Калиновського (1777 р.) вважаються початком становлення

української етнографії⁸⁹. Загалом для етнографів народні свята та обряди уже протягом більше ніж півтора століття є однією з найулюбленіших тем для дослідження. Хоча перевага у науковому аналізі надається переважно висвітленню не стільки народного свята як багатокomпонентного, системного дійства, скільки його структурним компонентам – звичаям, обрядам, ритуалам. Особливо це характерно для дослідження весільної обрядовості.

Для історичної науки геортологія входить до переліку спеціальних історичних дисциплін, і в комплексі СІД існує як така, статус якої залишається розмитим і не підпадає під усталені критерії дисциплінарності. Фахівці історичного профілю трактують геортологію як науку, яка досліджує свята і святкування, ритуали, обряди, їх складові елементи. Окремо досліджуються регіональні інваріанти обрядовості.

Отже, історична наука поступово розширює свої тематичні рамки, зокрема, «за рахунок» тих питань, які стабільно вважалися прерогативою етнології. Крім геортології, у коло спеціальних історичних дисциплін потрапили також символіка, ритуалістика та атрибутика. Визнаючи, що вказані спецдисципліни відзначаються мінливістю предметно-об'єктної локалізації, розгалуженими між-дисциплінарними зв'язками та відсутністю власного усталеного дисциплінарного інструментарію⁹⁰, історики все ж наголошують на необхідності окремої дисципліни про суспільні явища та обряди.

При цьому акцент робиться на дослідженні геортології в контексті української історії, культури та національної ментальності. На відміну від етнографії, яка за весь час свого існування накопичила достатню кількість джерел – опублікованих описів, матеріалів польових експедиційних досліджень тощо, «історична» геортологія для себе як носій інформації відкриває насамперед неопубліковані та архівні матеріали, зокрема фонди Інституту рукопису та Інституту архівознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, хоча й вважає своєю історіографічною базою практично всі відповідні українознавчі праці, починаючи від напрацювань середини XIX ст.

⁸⁹ Боплан Г.-Л. [Весільні звичаї українців у першій половині XVII ст.] // Весілля. У двох книгах. Книга 1. – К.: Наукова думка, 1970. – С. 63–67; Калиновський Г. Опис весільних українських простонародних обрядів. – Там само. – С. 68–74.

⁹⁰ Дмитрієнко М. Ф., Солонська Я. А. Геортологія в системі спеціальних історичних дисциплін: теорія, джерела та методи досліджень // Український історичний журнал. – 2002. – № 3. – С. 34–61.

Для етнографів святкова обрядовість – переважно компонент сільської національної культури, саме в контексті традиційно-побутової культури і досліджуються звичаї та обряди. Значно меншою мірою у кількісному відношенні досліджуються громадські свята, міська культура, майже не приділяється уваги державним та професійним святам, новим діям як вимогам часу. Традиційно-побутова культура вивчається як конструкт національної самобутності, яка є однією зі складових національної ідентичності. Але етнологічна наука поступово вводить термін «геортологія» до свого категоріального апарату, особливо це стосується молодшого покоління науковців. Це відбувається поки що вкрай рідко, фактично фігурує в поодиноких випадках (зокрема, за останні два роки цей термін з'явився в авторефератах на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.05 – етнологія). Але при цьому в етнологічних працях геортологія разом із, наприклад, ритуалістикою і танатологією вважаються новим напрямом у межах етнологічної науки.

Утім, останніми роками етнологи починають по-новому розглядати і вивчати українську обрядовість, і саме в контексті свята. Скажімо, з'явився новий термін – «святково-обрядова культура», який раніше масово не використовувався. Звичнішим для радянської науки було вживання таких визначень: сімейні обряди та звичаї / звичаї та обряди сімейного циклу / родинна обрядовість, а також календарні свята та обряди. Іменник «свято» в роботах українських етнографів фігурував переважно у дослідженнях календарної обрядовості. При цьому соціальне та політичне значення свята зазвичай відходило на задній план. Поєднання в одному цілому свята й обрядовості здійснила, зокрема, чи не вперше в українській етнології Валентина Борисенко⁹¹. При цьому вона також розширила існуючу характеристику обрядовості: «святково-обрядова культура українців становить синкретичну єдність, цілісну систему, в якій споконвіків взаємодіяли народне мистецтво, пісні, танці, народні вірування, а також магічні засоби, церемонії по відверненню зла і забезпечення добробуту й щастя, народні звичаї, етикет, гостинність, сміхова й ігрова культура»⁹². Це визначення максимально

⁹¹ Борисенко В. Традиції і життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядової культури українців: Навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. – К.: Унісерв, 2000.

⁹² Там само. – С. 10.

наближене до того, що входить в предметне поле досліджень сучасної геортології, про що йтиметься далі. Отже, можна констатувати, що й етнологи розширюють традиційне поле своєї наукової сфери, виходять на якісно новий рівень наукових досліджень.

Для історичної науки характерніше більше в кількісному відношенні і активніше – в науковому – використання цього терміна. При цьому для істориків геортологія є дисципліною, яка має допомогти дослідити та вивчити вітчизняну історію. Вперше це поняття було введено в перелік СІД 1992 р. у підручнику «Специальные исторические дисциплины: Учебн. пособие / Под ред. М. Дмитренко, В. Замлинского». Саме розвиток історичної науки актуалізує необхідність нових підходів, нових методів дослідження, одним із яких і є, власне, ця наука.

Визнаючи геортологію як науку комплексну, яка не тільки межує з іншими науковими дисциплінами, а й використовує і застосовує їхні засоби отримання інформації, методику та понятійний апарат, історики, тим не менше, об'єктом своїх дослідів обирають свята, оскільки вважають, що саме свято залишається осторонь від наукового аналізу етнографів.

В етнографії звичаї та традиції – це нерегламентовані юридичними актами, підтримувані силою суспільної думки форми передачі новим поколінням способів реалізації складених у житті певного суспільства відносин – політичних, моральних, естетичних, релігійних⁹³. Свято ж визначається як урочисте відзначення знаменних подій, яке включає розважальні елементи та деякі обрядові дії; усталений спосіб людської діяльності, який передається від покоління до покоління.

Різниця у категоріальному апараті цих двох наук, історії та етнології, різні об'єкти та предмети дослідження спричиняють, відповідно, і різні підходи до аналізу святкової сфери. Якщо етнографи вивчають переважно обряди і звичаї як складову національної культури, духовну сферу буття українського народу, то історики звертають увагу на відображення у них політичної системи, ідеології, моральних ідеалів суспільства, його соціального стану, об'єктивного історичного зрізу. При цьому акцент робиться на політичному підґрунті масових дійств – підкресленні величі перемож-

⁹³ Борисенко В. Традиції і життєдіяльність етносу... – С. 36.

ця, сили влади, армії, а за радянських часів – комуністичної партії і влади Рад. Істориків меншою мірою цікавлять власне народні звичаї – вони досліджують проблематику свят і святкувань, природу їх походження, генезу та зміни, появу нових форм та засобів проведення дійств, пристосування до постійних змін у суспільстві, власне – інститут святкування. Аналізуються такі важливі компоненти святкової культури, як сміх (його функції та жанри), естетика свят, етичні обмеження та критерії, дослідження інституту культури українських святкувань, сутність людської природи, особливості людської психіки.

Геортологія звертає увагу на такі дійства, які етнографи поки що залишають поза своєю увагою. Зокрема, новим об'єктом досліджень стають презентації, бізнес-форуми, особливості ділової культури. Історики вивчають святкове дійство за різними типами та видами джерел (усних, писемних, речових, образних, поведінкових, лінгвістичних, звукових), які відображають специфіку та особливості дисциплінарного статусу геортології.

Загальне визначення геортології як історичної дисципліни на сьогодні має такий вигляд: наука комплексна, складна, з міждисциплінарним характером, дотична до етнології, етнографії, фольклористики, народознавства, релігієзнавства, філософії (зокрема, етики та естетики), театрознавства, мистецтвознавства, психології, іконографії, кінофотоментознавства, комунікативістики, альмеології, паблік рілейшнз тощо⁹⁴.

До числа авторів, роботи яких становлять історіографію цієї наукової дисципліни, геортологи відносять, зокрема, М. Костомарова, П. Куліша, Б. Грінченка, М. Максимовича, В. Антоновича, М. Драгоманова, О. Потебню, Я. Головацького, І. Франка, Олену Пчілку, Т. Рильського, В. Гнатюка, О. Колессу, М. Грушевського, В. Петрова, а також, звісно, М. Сумцова. Як видно, до наведеного переліку потрапили постаті, які працювали над вивченням духовного світу українського народу, починаючи від середини ХІХ ст. Уже протягом тривалого часу їхні роботи – безцінне джерело для фольклористів, етнологів, політологів тощо. Отже, наукова спадщина цих визначних представників української науки, громадсько-політичних діячів набуває сьогодні нового прочитання.

⁹⁴ Борисенко В. Традиції і життєдіяльність етносу... – С. 58.

Утім, наукові праці М. Сумцова в цьому плані можуть слугувати не лише джерельною чи історіографічною базою. Для прикладу візьмемо його дослідження про весільну обрядовість українців. Детальний аналіз робіт засвідчує глибокий, різнобічний аналіз цього дійства, який включає вивчення витоків свята (а отже, занурення в історичну епоху), дохристиянського світогляду українців – міфологічних вірувань та слідів первісних культів, детальний кроскультурний аналіз сюжетів та елементів обрядовості тощо.

У стислому вигляді картина сприйняття М. Сумцовим весільного дійства має такий вигляд: народне весілля розглядається як чітко структурований ритуал. Його елементи своїми витокami сягають давніх, насамперед поганських, народних світоглядних та космогонічних вірувань і безпосередньо пов'язані з прадавніми землеробськими святами. Вивчення української народної весільної обрядовості обов'язково має базуватися на порівняльному методі. В першу чергу йдеться про шлюбний ритуал південних та західних слов'ян, а також давніх індусів, греків, римлян, германців та інших народів. Крім того, аналіз весільного дійства буде неповним без вивчення соціальної складової усіх його структурних одиниць.

Мається на увазі внесок Сумцова загалом щодо висвітлення питання символіки українського весілля. Праці дослідника, присвячені весільній обрядовості, містять детальний аналіз символічного навантаження і окремих структурних одиниць та елементів народного обряду, і атрибутів весільного дійства, і весільного фольклору. Загалом можна дійти висновку, що українське весілля для М. Сумцова було своєрідною театралізованою магічною мегадією, яка складалася із магічних дій на мікро- та макрорівнях. Уся суть різноманітних елементів весільного обряду полягала переважно у їх символічності, спрямованій у майбутнє – щасливе подружнє життя весільної пари. Саме в цьому контексті вчений розглядав і трактував і пережитки ранніх форм релігій українців та залишки слов'янських старожитностей у весільних обрядових діях, і сліди космогонічних, міфологічних та світоглядних уявлень – вірування в небесні шлюби, весільні символи сонця, грому та дощу, весільні жертвоприношення, жертвні узливання тощо. Навіть ритуальність використання хатнього простору (печі, покуті), предметів домашнього вжитку (стола, віника) розглядалася ним у їхньому символічному навантаженні.

Варто виділити ще один момент, який цілком вписується в рамки соціальної історії. Йдеться про юридичний аспект весільного дійства, який, за М. Сумцовим, разом із символічною стороною обрядів та ритуалів обов'язково присутній у всіх складових елементах весільного обряду. Фактично мова йде про дотримання певних народних норм і правил, завдяки яким відбувається, так би мовити, легітимізація пошлюбленої пари у сільській громаді та загалом – у суспільстві.

Фактично в українській етнологічній науці вчений одним з перших поставив питання про соціальний характер весільного обряду, який вирізнявся певною тетралізованістю, масовістю, мав обов'язкове звукове та ігрове навантаження – молитви, релігійні та обрядові пісні, музика, танець.

Загалом, для М. Сумцова весілля в цілому, з усіма його релігійно-міфічними, релігійно-християнськими, юридичними та побутовими рисами є достатньо повним та яскравим відображенням народу як живого організму, відображенням рівня його матеріального, соціального та культурного розвитку⁹⁵. Це одна найважливіших подій громадського та суспільного життя. Участь у ньому всієї громади мала релігійне та правове значення. Церемонія шлюбу в міфологічному плані у багатьох випадках зводилася, власне, до прославлення божеств – покровителів шлюбу, а також землеробства та скотарства і принесення їм відповідних жертвоприношень. Юридичне значення проявилось в санкціонуванні факту купівлі-продажу молодії, адже у «вдалому завершенні» цієї операції була зацікавлена вся громада.

Загалом, з'ясування соціального та громадсько-суспільного значення українських свят і обрядів, їх структурних компонентів є визначальною рисою усієї наукової праці М. Сумцова, що характерно практично для всіх його етнографічних розвідок. Досліджуючи свята та обряди, він завжди намагався відшукати в них елементи, які вказують на суспільний характер дійства. Найбільшою мірою це проявилось у дослідженні ним весільної обрядовості. Вчений підкреслював суспільний характер цього свята, зазначаючи, що деякі події родинного життя, особливо весілля, набували рис загального

⁹⁵ Сумцов Н. Религиозно-мифическое значение малорусской свадьбы // КС. – 1885. – Кн. III. – С. 417.

характеру і ставали предметом врочистого суспільного святкування та богослужіння.

Фактично зроблена М. Сумцовим характеристика весільного дійства, якщо врахувати всю специфіку історичного часу її написання та тогочасний рівень розвитку народознавчої науки, більшою мірою відповідає тому визначенню обрядів, який характерний для геортології. Адже він досліджував не лише структуру весільного обряду, а й, обов'язковим чином, відображені у ньому моральні, естетичні, релігійні правила та норми поведінки, загалом – соціальну та культурну історію українського народу.

Думаю, не буде великим перебільшенням стверджувати, що вчений стояв біля витоків власне наукового аналізу весільних обрядів у тому сенсі, який вкладає у поняття «обрядовість» сучасна геортологія. Це ж стосується і таких спеціальних історичних дисциплін, як ритуалістика та атрибутика. А з іншого боку, М. Сумцова разом із О. Потебнею можна вважати також і родоначальниками такого нового напрямку наукових досліджень, як наука про символіку.

2.3. СИМВОЛІКА ВЕСІЛЬНИХ РИТУАЛІВ У БАЧЕННІ М. СУМЦОВА

Останніми роками серед вітчизняних науковців, які працюють у галузі гуманітарних наук, дедалі більшого поширення набуває застосування семіотичного методу дослідження. Бурхливо розвивається і сама семіотика – наука, яка вивчає знаки, знакові системи культури, політики, суспільства і, відповідно, мови, створені на їх основі⁹⁶. Публікуються роботи, присвячені семіотиці кіно, театру, живопису. Активно розробляється соціальна тематика, зокрема питання існування мови в тоталітарному минулому, досліджується символіка людського тіла в радянській і пострадянській культурі, семіотика радянської міфології тощо. Більше того, семіотика активно застосовується в повсякденному житті нашого суспільства.

Дослідники розглядають семіотику в кількох аспектах. Так, структурна семіотика вивчає процес руху від форми знака до його змісту, тим самим на поверхню виходять формальні, структурні аспекти. Комунікативна семіотика вивчає процес руху від змісту

⁹⁶ Див., наприклад: Агеев В. Семіотика. – М.: Весь мир, 2002; Почепцов Г. Основы семіотики. – М.-К.: Рефлбук, 2002.

до форми. Існує також соціальна семіотика, яка аналізує всі можливі контексти функціонування знаків, які використовуються в суспільстві⁹⁷.

Саме структурна семіотика активно розроблялася науковцями в колишньому Радянському Союзі. Існувала тартусько-московська школа, Тартуський університет публікував знамениті «Труды по знаковым системам», без опрацювання яких важко було обійтися науковцям-гуманітаріям, особливо етнологам. Ця школа семіотики активно використовувала напрацювання своїх попередників – учених дореволюційної епохи, особливо тих, які займалися народознавством. Відповідно, елементи структурної семіотики можна віднайти в наукових працях учених, які працювали в період другої половини XIX ст. В першу чергу йдеться про Олександра Потебню, який у своїх працях, на думку сучасних дослідників, виділив похідні елементи мови моделюючих систем і цим самим на століття випередив ідеї, викладені у знаменитих «Трудах по знаковым системам»⁹⁸.

Учень О. Потебні, Микола Сумцов використовував аналогічний шлях наукового пошуку. Його наукова спадщина – унікальний матеріал для вивчення історії української семіотики, дослідження її витоків. Звісно, мова може йти лише про начала української семіотики, її зародження і перші кроки.

Розвиток етнологічної науки в Україні в середині – у другій половині XIX ст. загалом відбувався під суттєвим впливом так званої міфологічної школи. Оскільки традиційне весілля українців було однією з найулюбленіших тем для аналізів та описів, з'ясування символічного значення слів, предметів, дій як складових одиниць ритуалів та обрядів весільної обрядовості перебувало у центрі наукових зацікавлень багатьох дослідників. З деякою вірогідністю можна стверджувати, що міфологічна школа, в дусі напрацювань якої написано чимало праць М. Сумцова, і сприяла дослідженню вченим явищ духовної і матеріальної культури українців під таким кутом зору, який згодом трансформувався в окремий науковий напрям і, збагатившись своїм власним понятійно-категоріальним апаратом, сьогодні називається структурно-семіотичним методом наукового аналізу.

⁹⁷ Почепцов Г. Основы семиотики. – С. 18.

⁹⁸ Див., наприклад: Несен І. Структурно-семіотичний аналіз та його застосування в етнологічних дослідженнях // Етнічна історія народів Європи. – К., 2008. – № 25. – С. 37.

Дослідження символічного навантаження окремих ключових елементів весілля, пережитків у ньому ранніх форм релігій (зокрема солярного, рослинного та тваринного культів) в Україні фактично розпочалося у 80-х роках XIX ст. Піонерами цього напряму наукових пошуків і виступили представники наукової школи Харківського університету Олександр Потебня та Микола Сумцов.

Увесь перебіг весільного дійства українців супроводжувався певними ритуалами, дотримання і виконання яких було обов'язковою передумовою і для визнання законності укладеного шлюбу, і для визнання самої пошлюбленої пари сільською громадою.

В етнологічній українській науці ритуал трактується як впорядкована сукупність обрядів, така форма складного символічного дійства, яка склалася історично. Відповідно, ритуальна картина весільного дійства складається з різноманітних символів та їх обрядових носіїв. Символічними медіаторами семантики ритуалу виступають різноманітні матеріальні предмети, вербальні складові, патерни поведінки тощо, присутність яких у шлюбному дійстві з погляду дотримання усталеного ритуалу є обов'язковою і вмотивованою. Саме ці явища переважно і стали предметом наукових зацікавлень М. Сумцова.

Аналізуючи весільну обрядовість, вчений спирався на наукові дослідження своїх попередників та сучасників, зокрема працю Гр. Калиновського⁹⁹ та дослідження Ф. Буслаєва, О. Потебні, А. Терещенка, П. Шейна, Хр. Яшуржинського та інших. На підтвердження своїх думок та гіпотез учений активно використовував зразки усної народної української поетичної творчості зі збірників В. Антоновича та М. Драгоманова, Я. Головацького, А. Метлинського, М. Номиса (Симонова), матеріали статистично-етнографічної експедиції П. Чубинського. Про широку обізнаність молодого тоді ще вченого свідчать використані ним матеріали й дослідження зарубіжних вчених. Серед них праці О. Кольберга, А. Маурі, Ю. Несельмана, Ж. Паулі, А. Пікте та інших, опрацьовані в оригіналі. Посилаючись на ці праці, молодий дослідник таким чином вводив їх у широкий науковий обіг, робив доступними для використання іншими українськими, зокрема слобожанськими, вченими та збирачами, популяризував методи наукового аналізу, властиві західній європейській науці, в українському науковому товаристві.

⁹⁹ Калиновский Гр. Описание свадебных украинских простонародных обрядов. – Пг., 1777.

М. Сумцова загалом цікавила не стільки структура весільного обряду, скільки символічне навантаження окремих ключових елементів весілля. Насамперед це стосується міфологічних та світоглядних уявлень українців: вірування в небесні шлюби, їх риси в шлюбі людському, участь небесних світил в улаштуванні людської долі (зокрема, шлюб), весільні символи сонця, грому та дощу, весільні жертвоприношення, жертвні узливання. Вчений одним з перших в українській науці звернув увагу на актуальність дослідження ритуального використання хатнього простору, його організації та функцій, предметів домашнього вжитку. Ці питання навіть через сторіччя, про що свідчать відповідні дослідження, залишаються одними з найважливіших наукових завдань у контексті вивчення традиційного весільного обряду¹⁰⁰. Більше того, нечисленні пізніші статті на цю тему свідчать, що за актуалізовану М. Сумцовим проблему береться незначна кількість науковців, що опосередковано підкреслює важливість перших наукових розвідок у цій тематиці. Дослідник не обминув і такого важливого питання, як звукове та ігрове навантаження обряду (молитви, релігійні та обрядові пісні, музика, танець).

Важливість наукового вивчення весільного обряду визнана ще з початку становлення етнографії як окремої дисципліни. Однак, на думку дослідника, наявна на той момент наукова література не висвітлювала весільний обряд в усіх подробицях, не фіксувала увагу на внутрішній єдності його складових частин¹⁰¹. Не вивчалось питання локальних варіантів весільного обряду (принагідно зауважу, що питання локальної специфіки традиційного весілля українців тільки відносно нещодавно стало матеріалізовуватися у вигляді наукових монографій¹⁰²).

Для повного розуміння весільного обряду та пісень М. Сумцов пропонує такий науковий підхід: зіставити елементи весільного ритуалу з давніми, насамперед поганськими, народними світоглядними віруваннями, звернувши особливу увагу на зв'язок весільного

¹⁰⁰ Байбурин А. К., Левинтон Г. А. К описанию организации пространства в восточнославянской свадьбе // Русский народный свадебный обряд. Исследования и материалы. – Л.: Наука, ЛО, 1978. – С. 89.

¹⁰¹ Сумцов Н. О свадебных обрядах, преимущественно русских. – С. 1.

¹⁰² Див., наприклад: Несен І. І. Весільний ритуал Центрального Полісся: традиційна структура та реліктові форми (середина XIX – XX ст.). – К.: Центр захисту культурної спадщини від надзвичайних ситуацій, 2004.

обряду зі святами народного календаря. Отже, з позицій сьогодення можна говорити вже про початок застосування на діяхронічному рівні методів наукового аналізу. Вивчаючи українську весільну звичаєвість, дослідник широко застосовує порівняльний метод, використовуючи відповідні дані про шлюбний ритуал південних та західних слов'ян (а отже, до певної міри маємо вже синхронічний рівень наукового аналізу), а також давніх індусів, греків, римлян, германців та інших народів.

Зазначу, що і сьогодні для виявлення семантичного значення певного культурного елементу народної культури науковці вдаються до аналогічних кроків, розглядаючи його (явище) в системі різних етнічних культур.

У сюжетному відношенні у весільному ритуалі М. Сумцов виділив три основні обрядові лінії – в родині молодої, обряди під час переїзду молодої до молодого та в хаті молодого.

В історичному плані в усіх весільних обрядодіях виділено два моменти – юридичний та релігійний. Іншими словами – всі весільні дії вчений розділив на ті, що визначають положення пошлюбленої пари в родині та суспільстві, і ті, що покликані забезпечити їй сімейний добробут та щастя.

Дослідник також зробив спробу визначити найголовніші особливості слов'янських сторожитностей, залишки яких зберігалися в українській весільній звичаєвості і наприкінці XIX ст. Традиційне весілля українців на той час ще вирізнялося певною цілісністю. Виконання всіх структурних частин супроводжувалося співом обрядових пісень, самі частини мали чітке функціональне призначення. Характерною рисою українського весілля, вважає дослідник, було також те, що основні обрядодії скріплення шлюбу відбувалися в хаті молодої, що свідчить про пережитки матрилокального поселення сім'ї. Пізніше таку характерну рису шлюбного ритуалу українців, як переважання кількості обрядодій, що відбуваються в хаті дівчини, помітив видатний український вчений Ф. Вовк¹⁰³. Інші дослідники, вивчаючи весільну обрядовість, також не минали увагою це питання¹⁰⁴.

¹⁰³ Вовк Хв. Шлюбний ритуал та обряди на Україні // Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. – Прага, 1927. – С. 333.

¹⁰⁴ Див. з цього приводу: Борисенко В. К. Весільні звичаї та обряди на Україні. – С. 40; Охримович В. Значение малорусских свадебных обрядов и песен в истории эволюции

Власне інститут шлюбу, за М. Сумцовим, пройшов три історичні етапи – викрадення дівчини, її купівля, шлюб за домовленістю. У весільній практиці українців другої половини XIX ст. зберігалося чимало елементів, яких можна трактувати як пережитки первісних форм шлюбу.

Так, до елементів весільного обряду, які вказували на побутування в давнину звичаю викрадення дівчини – нареченої, М. Сумцов відносив, зокрема, цикл звичаїв, пов'язаних спільною метою озброєного захисту хати молодої та її родини від почиту молодого: влаштування перепон; замикання воріт; імітація боротьби дружини молодого з групою братів – парубків з боку дівчини за вхід у двір молодої; озброєння брата молодої або особи, що його замінює, шаблею; озброєння друга батоном та звичай шмагати в хаті молодої лавки та стіни. Всі ці елементи, зазначив вчений, є характерними для весільного ритуалу українців та інших слов'янських народів, зокрема сербів, словаків, чехів.

Підтвердження своєї гіпотези про існування форми шлюбу через викрадення дослідник вбачає у звичаї старостів молодого приходити до батьків дівчини під виглядом мисливців. У приклад наведено зразки традиційної розмови про куницю (лисицю), яку побачив на полюванні князь та почав її переслідувати, куниця (лисиця) почала втікати і заховалася саме в цьому дворі. Ці традиційні під час сватання розмови найпоширені в Україні.

До елементів, що свідчать про побутування звичаю викрадення дівчини, вчений відніс також ряд звичаїв, які виконувалися в пізню годину доби, а саме: свататися, проводити обряд вінчання та проводити молоду до молодого пізно ввечері. Звісно, з позицій сьогодення деякі твердження дослідника на підкріплення вищезначених елементів зазнали уточнень. До того ж, в українському весільному обряді є локальні інваріанти, зокрема вибір часу дня для сватання. Так, на Закарпатті старости вирушали вдосвіта, щоб ніхто не перейшов дорогу з порожнім відром¹⁰⁵. На Чернігівщині наприкінці XIX ст. сваталися в будь-яку годину дня, найчастіше – ввечері, щоб люди не були свідками відмови¹⁰⁶. Аналогічне пояснення вибору

сім'я // *ЕО*. – 1891. – № 4. – С. 44–105, 1892. – № 4. – С. 1–54; Правдюк О. Народне весілля на Україні. Передмова до кн.: *Весілля*. У двох книгах. – Кн. 1. – К.: Наукова думка, 1970. – С. 12 та ін.

¹⁰⁵ Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні. – С. 23.

¹⁰⁶ Литвинова-Бартош П. Весільні обряди і звичаї у селі Земляниці Глухівського повіту на Чернігівщині // *Матеріали до українсько-руської етнології*. – Т. 3. – Львів, 1900. – С. 72.

часу для сватання побутувало і в Херсонській губернії¹⁰⁷. Як бачимо, в усіх випадках є конкретна мотивація, яка не дозволяє однозначно трактувати вибір години як рудимент побутування звичаю викрадення молодії.

До пережитків форми шлюбу через викрадення М. Сумцов відносив і численність почету молодого, звичай стріляти з лука чи рушниці під час сватання та весілля. Вчений вбачає ці елементи також у використанні на весіллі хоругви (яка першочергово, за М. Сумцовим, була військовою відзнакою почету молодого). Звідси дослідник виводить звичай ховати молоду. В традиційному українському весіллі, за М. Сумцовим, цей звичай проявився в тому, що дівчина під час розмови старостів з її батьками не була присутньою в хаті.

До цих елементів віднесено також ряд обрядодій, що вказують на войовничий характер почету молодого та його наміри взяти дівчину силою: звичай відправлятися до вінця обов'язково верхи – на конях, а не пішки та обов'язкові перегони верхи під час руху почету молодого до молодії, що поширено, як зазначає дослідник, в українців, болгар, росіян, а також і в неслов'янських народів. Сюди вчений відносить і звичай оберігання молодих в першу шлюбну ніч озброєними вершниками. Особливо цікавим у цьому ряду є момент символічної втечі та обрядового звільнення молодії від молодого, характерний для весільного ритуалу українців та інших народів і відрізання коси дівчини, в якому вбачається символ насильницького захоплення та знак влади чоловіка. Сюди ж віднесено звичай, коли молодий і його почет входили в хату молодії в день весілля, не знімаючи головного убору, який властивий українському весільному обряду.

На підтвердження своїх думок про звичай викрадення дівчини як найдавнішої форми шлюбу М. Сумцов наводить кілька прикладів – етнографічні дані з досліджень попередників, результати польових спостережень, зразки українського, білоруського, чеського фольклору.

Про побутування в українців звичаю викрадення дівчини є дані в одному з найдавніших описів українського весілля¹⁰⁸.

Щодо деяких вищеозначених елементів у літературі є також інші погляди. Так, відомий вчений Є. Кагаров звичаї озброєння почету молодого, стрілянину, влаштування перепон, використання на

¹⁰⁷ Ящуржинский Хр. Свадьба малорусская, как религиозно-бытовая драма // КС. – 1896. – Т. LV. – Ноябрь. – С. 238.

¹⁰⁸ Боплан Г.-Л. [Весільні звичаї українців у першій половині XVII ст.]. – С. 64.

весіллі батога тощо відносив до числа апотропеїчних (відвертальних) обрядодій, мета яких – запобігти, захистити молодих від поганого впливу злих духів. Сам же весільний поїзд розглядався як криптична (захисна) магічна дія¹⁰⁹. Весільну стрілянину, шуми, крики тощо до числа ритуальних захисних дій відносив і М. Державін¹¹⁰. Хр. Яшуржинський розглядав звичай, коли молодий та його почет не знімали головних уборів як знак величання, пошестей, а звичай бити навхрест по дверях батогом – як символ їх шанування¹¹¹. Дослідниця символічної ролі народного вбрання Г. Маслова пов'язувала звичай молодого не знімати шапки з апотропеїчним значенням її на весіллі¹¹². Оригінального погляду дотримується український вчений В. Балушок, який розглядає весільну обрядовість у зв'язку з ініціаційними (посвячувальними) обрядами. Ініціації (від лат. *initiatio* – посвячення) – система обрядів, за допомогою яких у первісному суспільстві відбувався фактичний перехід молоді – юнаків та дівчат до статево-вікової групи дорослих чоловіків та жінок¹¹³. Зазначаючи, що весільні обряди є похідними від ініціаційних, вторинними щодо них, він виділив коня, якому на весіллі належить символічна роль як перевізника з «цього» світу на «той» і назад. Саме в такому контексті розглядається звичай їхати за молодою обов'язково верхи, на конях¹¹⁴. Слід зазначити, що в міфології коня в більшості випадків домінує саме поховальний мотив. Як вважають дослідники, кінь – це міфічний образ смерті, він здійснює «прорив рівня» – перехід з «цього» світу в іншій¹¹⁵.

Наступний історичний етап в еволюції шлюбу та родини, за М. Сумцовим, – купівля молодої.

¹⁰⁹ Кагаров Е. Состав и происхождение свадебной обрядности // Сборник Музея антропологии и этнографии. – Т. VIII. – Л.: Изд-во АН СССР, 1929. – С. 152–158, 163.

¹¹⁰ Державин Н. Обычай «умыкания» невест в древнейшее время и его переживания в свадебных обрядах у современных народов // Сборник статей, посвященных почитателями академику и заслуженному профессору В. И. Ламанскому по случаю пятидесятилетия его учено-педагогической деятельности. – Ч. 1. – СПб.: Тип. Импер. Академии Наук, 1907. – С. 291.

¹¹¹ Яшуржинский Хр. Свадьба малорусская, как религиозно-бытовая драма. – С. 258, 269.

¹¹² Маслова Г. С. Народная одежда в восточнославянских традиционных обычаях и обрядах XIX – начала XX в. – М., 1984. – С. 60.

¹¹³ Див.: Культура і побут населення України. – К.: Либідь, 1991. – С. 229.

¹¹⁴ Балушок В. Елементи давньослов'янських ініціацій в українському весіллі // Народна творчість та етнографія. – 1994. – № 1. – С. 32.

¹¹⁵ Элиаде М. Космос и история. Избранные работы. – М., 19887. – С. 173.

Дослідник вважає, що така форма шлюбу історично проявилася в тому, що в давнину у виданні дівчини заміж (фактично – у її продажі) брав участь увесь рід, згодом – тільки родичі, а покупцем був у першу чергу рід молодого. В українських традиціях весілля це виявилось у запрошенні на заручини всіх близьких родичів та на весілля всіх жителів села; у звичаї молодої бити поклони всім зустрічним та під час запрошення на весілля всіх членів родини.

У подальшій еволюції суспільства рід передав частину своєї влади над молодими людьми їх найближчим родичам – батькові, матері, братові. Як зазначає дослідник, така форма укладення шлюбу була характерна для домонгольського періоду історії Русі–України¹¹⁶. У зв'язку з цим він висунув припущення, що українські старости, які зазвичай вибираються із найбільш шанованих людей села, в минулому могли бути посланцями від всього роду.

Ряд гіпотез дослідника згодом знайшли підтвердження в працях відомих українських вчених-етнографів. Так, неоднозначну роль старости на весіллі підкреслював Ф. Вовк. Він вважав, що староста в процедурі весільного ритуалу грає виразно зазначену роль жерця, є посередником між двома родами, в минулому був представником цілого племені¹¹⁷. Загалом, Ф. Вовк наголосив, що серед усіх слов'янських народів первісна роль старости найвиразніше збереглася саме в українському весіллі¹¹⁸. Аналогічним чином трактувала статус старости П. Литвинова-Бартош. Вона також звернула увагу на його особливу роль на весіллі і з огляду на неї розцінювала його як представника роду, що в минулому міг бути навіть жрецем¹¹⁹. В. Охримович у фактах участі всього села у весільній драмі вбачав доказ того, що село перейняло на себе функції роду стосовно видання заміж та одруження своїх молодих членів і представником роду в українському весіллі виступав саме староста¹²⁰.

Серед сучасних вчених – дослідників традиційної української народної весільної звичаєвості думки про первісне значення весіль-

¹¹⁶ Сумцов Н. О свадебных обрядах, преимущественно русских. – С. 25.

¹¹⁷ Вовк Хв. Шлюбний ритуал та обряди на Україні. – С. 310.

¹¹⁸ Там само. – С. 334.

¹¹⁹ Литвинова-Бартош П. Весільні обряди і звичаї у селі Землянці... – С. 72.

¹²⁰ Охримович В. Значение малорусских свадебных обрядов и песен в истории эволюции семьи. – С. 14, 24.

ного старости як представника родового колективу дотримуються, зокрема, В. Борисенко та Н. Здоровега¹²¹.

До компонентів весілля, які вказують на звичай купівлі дівчини в минулому, М. Сумцов відніс ряд моментів. Насамперед, характерні для весільного обряду українців сватівська формула «у вас товар, у нас купець» та символічний продаж коси молодой. Як пережиток цього звичаю наведено цікаву паралель – звичай етнічної групи болгар – марваків – торкатися чола молодой срібною монетою.

До групи обрядодій, пов'язаних з купівлею-продажем нареченої, віднесено також звичаї викупу місця біля молодой та символічну підміну молодой, що є одними з характерних рис українського весільного ритуалу.

Ще одним доказом цієї гіпотези дослідник вважає також звичай ударяти по руках старостою і батьком молодой та всіма дорослими чоловіками її родини після досягнення згоди на шлюб. Підтвердження міркуванням вченого знаходимо в тлумачному словнику російської мови В. Даля. У ньому автор звичай батьків молодой та молодого ударяти по руках інтерпретував як знак констатації факту досягнення остаточної згоди на шлюб¹²².

Підтвердження існуванню історичної форми шлюбу шляхом купівлі молодой вчений вбачає також у звичаї обрядового з'єднання рук молодих, що символізує передачу дівчини під владу чоловіка.

Дослідники традиційної народної весільної обрядовості завжди зверталися до історичних форм шлюбу. Фактично це питання супроводжувало дослідження весільної обрядовості із самого початку становлення етнографії як окремої наукової дисципліни і було одним із найдискусійніших і для XIX ст., і для XX. Остаточного вирішення воно і сьогодні – дослідники дотримуються полярних точок зору і навіть трактують одні й ті самі факти на користь різних гіпотез.

Зокрема, в українській етнографічній науці простежуються думки, що однією з найдавніших форм укладення шлюбу було викрадення нареченої. Так, визначний український антрополог, етнограф та археолог Федір Вовк у своїй праці «Шлюбний ритуал та обряди на Україні», зокрема, писав, що, за свідченнями літописів

¹²¹ Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні. – С. 36; Здоровега Н. Нариси народної весільної обрядовості на Україні. – С. 65.

¹²² Даль Вл. Толковый словарь живого великорусского языка. Второе издание, исправленное и значительно умноженное по рукописи автора. – Т. IV. Р – В. – СПб., М., 1882. – С. 112.

VIII–IX ст., у східних слов'ян шлюб уже існував як інституція, яка, в свою чергу, походила зі звичаїв умикання та купівлі молодої, історично давнішим з яких був перший¹²³. Стосовно українців він вважав, що у них, як і в інших слов'янських народів – болгар, особливо сербів, звичай крадіжки молодої практикувався досить довго і частково зберігся навіть в першій половині XVII ст.¹²⁴. Аналогічні думки щодо умикання та купівлі як найраніших форм шлюбу мав ще один дослідник народного побуту А. Терещенко¹²⁵.

На історичні форми шлюбу звертали свої увагу й вчені XX ст. – В. Борисенко, Н. Здоровега¹²⁶, О. Козаченко¹²⁷ та інші. Зокрема, Н. Здоровега зачисляє виникнення найдавнішої форми шлюбу – викрадення дівчини – до пізнього матріархального ладу або ранньої патріархальної сім'ї та обмежує її поширення XVIII ст., зазначаючи, що вже у XIX – XX ст. така форма укладення шлюбу перейшла у весільну обрядовість і стала символічною, як відгомін давніх часів¹²⁸.

З іншого боку, деякі дослідники взагалі ставлять під сумнів постулат про широке поширення в минулому звичаю викрадення. Так, відомий вчений М. Державін розрізняв у ньому два моменти. Перший – це обряди, що симулюють викрадення, іншими словами – у весільних обрядах має місце ритуальне викрадення молодої. Другий – розбійницьке викрадення, яке виникло з поодиноких випадків і не стало загальнопоширеною нормою¹²⁹. Існує погляд, що справжнє викрадення взагалі ніколи не було законним і поширеним способом одруження. В такому контексті вирізняються різні форми означеного звичаю: розбійницьке (про яке писав М. Державін – О. М.), шлюб уводом (відбувався у випадках, коли згоду на шлюб не давали батьки дівчини) і уходом (за згодою дівчини, є чисто фіктивним викраденням)¹³⁰. Піддавали сумніву значне поширення

¹²³ Вовк Хв. Шлюбний ритуал та обряди на Україні. – С. 218, 319.

¹²⁴ Там само. – С. 222.

¹²⁵ Терещенко А. Быт русского народа. – Ч. II. Свадьбы. – СПб, 1848. – С. 6, 10.

¹²⁶ Здоровега Н. Нариси народної весільної обрядовості на Україні. – К.: Наукова думка, 1974. – С. 35–37.

¹²⁷ Козаченко А. К истории великорусского свадебного обряда // Советская этнография. – 1957. – №. 1. – С. 57–71.

¹²⁸ Здоровега Н. Нариси народної весільної обрядовості на Україні. – С. 37.

¹²⁹ Державин Н. Обычай «умыкания» невест в древнейшее время и его переживания в свадебных обрядах у современных народов. – С. 274.

¹³⁰ Смирнова Я.С. К типологии обычаев умыкания (по материалам народов Северного и Западного Кавказа) // Проблемы типологии в этнографии. – М., 1979. – С. 265–266.

звичаю викрадення також Є. Кагаров¹³¹, Г. Левінтон¹³², Л. Нідерле¹³³ та деякі інші дослідники. Можна також припустити, що в Україні звичай викрадення дівчини навряд чи мав таке вже значне поширення і дійсно був загальноприйнятою практикою, оскільки в такому разі жінка в українській родині не позиціонувалася б як рівноправна господиня дому.

Наступний історичний етап у розвитку інституту шлюбу, за М. Сумцовим, – укладання його за домовленістю. У світовій практиці він існував у двох варіантах – за домовленістю батьків та взаємною згодою молоді.

Дослідник вважає, що договірна форма шлюбу має давнє історичне коріння. На підтвердження своєї думки він наводить дані з «Повісті врем'яних літ», що у деяких груп слов'ян (зокрема, полян) шлюб мав договірну форму. За М. Сумцовим, в Україні в другій половині – наприкінці XIX ст. найбільшого поширення набув шлюб за згодою молоді¹³⁴.

Загалом, вважає М. Сумцов, елементи весільного обряду, що вказують на факт укладення шлюбу за домовленістю, насамперед проявилися в обрядовому запитанні батьками чи старостами у молодії її згоди на шлюб. Зазначимо, що цей момент був невід'ємною рисою українського весільного ритуалу, особливо – привселюдний запит у дівчини на згоду. Це зафіксовано в описах весілля багатьох дослідників. Так, про ясно виражену волю дівчини як необхідну умову шлюбної угоди писали О. Левицький¹³⁵, Хр. Ящуржинський¹³⁶ та багато інших вчених. Сучасні дослідники зазначають, що висловлення привселюдної згоди нареченої на шлюб наприкінці XIX – на початку XX ст. було обов'язковим елементом сватання на всій території України¹³⁷.

¹³¹ Кагаров Е. Состав и происхождение свадебной обрядности // Сборник Музея антропологии и этнографии. – Т. VIII. – Л.: Изд-во АН СССР, 1929. – С. 155.

¹³² Левинтон Г. Некоторые общие вопросы изучения свадебного обряда // Тезисы докладов IV Летней школы по вторичным моделирующим системам. – Тарту, 1970. – С. 29.

¹³³ Нидерле Л. Славянские древности. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1956. – С. 185.

¹³⁴ Сумцов Н. О свадебных обрядах, преимущественно русских. – С. 33.

¹³⁵ Левицкий О. Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI – XVII ст. // КС. – 1900. – Т. LXVIII. – Январь. – С. 3.

¹³⁶ Ящуржинский Хр. Свадьба малорусская, как религиозно-бытовая драма. – С. 240.

¹³⁷ Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні. – С. 27.

По-друге – в запитанні старостою у дівчини на сватанні дозволу ввести хлопця в хату. І по-третє, у звичаї оглядин, характерному для всієї України.

Спираючись на літописні джерела, зокрема «Повість врем'яних літ», М. Сумцов торкнувся весілля полян. Відзначивши, що полянський шлюб укладався за домовленістю, дослідник виділив такі його компоненти: молодий не бере участі в сватанні, цим займаються батьки молодого. Можливо, за дівчину платять певний викуп. Молоду приводили в хату чоловіка ввечері, наступного ранку приносили її придане.

На основі цих узагальнень дослідник висунув ряд припущень. Перше – полянський шлюбний ритуал мав велику схожість з грецьким шлюбом гомерівського часу. Друге – шлюбний обряд існував також і у древлян, радимичів, в'ятичів та сіверян, тільки йому були властиві історично давніші, архаїчніші компоненти, які в очах освіченого літописця здавалися досить грубими та примітивними¹³⁸.

Загалом, М. Сумцов зробив висновок, що весілля полян містило в собі ряд елементів, які згодом стали традиційними для українського весілля. Насамперед, це такий аспект світоглядних уявлень наших пращурів, як вірування в небесні шлюби, звертання до богів під час весільних обрядодій, форми поклоніння небесним світилам¹³⁹.

У цьому плані він виділив *сонце, місяць, зорі, землю та блискавки* як такі, що займають головне місце в релігійній картині світу давніх народів, оскільки з ними, за народними уявленнями, пов'язана вся доля людини: вони визначають час народження, дають щастя в житті або позбавляють його тощо. Саме вони утворюють пари, які, на погляд вченого, більшою чи меншою мірою властиві світогляду українців, а саме: *небо та земля* (як найвища подружня пара), *місяць та сонце, місяць та зірка, Громовик та Громниці*.

Загалом, у віруваннях українців сонце має переважно жіночий образ. За М. Сумцовим, в українських колядках та щедрівках господар уподобляється місяцю, господиня – сонцю, діти – зіркам. Підтвердження міркуванням вченого знаходимо в працях деяких інших вчених, зокрема Ів. Нечуй-Левицького¹⁴⁰.

¹³⁸ Сумцов Н. О свадебных обрядах, преимущественно русских. – С. 34.

¹³⁹ Там само. – С. 35.

¹⁴⁰ Нечуй-Левицький Ів. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. – К., 1992. – С. 10.

На користь гіпотези М. Сумцова свідчить також звичай виробляти на короваї зображення місяця (у молодого) та сонця (у молодой), поширений в окремих районах Карпатської України¹⁴¹.

В українській міфології сонце та місяць мають функції покровителів шлюбу. Так, у волинській веснянці дівчина йде вночі до колодязя та звертається до місяця з проханням сказати їй – вийде вона заміж за милого чи за нелюба¹⁴².

Антропоморфним образом сонця в українців, за М. Сумцовим, є Ладо або Лада (залежно від того, який образ сонця – жіночий чи чоловічий брав гору). Вчений вважає, що Ладо та Лада як подружняя пара є пізнішим явищем, де Лада як жіночий символ об'єднала функції богів землеробства та кохання.

Схожих поглядів дотримувався відомий дослідник Я. Головацький. Він зробив припущення, що Лад у давніх слов'ян був богом весни і кохання, символом дійового, оживляючого весняного сонця. Образ Лади символізував природу, життєве начало, оскільки Лада – матір сонця, богиня кохання, живителька світу тощо¹⁴³.

Підсумовуючи великий матеріал про небесні подружні пари, М. Сумцов зробив загальні висновки. Так, серед різних за змістом та різночасових за походженням давньослов'янських уявлень про небесні шлюби найдавнішими є уявлення про шлюб неба та землі. Українцям властиве вірування переважно в подружні стосунки місяця та сонця, де місяць – чоловіче начало. Інші його варіації пов'язані з подальшою трансформацією релігійних уявлень. Поряд з віруванням в одруження місяця з сонцем в українців поширене вірування в шлюб місяця з вечірньою зорею, зіркою. Ці вірування залишили в українській народній поезії найбагатший слід. Переважаючим релігійним мотивом давньослов'янської основи українського весільного ритуалу кінця XIX ст. був мотив солярного шлюбу.

Його символічними медіаторами в українському весіллі насамперед є *обручка, яблуко, вінок, вогонь, свічка, стріла, батіг та ціпок*..

Так, *обручку* вчений трактував як символ шлюбного єднання сонця з місяцем або землею і символ людського шлюбу, зазначивши, що в українців сватання починається взаємним обміном

¹⁴¹ Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні. – С. 50.

¹⁴² Сумцов Н. О свадебных обрядах, преимущественно русских. – С. 46.

¹⁴³ Головацький Я. Виклади давньослов'янських легенд, або міфологія. – К.: Довіра, 1991. – С. 29, 32.

обручками. Пізніше дослідники додали, що завдяки своїй формі обручки символізують нерозривну єдність і нескінченність любові і вірності, скріплених у шлюбному обряді¹⁴⁴.

Інший солярний символ, *яблуко*, на думку М. Сумцова, менш поширене в Україні. Це твердження вченого не витримало перевірку часом, до того ж, сам він для підкріплення своєї тези наводив зразок української веснянки. Крім того, в етнографічній літературі є дані, що, зокрема, на Південному Заході та Заході України яблуком прикрашали верхівку весільного дерева – гільця¹⁴⁵. Є. Кагаров вживання на весіллі яблука молодими розглядав як символ, спрямований на підняття їх плідності та кохання¹⁴⁶.

Надзвичайно яскраві ритуали супроводжують використання на весіллі *вінка*. Стосовно його символіки існує безліч інтерпретацій, думки науковців розділяються як відносно його складових частин, так і щодо їх символічного навантаження. Ритуали, пов'язані з застосуванням вінка, зазвичай супроводжуються обрядовим фольклором, тому детальніше про це йтиметься у розділі 3.2.

Саме як солярні весільні символи трактував М. Сумцов *вогонь*, і, зокрема, *свічку* у весільному обряді українців. Для весільної обрядовості українців характерне широке використання цього атрибуту: втикання свічки в коровай або хліб, на якому лежить вінок¹⁴⁷, наявність спеціального обряду сукання весільної свічки для зустрічі почиту молодого і, відповідно, обряду «з'єднання свічок двох родів», який відбувався на порозі хати молодої.

Якщо свічка трактувалася ним як сонце, що проводить і зустрічає молоду, то вогонь, на думку М. Сумцова, на весіллі виконував очисну та захисну функцію проти чаклунства – освячуючи молодих, перешкоджав дії на них заговорів¹⁴⁸.

До числа апотропеїчних (відвертальних) релігійно-міфічних заходів весільного ритуалу відносив використання вогню і Є. Кагаров¹⁴⁹. Іншу думку мав Ф. Вовк. Він трактував звичай з'єднання свічок двох родів як залишок стародавнього культу вогню¹⁵⁰.

¹⁴⁴ Дарманський П. Обряд у житті людини. – К.: Політвидав, 1974. – С. 104.

¹⁴⁵ Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні. – С. 64.

¹⁴⁶ Кагаров Е. Состав и происхождение свадебной обрядности. – С. 177.

¹⁴⁷ Сумцов Н. О свадебных обрядах, преимущественно русских. – С. 90.

¹⁴⁸ Там само. – С. 92.

¹⁴⁹ Кагаров Е. Состав и происхождение свадебной обрядности. – С. 154.

¹⁵⁰ Вовк Хв. Шлюбний ритуал та обряди на Україні. – С. 267.

Пізніше науковці схилилися переважно до тієї думки, що в первісних людських віруваннях вогонь мав очисну силу¹⁵¹.

Загалом, культ вогню – один з найдавніших і найсильніших дохристиянських релігійних культів.

Роль сонячного променя на весіллі, вважав М. Сумцов, відіграє *стріла*¹⁵². На підставі лінгвістичного аналізу латинського слова *astrum*, перс. *astar*, які походять від одного санскритського кореня *as* в значенні *lucere* та санскритського слова *astra* в значенні *jacere*, вчений зробив висновок, що слов'янське слово «стріла» близько знаходиться до ведич. слова *star* та латинського *stella* – зірка¹⁵³. Використання стріли в українських народних піснях, вважає вчений, є свідченням та залишком побутування звичаю викрадення дівчини¹⁵⁴. Ще одне її значення – оберіг від чаклунства.

М. Сумцов чи не вперше в науці звернув увагу на такі весільні атрибути, як *батіг* та *ціпок*, які він також відніс до числа солярних символів. Звичай обрядового шмагання батою по стінах, дверях, подушках тощо, звичай старостів роздавати подарунки гостям на кінці батога чи ціпка та підіймати молодих з ліжка ударом батога він зіставив із давнім римським обрядом, суть якого полягала в тому, що в Римі під час свята *Lupercalia* вулицями міста ходили *luperci* – двоє юнаків благородного походження, які вдарили зустрічних ремнями. За римськими віруваннями, удар цим ремнем давав жінці плідність. Віра в благодійну силу ударів батою власноруч різним народам. Батіг, вважає вчений, є символом проміння весняного сонця, які обливають землю та роблять її родючою. Пізніше думку М. Сумцова про зв'язок ритуальних ударів батою з ідеєю родючості підтримав Ф. Вовк¹⁵⁵.

Свого часу проти такого пояснення виступив Є. Кагаров. Він трактував палку та ціпок на весіллі як фалічні символи та відносив їх до групи карпогонічних заходів, мета яких – сприяти плідності та матеріальному достатку молодих¹⁵⁶.

¹⁵¹ Дарманський П. Обряд у житті людини. – С. 122; Руднев В. А. Дерево життя. Об истоках народных и религиозных обрядов. – С. 14–15; Токарев С. А. Ранние формы религии. – М.: Политиздат, 1990. – С. 471 та ін.

¹⁵² Сумцов Н. О свадебных обрядах, преимущественно русских. – С. 92.

¹⁵³ Там само. – С. 93.

¹⁵⁴ Там само.

¹⁵⁵ Вовк Хв. Шлюбний ритуал та обряди на Україні. – С. 281.

¹⁵⁶ Кагаров Е. Состав и происхождение свадебной обрядности. – С. 177.

Стосовно ціпка М. Сумцов вважав дати однозначну відповідь про давній зміст його обрядового використання, висунувши припущення, що він міг знаменувати собою або сонячний промінь за аналогією зі стрілою, або дерево життя як вільце. Однак, зазначив вчений, уже в другій половині – наприкінці XIX ст. батіг та ціпок втратили властиве їм у минулому міфічне значення та стали виражати панівний стан молодого та його родичів перед молододу та її ріднею, право молодого на молоду та захисний засіб проти чаклунства. Але на перше місце він виносить використання їх як знака вповноваження¹⁵⁷. Ф. Вовк інтерпретував палицю в руках сватів як емблему їх титулу послів, аналогічною ознакою старшого друга чи боярина він вважав батіг¹⁵⁸.

Стосовно весільних символів грому М. Сумцов зробив висновок, що ним єдиним є *дзвіночок*. Однак згодом він став оберегом від чаклунства. На думку Н. Здоровеги, саме з метою охорони від злих сил на Гуцульщині в намисто нареченої нанизувалися дзвоники. Аналогічним чином вона пояснює також звичай вплітання їх в збрую коней¹⁵⁹. В українському весільному обряді відоме також чіплення дзвоників на весільну хоругву¹⁶⁰. Однак у цьому випадку використання дзвоників може бути пояснене двоюко. Так, з одного боку – це надійний оберіг, з другого – відзнака військового характеру почиту молодого. З огляду на не вирішеність у сучасній українській науці питання про викрадення молодої як остаточно найдавнішу і досить поширену форму шлюбу залишається відкритим і питання про використання дзвоників як елементу, що свідчить про військове забарвлення дружини молодого.

Як сильний оберіг, надійний засіб у боротьбі зі злими духами розглядав дзвоники також Є. Кагаров¹⁶¹.

Цікавим матеріалом є дослідження вченого про весільні жертвоприношення. Їх первісну суть вчений вбачає у подяці богу як покровителю шлюбу. За допомогою їх сподівалися прикликати до молодої пари родинне щастя, благополуччя, добробут. Дослідник

¹⁵⁷ Сумцов Н. О свадебных обрядах, преимущественно русских. – С. 95.

¹⁵⁸ Вовк Хв. Шлюбний ритуал та обряди на Україні. – С. 228.

¹⁵⁹ Здоровега Н. Нариси народної весільної обрядовості на Україні. – С. 97.

¹⁶⁰ Кравець О.М. Сімейний побут та звичаї українського народу. – К., 1966. – С. 76.

¹⁶¹ Кагаров Є. Форми та елементи народної обрядовості // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – Вип. 1. – 1928. – С. 27.

окремо виділив жертвоприношення, що відбуваються в хаті молодого. Їх головним виконавцем, як правило, є молода. В такому випадку вони розглядаються як знак залучення молодої до родинного вогнища молодого.

Серед весільних жертвоприношень насамперед виділено тваринні. В першу чергу – бик, потім – баран та вівця, цап, свиня, півень та курка.

Жертвоприношення бика, за М. Сумцовим, – поганський звичай, який наприкінці XIX ст. в пережитковому вигляді зберігся у болгар. Вчений висунув припущення, що раніше ареал поширення цього звичаю був набагато більший. Богам в жертву приносили саме бика, який був, з одного боку, – символом певного божества, з другого, – предметом жертвоприношення¹⁶². Як свідчать археологічні дані, на місці деяких колишніх поганських святилищ Києва у кількісному відношенні переважають кістки бика¹⁶³.

Відповідно до цих релігійних уявлень про бика набуло певного значення і ярмо. Використання ярма властиве і українській весільній звичаєвості. Так, у Карпатах розплітають косу та прибирають до шлюбу на ярмі¹⁶⁴. У бойків також покривають молоду на другий день після весілля в хаті молодого, посадивши її на ярмо¹⁶⁵. Враховуючи відмічений сучасними вченими факт, що сліди культу бика спостерігаються в багатьох давніх скотарських культурах (зокрема, трипільській)¹⁶⁶, використання ярма в цьому випадку, ймовірно, перебуває в прямому зв'язку зі скотарством як головним заняттям населення Карпат. Разом з тим, використання ярма саме під час прибирання до шлюбу, розплітання коси дівчини та покривання після шлюбу, що є ініціаційними діями, може бути пов'язане також з вірою в захисну силу ярма як предмета, безпосередньо пов'язаного з биком як земним втіленням бога.

У минулому багатьом народам світу було відоме і жертвоприношення вівці та барана. Їх пережитки, за М. Сумцовим, частко-

¹⁶² Сумцов Н. О свадебных обрядах, преимущественно русских. – С. 107.

¹⁶³ Козак Д.Н., Боровский Я.Е. Святилища восточных славян // Обряды и верования древнего населения Украины. – К., 1990. – С. 94.

¹⁶⁴ Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні. – С. 126–127.

¹⁶⁵ Вовк Хв. Шлюбний ритуал та обряди на Україні. – С. 302.

¹⁶⁶ Мифы народов мира. Энциклопедия в 2-х т. Второе изд. – Т. 1. – М.: Советская энциклопедия, 1991. – С. 203.

во збереглися у другій половині XIX ст. На думку вченого, первісне значення вівці – символ сонця та місяця. Разом з тим, у науковій літературі є тенденція розглядати вівцю як жертву богу сонця та вогню¹⁶⁷. Баран, за М. Сумцовим, є символом сонця, вранішнього та вечірнього неба або зорі, місяця. Сучасні дослідники значну роль барана в обрядах пояснюють його солярною символікою¹⁶⁸. Разом з тим, у різних міфопоетичних системах світу вівця та баран є однією з пар протиставлень жіночий – чоловічий¹⁶⁹.

Загалом, переважаючими видами жертвоприношень східних слов'ян були бик, кабан та вівця¹⁷⁰.

Досить поширеним у світовій практиці, за М. Сумцовим, було і жертвоприношення цапа, символіку якого вчений ототожнює з символікою барана. Стосовно слов'ян вчений вагається дати однозначну відповідь, якому саме божеству ті приносили в жертву цапа – можливо, Даждьбогу або Ярилу¹⁷¹. Сучасні вчені підкреслюють зв'язок цапа насамперед з Перуном¹⁷².

Досить широке у слов'янській весільній обрядовості жертвоприношення свині. Давньоруський звичай жертвоприношення свині М. Сумцов ставить у прямий зв'язок з поклонінням сонцю.

Зазначимо, що дикий кабан був у числі найбільш шанованих давніми слов'янами-язичниками. Його культ пов'язується з іменем Перуна, найголовнішого бога язичницької Русі¹⁷³. Сучасні вчені, аналізуючи культ кабана, поширений в багатьох міфологіях світу, наголошують насамперед на його символіці сили та плідності¹⁷⁴.

У другій половині – наприкінці XIX ст. в українських весільних обрядах, вказує М. Сумцов, траплялися пережитки жертвоприношення півня та курки. Зокрема, це звичай нести живу чи варену курку, прикрашену калиною, до тестя та тещі, подавати молодим на другий день після весілля тощо. Це відбилося і в обрядовому фольклорі:

¹⁶⁷ Мифы народов мира. Энциклопедия в 2-х т. Второе изд. – Т. 2. – М.: Советская энциклопедия, 1991. – С. 237.

¹⁶⁸ Там само. – С. 238.

¹⁶⁹ Там само. – С. 237.

¹⁷⁰ Козак Д.Н., Боровский Я.Е. Святнища восточных славян. – С. 95.

¹⁷¹ Сумцов Н. О свадебных обрядах, преимущественно русских. – С. 112.

¹⁷² Мифы народов мира. – Т. 1. – С. 663.

¹⁷³ Козак Д.Н., Боровский Я.Е. Святнища восточных славян. – С. 95, 97.

¹⁷⁴ Мифы народов мира. – Т. 1. – С. 232.

*Ой матінко-утко,
Заріж курку хутко,
Нехай вона не сокоче,
Бо Галя їсти хоче*¹⁷⁵.

Загалом, печена курка була для молодих обов'язковою ритуальною стравою переважно на всій території України. У зв'язку з цим варто пригадати звичай крадіжки курей, що відбувався зазвичай на другий день після весілля¹⁷⁶.

Особливу ритуальну роль півня на весілля М. Сумцов пояснював його солярною символікою. Аналогічну думку мав відомий дослідник українського звичаєвого права В. Камінський¹⁷⁷. Він же розглядав курей на весіллі як емблему вищих сил, предмет жертвоприношень, що має ще й певне магичне значення. Півень та курка загалом трактувалися ним як талісмани, що несуть добро, прибуток¹⁷⁸. Відома думка, що півень виконує на весіллі апотропеїчну функцію¹⁷⁹. Інколи півень і курка розглядаються як жертвні тварини бога-Громовика, покровителя шлюбу¹⁸⁰. Сучасні вчені також підкреслюють зв'язок півня з сонцем, який лежить в основі міфологічного образу півня в багатьох традиціях¹⁸¹.

Отже, серед тваринних жертвоприношень учений виділив насамперед ті, в первісному значенні яких чітко простежується їх солярна символіка. Це бик, вівця та баран, цап, свиня (кабан), півень та курка. Широко застосовуючи порівняльний метод, М. Сумцов дослідив пережитки жертвоприношень тварин, що частково збереглися у весільних обрядах українців другої половини – кінця XIX ст. Ці пережитки були зіставлені з первісними людськими уявленнями, на основі яких згодом виник і поширився у поганській Русі культ тварин.

Однак у практиці весільних жертвоприношень не останнє місце посідали і харчові продукти. Серед них М. Сумцов, у першу чергу, звернув увагу на *сир, кашу* та різноманітні *борошняні вироби*.

¹⁷⁵ Весільні пісні. – С. 189. – № 601.

¹⁷⁶ Камінський В. Сліди родового побуту в сьогочасних весільних звичаях на Україні. Весільний звичай крадіжки курей // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – Вип. 2. – 1929. – С. 53–60.

¹⁷⁷ Там само. – С. 60.

¹⁷⁸ Там само. – С. 59.

¹⁷⁹ Кагаров Е. О значении некоторых русских народных обычаев. – С. 40.

¹⁸⁰ Ящуржинский Хр. Свадьба малорусская, как религиозно-бытовая драма. – С. 272.

¹⁸¹ Мифы народов мира. – Т. 2. – С. 309–310.

Так, ще наприкінці XIX – на початку XX ст. обов'язковим атрибутом весілля Карпат був сир. Сирний калач дівчина чіпляла старості на рушник під час сватання, сирними калачиками прибирали весільне деревце. Сир часто ставили першою стравою на посадний стіл, на дівич-вечорі тощо¹⁸². Вареники з сиром були ритуальною стравою, що її вживали молоді після шлюбної ночі у Західній Україні¹⁸³. Очевидно, всі ці факти обрядового використання сиру перебувають у прямому зв'язку зі скотарством як головним заняттям населення гірського регіону. Загалом, сир був обов'язковою весільною стравою ще у Давній Русі¹⁸⁴. Однак, на мій погляд, доцільніше говорити не стільки про весільне жертвоприношення сиру, скільки про його ритуальне вживання.

Значного поширення в давнину як предмета жертвоприношень набула також каша. За М. Сумцовим, первісно її приносили в жертву землі, згодом – богам землеробства та тваринництва. Обрядове використання каші характерне для українського весільного ритуалу. Так, традиційним його елементом є обряд «биття каші», зафіксований, зокрема, на Центральному Подніпров'ї. Він пов'язаний з вірою в магічну силу зерна і покликаний сприяти родючості всього живого та добробуту¹⁸⁵.

Особливо детально вчений зупинився на хлібних жертвоприношеннях, в першу чергу – на короваї. Питання його етимології здавна цікавили багатьох вчених. Навівши думку А. Терещенка про походження слова від римського *far, libum farreum*¹⁸⁶, та Хр. Ящуржинського – від слів «краяти», «кроїти», М. Сумцов подав власне пояснення. За ним, слово коровай є спорідненим з санскритським *upakarika* – рід пирога, від *upa-kara* – приготування та литовським *karaiszis* – пиріг, хліб. Коровай, *upakarika*, *karaiszis* походять з одного кореня *kr-, facere*. Таким чином, зробив висновок М. Сумцов, за первісним та найпростішим своїм значенням коровай –

¹⁸² Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні. – С. 122, 132.

¹⁸³ Вовк Хв. Шлюбний ритуал та обряди на Україні. – С. 297.

¹⁸⁴ Щапов Я.Н. Брак и семья в Древней Руси // Вопросы истории. – № 10. – С. 217.

¹⁸⁵ Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні. – С. 82.

¹⁸⁶ *far, farreis*: 1) хліб, переважно полба, 2) борошно грубого помолу, 3) жертвний пиріг з полби, 4) хліб з полби; *farreum, i*: пиріг з полби; *libum*: 1) пиріг (з тертого сиру, пшеничного борошна, яєць та масла), 2) жертвний пиріг (на день народження), 3) жертвні узивання. Див.: Латинско-русский словарь. Изд. 3-е, испр. – М., 1986. – С. 318, 451.

просто хліб¹⁸⁷. Наприкінці XIX ст. в українців назва коровай утрималася лише за весільним хлібом.

Утім, у процесі подальших наукових пошуків учений змінив свої погляди і запропонував інший варіант пояснення. В цьому плані цікавим матеріалом є його міркування про корову як священну тварину давніх слов'ян. На підставі аналізу етнографічних, лінгвістичних та фольклорних джерел він підкреслив виразну роль цієї тварини в міфопоетичній та світоглядній картинах світу давніх слов'ян, прашчурів українців. У зв'язку з цим особливого значення набуває лінгвістичний зв'язок слів «корова» та «крава». Вчений ототожнив корінь слова «коров», «крав» з назвою жертвовної тварини – корови. На його думку, це безпосередньо свідчить про заміну жертвоприношення тварини хлібом. Для підтвердження теорії вчений широко використав дані з народних обрядів та пісень, в яких збереглися натяки на цю заміну. Скажімо, загальнопоширеною в українських обрядових весільних піснях є наступна вербальна формула: «А рогат я, богат!».

Усе це привело М. Сумцова до висновку, що весільний коровай є заміною жертвовної тварини – корови – хлібом зі збереженням її символики та релігійно-міфічного значення.

Схожих поглядів дотримувався Ф. Вовк. Він вважав, що назва короваю мусить мати етимологічний зв'язок з санскритським *krava*, латинським *caro-nis* – м'ясо, старослов'янським *крава* та українським *корова*. Загалом, вчений вважав, що приготування короваю – уривок стародавнього релігійного культу, що зберігся в ритуалі українського весілля в дуже виразному й непорушному вигляді¹⁸⁸.

У зв'язку з вищенаведеним зазначу наступне. До сьогодні в українській етнологічній науці поширеною є думка, що вперше ідею про семіотичний зв'язок короваю з коровою висунув Ф. Вовк. При цьому дослідники посилаються на його працю «Шлюбний ритуал та обряди на Україні», яка вже давно стала класичною і хрестоматійною для української етнологічної науки. Вказана праця Ф. Вовка датується 1926 р. або 1927 р. (у науковій літературі натрапляємо на обидві дати публікації. – О. М.). Отже, можна стверджувати, що М. Сумцову все ж таки належить першість в авторстві ідеї про лінгвістичний зв'язок між словами «коровай» та «корова».

¹⁸⁷ Сумцов Н. О свадебных обрядах, преимущественно русских. – С. 125.

¹⁸⁸ Вовк Хв. Шлюбний ритуал та обряди на Україні. – С. 243.

Питання етимології слова «коровай» остаточно не вирішене і сучасними вченими, оскільки загальноприйнятого пояснення немає. Найімовірнішим на сьогодні здається походження від праслов'янського *korva* – «корова». Пов'язання слова з давньоіндійським *caruh* «жертвний хліб», латинським *curvus* «зігнутий, кривий», грецьким *κροῦω* «кривий, зігнутий» є, на думку сучасних вчених, неприйнятним¹⁸⁹.

У весільній обрядовості українців хліб має широке обрядове використання. В переважній більшості випадків він називається короваєм, хоча є і локальні назви (доля, дивень). У дослідженні «О свадебных обрядах, преимущественно русских» подано цікаві дані щодо місця та часу випікання короваю, особливості його оздоблення, пов'язані з ними регіональні народні вірування та звичаї, відповідні зразки фольклору. Вчений зазначав, що характерною та цікавою особливістю українського весілля, на відміну від весільних обрядів інших слов'янських народів, є значно багатша, найкраща збереженість у ньому символики хліба та обрядової весільної поезії. В українців навіть у щоденному житті хліб став священним предметом¹⁹⁰. Українські вчені, дослідники традиційної народної кулінарії, своїми працями підкріплюють висновок вченого про важливість хліба та його роль у народному житті та побуті українців¹⁹¹.

Загалом, стосовно весільного хліба М. Сумцов зробив ряд висновків. Так, історичну необхідність використання хліба у весільних обрядах дослідник обумовлює насамперед його солярною символікою. Інколи у весільному хлібові знаходила вияв ідея про шлюб місяця з сонцем або сонця з землею. Весільний хліб також є символом молодого та молодої. Наприкінці XIX ст. весільний хліб в більшості випадків став символом осілого та благополучного родинного життя, символом яскраво розвинутої, унікальної землеробської культури українців. Вчений підкреслив той факт, що серед слов'янських народів за повнотою обрядового використання хліба виділяється насамперед українське весілля¹⁹².

Весільний хліб надав певного освяченого значення пов'язаним з ним предметам. В українців це тік-клуня, сніп, діжа та віко.

¹⁸⁹ Етимологічний словник української мови. У семи т. – Т. 3. Кора – М. – С. 35.

¹⁹⁰ Сумцов Н. О свадебных обрядах, преимущественно русских. – С. 125.

¹⁹¹ Артюх Л.Ф. Українська народна кулінарія. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 50.

¹⁹² Сумцов Н. Хлеб в обрядах и песнях. – Х., 1885. – С. 56.

Вчений звернув увагу і на такий цікавий елемент українського весільного обряду, як обрядове покривання голови молодої. Походження звичаю дослідник виводить з поганських часів. Для виявлення його значення він порівняв слово фата з санскритським *patta* – верхній одяг від кореня *pat* – *induere, circumdare*, звідси – грецьке *patos* – одяг Гери, готське *paida*, давньоверхньонімецьке *pheit*, середньовісньонімецьке *phait* – плаття. Зазначивши, що у греків молода після весілля присвячувала своє покривало Гері, у римлян обряд покривання називався *nubere, obnubere*, що прямо, на погляд М. Сумцова, вказує на *nubes* – хмару як покривало землі, дослідник у весільному покривалі молодої вбачає весняний хмарний покров, який облягає землю та поїть її благотворною вологою¹⁹³.

Аналогічним чином трактував цей обряд О. Потебня. На його думку, покривати – значить наділяти здоров'ям, багатством, красою¹⁹⁴. Іншого погляду дотримувався Є. Кагаров. Він розрізняв декілька обрядів покривання. Так, покривання голови та обличчя молодих – криптичні обряди, спрямовані на захист їх від впливу злих сил. Покривання дівчини в хаті молодого свідчить про прийняття її в статеву-вікову групу заміжніх жінок¹⁹⁵. Подвійне захисне значення вбачала у покриванні дівчини В. Єрєміна. На її думку, звичай носить сімейний та родовий характер. З одного боку, закривали голову молодої з метою захисту від її негативного впливу як лімінальної істоти, з іншого – щоб захистити саму молоду від дії зовнішніх ворожих сил¹⁹⁶.

Сучасні дослідники української весільної звичаєвості схиляються до думки, що покривання голови дівчини в хаті молодого означає її одруження, перехід під владу чоловіка, а також зміну соціального статусу – перехід до жіночої громади¹⁹⁷.

Окрему увагу в своєму дослідженні вчений приділив весільному деревцю – вільцю. За М. Сумцовим, весільне вільце – велика гілка, взимку соснова, а влітку – з яблуні, груші, вишні або черемшини. Прикрашають його в основному дівчата. Прибирають гілечку пучками калини, барвінком, яблуком, житнім колоссям, василь-

¹⁹³ Сумцов Н. О свадебных обрядах, преимущественно русских. – С. 160–161.

¹⁹⁴ Потебня А. О некоторых символах в славянской народной поэзии. – С. 105.

¹⁹⁵ Кагаров Е. Состав и происхождение свадебной обрядности. – С. 169, 186.

¹⁹⁶ Єрєміна В.И. Ритуал и фольклор. – Л.: Наука, ЛО, 1991. – С. 85.

¹⁹⁷ Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні. – С. 97; Здоровега Н. Нариси народної весільної обрядовості на Україні. – С. 43, 118.

ками, паперовими квітками, пір'ям¹⁹⁸. На Чернігівщині додавали трави, зв'язані парами: калина з хмелем, житній колос з тмином, барвінок з рутою, васильок з ласкавцем¹⁹⁹. Поширений звичай прибирати весільне вільце по всій Україні.

Для М. Сумцова весільне вільце є зображенням дерева життя, дівочої краси. Вважається також, що воно символізує новостворену сім'ю та щасливе подружнє життя²⁰⁰, незайманість, красу, волю, молодість²⁰¹, прощання з дівуванням та батьківським домом²⁰². Є погляд, що у звичаї прикрашати весільне гільце переплелися то-темні вірування з прежитками ініціацій²⁰³. Деякі дослідники витоки весільного вільця вбачають у культі дерев²⁰⁴, сам звичай прикрашати вільце відносять до давнього релігійного культу²⁰⁵.

Серед інших рослинних символів особливо характерним для українського весільного обряду є використання барвінка. За М. Сумцовим, він є символом краси та цнотливості. З нього плетуть весільні вінки, його пришивають в Галичині до рогів подушки, на якій стоїть молода під час розплітання коси. В районах Подністров'я, в Карпатах та на Закарпатті широко побутував барвінковий обряд, тотожним за своїм значенням та символікою коровайному²⁰⁶. В. Балушок, виходячи з широкого обрядового використання барвінку та калини у поховальному обряді, розглядає їх як символи лімінальності молодої як істоти, що знаходиться на грані світів²⁰⁷.

Роль оберега на весіллі відіграє часник. Використання на весіллі часника із захисною метою підкреслюють також інші дослідники²⁰⁸.

¹⁹⁸ Здоровега Н. Нариси народної весільної обрядовості на Україні. – С. 88.

¹⁹⁹ Литвинова-Бартош П. Весільні обряди і звичаї у селі Землянці... – С. 85.

²⁰⁰ Здоровега Н. Нариси народної весільної обрядовості на Україні. – С. 88; Литвинова-Бартош П. Весільні обряди і звичаї у селі Землянці... – С. 102.

²⁰¹ Кравець О.М. Сімейний побут та звичаї українського народу. – С. 67.

²⁰² Дарманський П. Обряд у житті людини. – С. 85.

²⁰³ Здоровега Н. Нариси народної весільної обрядовості на Україні. – С. 86.

²⁰⁴ Козловська В. Сторінка з обсягу культів. Свячений дуб слов'ян-поган // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – Вип.1. – 1928. – С. 103; Правдюк О. Загальнослов'янська основа українського весілля // Слов'янське літературознавство і фольклористика. – Вип. 4. – К., 1968. – С. 98; Ящуржинский Хр. Свадьба малорусская, как религиозно-бытовая драма. – С. 245.

²⁰⁵ Вовк Хв. Шлюбний ритуал та обряди на Україні. – С. 234.

²⁰⁶ Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні. – С. 56.

²⁰⁷ Балушок В. Елементи давньослов'янських ініціацій в українському весіллі. – С. 33–34.

²⁰⁸ Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні. – С. 126; Вовк Хв. Шлюбний ритуал та обряди на Україні. – С. 237; Здоровега Н. Нариси народної весільної

Обрядове використання в Україні має також гарбуз як знак відмови.

Одним з перших в українській етнографії М. Сумцов актуалізував дослідження ритуального використання на весіллі хатнього простору, предметів домашнього вжитку. В першу чергу – *печі*.

В обрядодіях з піччю він виділяв насамперед морально-правовий аспект – приєднання молодого до родинного вогнища чоловіка, очищення від чужих (злих) сил. Саме в такому контексті він розглядав звичаї обрядового запалення дров у печі, коли дівчина вступає до хати чоловіка, обрядове обведення навколо вогнища, кидання чорної курки під піч, коли молода входить до нової родини тощо. Однак, на думку вченого, первісна основа обрядів з піччю – жертвоприношення вогню або домовику.

Стосовно пов'язаних з піччю обрядів дослідниками висувалися різні думки. Так, В. Балушок у контексті символіки жіночих ініціацій пов'язує обряди з піччю з ідеєю родючості²⁰⁹. В. Борисенко у обрядах з піччю вирізняє її функціональне призначення як символу домашнього вогнища²¹⁰ і у зв'язку з цим підкреслює її приєднальну функцію. Роз'єднально-приєднальну функцію печі у весільних обрядодіях підкреслював також Ф. Вовк, назвавши піч «резиденцією богів домашнього вогнища»²¹¹. Н. Здоровега та О. Правдюк інтерпретують обряди з піччю як пережиток шанування домашнього вогнища, яке в давнину мало силу божества²¹². Є. Кагаров вважає, що колупання дівчиною печі у своєму домі – редукована форма обряду прощання з батьківським домом, а саме прощання – обхід навколо печі. Ці ж дії в домі чоловіка він розглядав як прилучення молодого до культу духів родини молодого²¹³.

Велике значення на весіллі має також *пори́г*. Дослідник виводить звичаї поклонятися порогу хати та приносити йому жертвоприношення з давніх народних вірувань у домашнього духа,

обрядовості на Україні. – С. 84; Кагаров Е. Состав и происхождение свадебной обрядности. – С. 154; Правдюк О. Народне весілля на Україні. – С. 22.

²⁰⁹ Балушок В. Елементи давньослов'янських ініціацій в українському весіллі. – С. 34 – 35.

²¹⁰ Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні. – С. 29.

²¹¹ Вовк Хв. Шлюбний ритуал та обряди на Україні. – С. 229, 284.

²¹² Здоровега Н. Нариси народної весільної обрядовості на Україні. – С. 68; Правдюк О. Загальнослов'янська основа українського весілля. – С. 99.

²¹³ Кагаров Е. Состав и происхождение свадебной обрядности. – С. 186.

покровителя сім'ї, який живе біля порога. Саме цими віруваннями вчений пояснює значну кількість обрядів, що проводилися біля порога, метою яких було освячення та укріплення шлюбного союзу, надання йому важливого значення в міжродових стосунках. Разом з тим, дослідник уперше в науці визначив поріг як «межу роду»²¹⁴. Однак ця думка вченого не знайшла в його праці подальшого розвитку. Лише через століття вчені підійшли до визначення порога з аналогічних позицій. Так, А. Байбурін та Г. Левінтон трактують вхід (двері) як межу між «своїм» і «чужим» світами, де поріг – конкретне втілення цієї межі²¹⁵. Схожих теоретичних висновків дотримується і Н. Лавонен, підсумовуючи вивчення функціональної ролі порога у фольклорі та віруваннях карел²¹⁶. У зв'язку з цим конкретного значення набуває обряд з'єднання свічок двох родів саме на порозі хати, характерний для українського весільного обряду. Переважно він пояснювався як акт замирення двох родів, укладення між ними остаточної мирної угоди. І. Несен зазначає, що ритуальне запалювання свічок на порозі в народній свідомості пов'язується з еротичною символікою²¹⁷. Враховуючи наявність в обряді вогню як захисного та очищувального засобу, цей обряд можна також інтерпретувати як усунення будь-якої межі між представниками двох родів, взаємне відкриття одного роду для членів іншого під захистом вогню з домашнього вогнища.

З обрядовою метою в українському весіллі використовується також *стіл*. Він у М. Сумцова символізує небесний простір, а молоді, що рухаються навколо нього – рух за колом небесних світил²¹⁸. Інколи стіл розглядається як субституція вівтаря²¹⁹. Пізніше дослідники просторової структури обряду визначали піч як метонімічну заміну хати, що виконує функції її центру, а стіл – як центр внутрішньої частини хати²²⁰. Ймовіріше, саме з таким значенням певного домашнього вівтаря стіл фігурує в українській весільній пісні:

²¹⁴ Сумцов Н. О свадебных обрядах, преимущественно русских. – С. 192.

²¹⁵ Байбурин А.К., Левинтон Г.А. К описанию организации пространства в восточнославянской свадьбе. – С. 94.

²¹⁶ Лавонен Н.А. Функциональная роль порога в фольклоре и верованиях карел. – С. 178 – 179.

²¹⁷ Несен І. Весільний ритуал Центрального Полісся... – С. 186.

²¹⁸ Сумцов Н. О свадебных обрядах, преимущественно русских. – С. 194.

²¹⁹ Кагаров Е. Состав и происхождение свадебной обрядности. – С. 186.

²²⁰ Байбурин А.К., Левинтон Г.А. К описанию организации пространства в восточнославянской свадьбе. – С. 102, 104.

*Молода пишна від слюбу прийшла,
Столові си вклоняє:
«Ой столе, столе, розлуко моя,
Та й мені, мамко, з вами»²²¹.*

Серед речей домашнього вжитку в українському весіллі з обрядовою метою використовується *віник*²²². Так, перед всадженням в піч короваю відбувається ритуальне промітання печі²²³. У цьому звичаї вбачається магічна символіка²²⁴, захист проти дії злих сил²²⁵. Характерний для Центрального Полісся акт топтання біля печі палаючого віника дітьми перед всаджуванням у піч короваю, зафіксований І.Несен, дослідниця трактує як «злиття чоловічого і жіночого єства й водночас жертву, що здійснюється на долівці перед піччю як перед хатнім жертвником»²²⁶.

Уперше в науці дослідник поставив питання про вивчення символічної ролі *одягу молодих* у весільному обряді. У цьому плані він виділив деякі його частини. Насамперед – *сорочка* молодої, яка обов'язково зберігалася після весілля. Вона використовувалась у відповідальні моменти всього життя жінки аж до смерті – під час важких пологів, хвороб та в інших випадках. Серед інших предметів вбрання в українському ритуалі певну роль відігравав також поясний одяг, насамперед – *пахта, запаска*. Прив'язана до жердини, вона символізувала чесність молодої, її клали на сито, коли йшли рвати барвінок до вінця. Нею прикривали коліна всі присутні під час благословення молодих перед від'їздом до церкви²²⁷. Широке весільне обрядове використання має також *пояс* молодої. За М. Сумцовим, він надавав молодій жінці силу та щастя, був

²²¹ Весільні пісні. – С. 180, № 557.

²²² Весілля в селі Прохори Борзенського повіту Чернігівської губернії. Записав П. Коломийченко. Мелодії поклали на ноти В. М. Лашенко та В. Г. Дмитріїв // Весілля. У двох книгах. – Кн. 1. – С. 365.

²²³ Вовк Хв. Шлюбний ритуал та обряди на Україні. – С. 247.

²²⁴ Борисенко В. К. Весільні звичаї та обряди на Україні. – С. 56.

²²⁵ Державин Н. Обычай «умыкания» невест в древнейшее время и его переживания в свадебных обрядах у современных народов. – С. 290.

²²⁶ Несен І. Весільний ритуал Центрального Полісся... – С. 110.

* Принагідно зауважу, що окреме монографічне дослідження, присвячене вивченню обрядового одягу, з'явилося в науці через століття – 1984 р. Див.: Маслова Г.С. Народная одежда в восточнославянских традиционных обычаях и обрядах XIX – начала XX в. – М., 1984.

²²⁷ Маслова Г.С. Народная одежда в восточнославянских традиционных обычаях и обрядах... – С. 42, 45.

предметом жертвоприношення та посвячення, оберегом від чаклунства тощо.

На думку сучасної дослідниці Г. Маслової, пояс на весіллі, окрім практичної, мав також апотропеїчну силу як предмет сакральний, оскільки давався людині відразу після її народження²²⁸.

Широке використання на весіллі мали також *хустина* та *рушник*. Стосовно їх обрядового використання є різні погляди. Весільний подарунок хустини означає акт обрання, розцінюється як захисний засіб проти чаклунства, а також – сіндіасмічна (з'єднальна) магічна дія²²⁹. У М. Сумцова обрядове використання рушників знаменує, подібно до обрядового використання пояса, веселку, яка знаходилась у власності Громниць²³⁰. Г. Маслова підкреслює різноманітні функції хустини та рушника. Так, вони можуть розглядатися як символи обрання, задатку, відзнаки весільних чинів та самого весілля, як один з видів подарунка, а також використовуватися із з'єднальною метою²³¹.

У додатках до праці «О свадебных обрядах, преимущественно русских» М. Сумцов звернув увагу на ряд моментів. Перший – обов'язкова присутність в українському весільному ритуалі хлопчика. Мета – забезпечити молодій жінці народження дітей переважно чоловічої статі. Це збігається з поглядами інших дослідників²³².

Другий – обов'язкове мовчання молодої. На думку М. Сумцова, цей звичай виник під впливом тих уявлень на викрадену жінку, які існували під час давньої, грубішої форми умикання молодої. Можливо, продовжив вчений, з мовчанням молодої поєднували певну думку про її здатність народжувати дітей. Цей звичай, зазначив дослідник, окрім деяких слов'янських народів (болгар, сербів) поширений також і в неслов'янських. Є. Кагаров вбачав у ньому магічний зміст²³³. Як захисний засіб для молодих трактує заборону слова, дотику та спільної їжі В. Єрьоміна²³⁴. Загалом, на сьогодні

²²⁸ Маслова Г.С. Народная одежда в восточнославянских традиционных обычаях и обрядах... – С. 46 – 47.

²²⁹ Кагаров Е. Состав и происхождение свадебной обрядности. – С. 182.

²³⁰ Сумцов Н. О свадебных обрядах, преимущественно русских. – С. 201.

²³¹ Маслова Г.С. Народная одежда в восточнославянских традиционных обычаях и обрядах... – С. 79.

²³² Вовк Хв. Шлюбний ритуал та обряди на Україні. – С. 285; Правдюк О. Народне весілля на Україні. – С. 28.

²³³ Кагаров Е. Состав и происхождение свадебной обрядности. – С. 167.

²³⁴ Еремина В.И. Ритуал и фольклор. – С. 86.

переважає тенденція вважати ритуальне мовчання молодії та невживання нею жодної їжі разом з усіма як ознаки її лімінальності.

Учений звернув увагу і на обрядове биття посуду на весіллі. В давнину, зазначив М. Сумцов, посуд розбивали по закінченні жертвоприношень – те, що служило богам, вже не могло використовуватися для людських потреб. Услід за М. Сумцовим цю думку підтримав Хр. Яшуржинський²³⁵. Биття посуду також розцінюється як відвертальна магічна дія²³⁶, давній дохристиянський звичай²³⁷.

Вчений зупинився також на звичаї називати молодого князем, а молоду княгиною. М. Сумцов наводить думки та міркування різних вчених – І. Снегірьова (назва молодого князем, а молодії княгиною пішли від назви сонця князем, а місяця княгиною), О. Афанасьєва (назви прямо вказують на подружнє поєднання в поетичній фантазії вогню та води), М. Костомарова (зближення молодого та молодії з князем та княгиною виникло від того, що однаковий уклад давніх уявлень відображався однаковим образом як у царині сімейній, так і суспільній), О. Міллера (слово князь у визначенні молодого чоловіка знаходиться в близькій спорідненості зі санскритським коренем *gan* – народжувати та означає, власне, голову роду, княгиня – «насадителька» сім'ї). Є. Кагаров відносив цей звичай до екзопатетичних магічних дій, спрямованих на обман злих духів²³⁸. Н.Здорова трактує ці назви як спомин про епоху раннього феодалізму²³⁹. До історично нової епохи – князівської – відносив звичай називати молодого князем, а молоду княгиною Ф. Вовк²⁴⁰. Також ці терміни пояснюються як знаки переходу до іншої вікової групи родової общини²⁴¹. М. Сумцов не подав власного погляду. Зазначимо, що це питання остаточно не розкрито і сучасними дослідниками²⁴².

Низку питань традиційного народного весілля українців М. Сумцов висвітлює також у окремих статтях: «К истории мало-

²³⁵ Яшуржинский Хр. Свадьба малорусская, как религиозно-бытовая драма. – С. 269.

²³⁶ Кагаров Е. Состав и происхождение свадебной обрядности. – С. 159.

²³⁷ Дарманский П. Обряд у житті людини. – С. 115.

²³⁸ Кагаров Е. Состав и происхождение свадебной обрядности. – С. 161.

²³⁹ Здорова Н. Нариси народної весільної обрядовості на Україні. – С. 34.

²⁴⁰ Вовк Хв. Шлюбний ритуал та обряди на Україні. – С. 336–337.

²⁴¹ Пилипенко М. Следы родовой организации в свадебных обычаях славянских народов. – С. 643.

²⁴² Байбури А., Левинтон Г. «Князь» и «княгиня» в русском свадебном величании (к семантике обрядовых терминов) // Русская филология, IV. Сборник студенческих научных работ. – Тарту, 1975. – С. 58–76.

русских свадебных обычаев», «Религиозно-мифическое значение малорусской свадьбы» та «К вопросу о влиянии греческого и римского свадебного ритуала на малорусскую свадьбу». Як бачимо, ці праці присвячені винятково питанням української весільної обрядовості. Зупинимося на них докладніше.

Н. Здоровега у своєму дослідженні «Нариси народної весільної обрядовості на Україні» навела цитату зі статті М. Сумцова «К истории малорусских свадебных обычаев», де дослідник пише, що, загалом, у творах київських вчених кінця XVII ст. відсутні документальні дані про український весільний обряд. Н. Здоровега вважає цю думку вченого помилковою і не погоджується з нею, використавши дані, які стосуються української весільної звичаєвості з творів К. Саковича «Перспектива» та Є. Піміна (Петра Могили) «Лифос, або камень, брошенный с пращи правды православной церкви», які належать до середини XVII ст.²⁴³

Однак детальний аналіз праці М. Сумцова «К истории малорусских свадебных обычаев»²⁴⁴ свідчить, що, пишучи про відсутність документальних даних про українське весілля в творах київських вчених кінця XVII ст., він насамперед мав на увазі праці Л. Барановича, І. Гізеля, І. Галятовського та А. Радивиловського. У названій статті дослідник робить детальний аналіз тих праць, на які звернула увага Н. Здоровега, а саме – на «Перспективу» К. Саковича та «Лифос, або камень, брошенный с пращи правды христианской церкви» Є. Піміна. На думку вченого, дані «Лифоса» становлять великий інтерес і для історика української церкви, і для історика українського побуту, оскільки містять дорогоцінні факти, які яскраво змальовують когнітивний та моральний стан українського суспільства першої половини XVII ст.

Торкаючись проблеми походження української весільної звичаєвості, вчений оформив власні висновки таким чином: 1. Весілля всіх слов'янських народів в основних своїх рисах схожі та можуть бути зведені до єдиного цільного давньослов'янського ритуалу. 2. Всі слов'янські весілля народні – щодо їх зв'язку з народним побутом, залежністю від загальних народних понять щодо суспільного та родинного життя, загального народного рівня духовної та матеріальної культури. 3. Визнаючи своєрідність та оригі-

²⁴³ Здоровега Н. Нариси народної весільної обрядовості на Україні. – С. 15.

²⁴⁴ Див.: Киевская старина. – 1883. – № XI. – С. 510–514.

нальність слов'янського весільного ритуалу, не можна, проте, не помітити в ньому наявності певних впливів.

У весільному обряді південних та східних слов'ян, вважає дослідник, проглядаються риси та особливості грецького та римського весільних ритуалів. Особливо це стосується болгар та українців. Однак, визначаючи такий вплив, М. Сумцов не ставить питання категорично, зазначивши, що він має на увазі вказати не стільки на дійсний вплив та запозичення, скільки на його *можливість*²⁴⁵. Оскільки твердження вченого про таке запозичення в радянський період часто ставало предметом закидів з боку деяких вітчизняних науковців, наголошую: у праці М. Сумцова йдеться про можливість такого запозичення, але не про його ствердження.

У зв'язку з цим дослідник виділив такі риси новогрецького весільного ритуалу: обрядове купання молодої, обрядовий хліб, обрядова присутність на весіллі хлопчика, заплітання коси молодої, возливання в хаті молодого перед випроводженням його до церкви, з'їдання молодими кільцеподібного пирога, урочисте оперізування молодого, осипання молодих, обхід молодою тричі навколо колодязя з киданням туди мілких грошей та поливанням води на руки чоловіка на другий день після весілля.

Головними рисами римського шлюбу названо жертвоприношення тварин та хліба (в першу чергу – пшеничного зерна), обрядовий обхід навколо вівтаря з вогнем та водою, присутність на весіллі хлопчиків, обрядове покривання голови молодої червоною хустиною, гімни та молитви.

Впливи відбувалися таким чином: грецький – або за допомогою південних слов'ян, переважно болгар, або безпосередньо через греко-українські стосунки; римський – завдяки контактам слов'ян з римськими поселенцями Дакії, які мали місце в перші століття нашої ери²⁴⁶.

Загалом дослідник зазначив, що українське весілля має схожість з грецьким як у цілому, так і частково, що, однак, не дає приводу перше виводити з останнього. Можна говорити, продовжив вчений, тільки про запозичення часткових випадків та подробиць

²⁴⁵ Сумцов Н. К вопросу о влиянии греческого и римского свадебного ритуала... – С. 18 – 19.

Курсив мій. – О.М.

²⁴⁶ Там само. – С. 26.

класичного весільного ритуалу, які відповідали загальному складу давньослов'янської основи українського весілля. І це запозичення в багатьох випадках складалося не з механічного приєднання чужого до свого, а в органічній асиміляції свого з чужим²⁴⁷.

Відповідно, М. Сумцов виділив в українському весільному ритуалі риси, схожі з весіллям давніх класичних народів: обрядове використання смолоскипа та свічки, води, овчини, обрядове покривання голови молодої, частково – обрядове використання короваю та хлібного зерна, присутність на весіллі дітей та ряд деяких інших моментів.

М. Сумцов присвятив питанням української весільної обрядовості ще низку невеликих за обсягом, але важливих за змістом розвідок у праці «Культурные переживания», яка друкувалася протягом 1889–1890 рр. у журналі «Киевская старина».

Так, у статті «Малорусская свадебная терминология» він подав словник українських весільних термінів. Учений стверджує, що українська весільна термінологія відрізняється цілком слов'янським характером, слова-запозичення попадаються лише в місцях змішаного проживання. Паралельно з українськими подано аналогічні терміни інших слов'янських народів – росіян, болгар, чехів та деяких інших. Можна стверджувати, що цією статтею було актуалізоване питання про укладення словника українських обрядових термінів.

Цікавими є досліді М. Сумцова про значення могоричу як суттєвого елементу сватання²⁴⁸. У питанні про його походження вчений відокремив назву від суті звичаю. Щодо назви він стверджує, що вона, без сумніву, запозичена, ймовірніше, від тюркського народу. На підтвердження своєї думки він навів аварське слово «магари тіє», що в перекладі означає «укласти шлюбний торг». Сам же звичай запитати угоду, вважає М. Сумцов, може бути місцевим, народним та слугувати символом єднання.

Стосовно невживання молодими або тільки молодою їжі за весільним столом вчений відмовився від своїх попередніх думок, що піст молодої або молодих є доказом їх міфічного значення, зумовленого наближенням до небесних світил, покровителів шлюбу

²⁴⁷ Сумцов Н. К вопросу о влиянии греческого и римского свадебного ритуала на малорусскую свадьбу. – С. 29.

²⁴⁸ Сумцов Н. Могорич // КС. – 1889. – № X – XII. – С. 284.

і дав нове пояснення. Зазначивши, що найдавнішими в цьому плані обрядами він вважає чеський та білоруський, де утримується від їжі лише молода (а утримання молодого – пізніше розширення обряду), дослідник зробив висновок, що в давнину молоду піддавали довгому посту, щоб усунути на певний час явища місячного циклу жінки, які за народними віруваннями вважались отруйними та могли завдати шкоди. Аналогічним чином трактував це Є. Кагаров²⁴⁹. За іншими поглядами, не вживання молодими їжі розглядається як ознака їх ініціативної лімінальності – причетності до «птойбічного» світу²⁵⁰ або просто пережитками ініціацій²⁵¹.

Окремо висвітлено питання про різне значення церковного вінчання та народного весілля, які мають за народними поняттями різну юридичну силу та значення. Так, без власне весілля хлопець не має права жити з дівчиною як чоловік з жінкою. Відповідно, якщо помирає хтось з молодих, які повінчались, але не відбули весілля, то ховають як парубка або дівчину. Якщо ж весілля відбулося, то навіть без вінчання молода вважалася дружиною хлопця і вони могли жити разом. В такому відокремленні власне весілля від вінчання та в обмеженні одним весіллям М. Сумцов вбачає залишок народних уявлень про те, що вінчання – справа церковна, чужа, непотрібна, тоді як весілля має своєю основою народні юридичні звичаї язичницького часу та стали релігійно-міфічну обрядовість. Аналогічні думки з означеного приводу мають інші дослідники²⁵². Ф. Вовк взагалі вважав, що дохристиянська доба була кульмінаційним пунктом у процесі розвитку українського весілля, тоді як з прийняттям християнства воно увійшло у стадію розкладу²⁵³.

На основі зробленого аналізу можна констатувати, що у працях М. Сумцова дуже глибоко і скрупульозно опрацьовано семіотику українського весільного ритуалу, значення кожного з його складових елементів. Висвітлено пережитки у весільних обрядодіях українців кінця XIX ст. ранніх форм шлюбу, як-то умикання,

²⁴⁹ Кагаров Е. Состав и происхождение свадебной обрядности. – С. 167.

²⁵⁰ Балушок В. Елементи давньослов'янських ініціацій в українському весіллі. – С. 33.

²⁵¹ Пилипенко М. Следы родовой организации в свадебных обычаях славянских народов. – С. 642.

²⁵² Левицький О. Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI – XVII ст. // КС. – 1900. – Т. LXVIII. – Январь. – С. 7; О.Л. Воспрещение повенчанным молодым жить врозь до свадьбы // КС. – 1900. – Т. LXVIII. – Февраль. – С. 65–68.

²⁵³ Вовк Хв. Шлюбний ритуал та обряди на Україні. – С. 337.

купівля, шлюб за домовленістю, визначено схожі риси з шлюбними обрядами класичних народів – греків та римлян. Під час вивчення релігійно-міфічної суті обряду виявлено сліди давніх народних світоглядних уявлень та вірувань (насамперед – солярних), форми та види жертвоприношень, залишки первісних форм релігії (зокрема рослинного та тваринного культів). Учений започаткував вивчення багатьох пов'язаних з весільним ритуалом питань, як-то: просторової структури обряду, символічної ролі весільного вбрання, символічних функцій їжі у сімейних звичаях українців.

1926 р. В. Камінський зазначив, що праця вченого «О свадебных обрядах, преимущественно русских» була першою свого часу спробою «заповнити прогалину в науці – подати докладну, закінчену й вичерпливу розвідку цікавого питання... вона (праця – О. М.) розглядає та тлумачить усі дрібниці і показує, що всі складові частини весілля внутрішньо сполучені та суцільні»²⁵⁴. Неабияке пізнавальне значення щодо питань історії походження української традиційної весільної обрядовості розглянутих праць вченого відмічають також і сучасні дослідники²⁵⁵. Навіть більше – є всі підстави стверджувати, що праці М. Сумцова започаткували власне науковий підхід до вивчення весільної обрядовості українців, і, зокрема, слобожан.

Окрім М. Сумцова, над цією тематикою працювала ціла низка його сучасників і послідовників: О. Афанасьєв, Я. Головацький, М. Державін, М. Дикарев, Ф. Вовк, Є. Кагаров, В. Камінський, В. Кравченко, Аг. Кримський, О. Левицький, М. Левченко, П. Литвинова-Бартош, О. Малинка, О. Маркович, Л. Маячанець, В. Милоладович, В. Охримович, О. Терещенко, А. Фаминцин, В. Харузіна, К. Червяк, П. Чубинський, В. Яблоновський, В. Ястребов, Хр. Яшуржинський. Це лише побіжний огляд авторів, які публікувалися в «Киевской старине», «Этнографическом обозрении», чиї праці виходили окремими монографіями. Так чи інакше, але вони розвивали у своїх працях думки та ідеї, значна кількість яких була висунута Миколою Федоровичем.

Власне, можна стверджувати, що саме Микола Сумцов розпочав комплексне дослідження символічного навантаження явищ, які

²⁵⁴ Камінський В. Етнографія та її питання в працях акад. М. Ф. Сумцова. – С. 34.

²⁵⁵ Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні. – С. 6–7; Здоровега Н. Нариси народної весільної обрядовості на Україні. – С. 25.

належать до сфери традиційної української весільної обрядовості. Відомо й чимало інших позицій, думок, міркувань. Сьогодні до структурно-семіотичного методу аналізу звертається в Україні дедалі більше дослідників. Скажімо, уже досить тривалий час працюють у цьому напрямі О. Курочкін та В. Балушок, до них приєдналася І. Несен. Мабуть, не таким уже й великим перебільшенням буде стверджувати, що питання весільної символіки не оминав жоден дослідник, який розробляв цю тематику. Особливо актуально це щодо вчених, які працювали в період другої половини ХІХ – початку ХХ ст. У той період науковців мало цікавила як сама структура весільного обряду, аналіз різних етапів шлюбного дійства, регіональні особливості та інваріанти, так і картографування, побутування, локалізація термінів, назв тощо. Це все буде справою далекого майбутнього.

РОЗДІЛ III ВНЕСОК М. СУМЦОВА У ВИРОБЛЕННЯ НАУКОВИХ ОСНОВ СЕМІОТИКИ ТРАДИЦІЙНО-ПОБУТОВОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНЦІВ

3.1. СЕМІОТИКА ХЛІБА

Окреме місце в наукових етнографічних інтересах М. Сумцова посідало питання про символічні функції борошняної їжі, зерна, каші, форми побутування обрядового хліба в сімейних обрядах та календарних святах українців, пов'язану з ним обрядову поезію. Узагальнюючою монографією стала докторська дисертація «Хлеб в обрядах и песнях» (Х, 1885), але окремі аспекти можна побачити і в деяких інших працях²⁵⁶.

Готуючи дисертацію, дослідник опрацював усю наявну на той час наукову літературу, навіть ту, яка мала до неї опосередковане відношення. На той момент народознавці вивчали початки землеробства на слов'янських землях, проблеми слов'янської первісної та ранньої історії, народний світогляд, свята та обряди тощо. Окремої праці, яка б узагальнила величезний матеріал про обрядове використання хліба, на той час не було. Фактично може йтися про кілька розвідок, у яких порушувалися окремі питання, пов'язані з обрядовим використанням хліба²⁵⁷.

Та й послідовники вченого досліджували переважно окремі питання чи описували обрядовий хліб та різні випадки його обрядового та побутового застосування, не вдаючись до ґрунтового монографічного аналізу²⁵⁸.

²⁵⁶ Див.: Сумцов Н. О свадебных обрядах, преимущественно русских; *його ж.* Религиозно-мифическое значение малорусской свадьбы; *його ж.* К вопросу о влиянии греческого и римского свадебного ритуала на малорусскую свадьбу.

²⁵⁷ Левченко М. Несколько данных о жилище и пище Южноруссов // Записки Юго-Западного отдела Географического Общества. Т. 2 за 1874. – К., 1875; Маркевич Н. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. – К., 1860. Крім того, окремі дотичні питання аналізував у своїх працях О. Потебня.

²⁵⁸ Вовк Хв. Этнографические особенности украинского народа. Раздел VII. Пища // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Т. II. – Пг., 1916; Гнатюк В. Народня

М. Сумцов, спираючись на праці своїх попередників та сучасників, узагальнив весь наявний фактологічний матеріал про форми побутування обрядового хліба та його символіку, теоретично обґрунтував його використання в сімейних обрядах та календарних святах українців, дослідив пов'язані з хлібом обрядові пісні, визначив його релігійно-міфічну функцію та звичаєво-правове значення. Саме в цьому полягала наукова новизна праці – дослідник фактично започаткував комплексне дослідження символіки хліба та зерна в обрядах та святах українців.

Під час написання праці дослідник застосовував уже порівняльний метод. Разом з тим, при аналізі обрядів використовувався історичний та міфологічний принципи дослідження. Пісні розглядалися переважно під кутом зору їх етнологічного змісту.

Отже, в праці виділяється декілька проблемних блоків. Перший присвячений використанню хлібного зерна та хліба у сімейних обрядах. У цьому плані насамперед виділено весілля, де найбільше збереглися пережитки їх обрядового вживання. Серед слов'янських народів М. Сумцов у першу чергу виділив українців, у весільному ритуалі яких в кінці XIX ст. найповніше збереглися моменти обсіпання. Особливо цікавим є звичай, описаний П. Чубинським, який відбувався перед випроводженням молодого по молоду.

Цей ритуал виконувався так. У двір виносили лавку, на яку ставили покриту чистим рушником діжу. На діжу клали хліб та сіль. Біля лавки ставили відро води та кухоль. Молодий з боярами ставав перед хлібом. З хати виходила мати молодого у вивернутому кожусі та шапці. У подолі вона тримала овес, горіхи, насіння соняшника, гарбуза та дрібні гроші, все вона збирала з моменту народження сина. Один з бояр подавав матері граблі або вила, на які вона сідала наче на коня. Дружко брав вила та обводив навколо діжі, ззаду «поганяв» боярин. Мати в цей момент розкидала овес на всі боки. Об'їхавши тричі, дружко підводив «коня» до відра. Молодий імітував напоювання коня, зачерпнувши кухлем воду та виливши її

пожива в Галичині // Матеріали до українсько-руської етнології. – Т. 18. – Львів, 1918; Дикарев М. Малорусское слово «паляныця» и греческое «πελανοξ» // КС. – 1899. – Т. 67. – № 10–12 (октябрь, ноябрь, декабрь); Милорадович В. Житье-бытье лубенского крестьянина. Пища // КС. – 1902. – № 6; Харузина В. Свадебное печенье «роща» // ЭО. – 1914. – № 3–4; Ястребов В. Свадебные обрядные хлебы в Малороссии // КС. – 1897. – Т. LIX. – № 11 (ноябрь); Ящуржинский Хр. Культ хлеба в малорусских колядках // КС. – 1893. – Т. LXIII. – № 12 (декабрь) тощо.

на кінець вил. Знову набравши води, молодий передавав її через плече боярину, який намагався перекинути кухоль через голову, щоб той розбився вщент. Після цього бояри розламували вила (або граблі) та відкидали їх. Цей обряд, зазначив дослідник, посиляючись на результати експедиції П. Чубинського, існує з певними варіаціями в різних місцевостях України²⁵⁹.

Для обсіпання в українському весільному ритуалі, за М. Сумцовим, переважно використовувалося пшеничне та житнє зерно, овес, хміль, горіхи, дрібна монета. Мета цього обряду – сприяти здоров'ю молодих, їх матеріальному достатку, плідності, захистити від наврочення.

Як свідчать українські вчені-етнографи, використання зерна на весіллі має широке побутування. Зокрема, це неодноразове обсіпання молодих, підсіпання вівса на віко діжі, квітчання гілця житніми колосками, наявність необмолоченого снопа на посаді молодих, пов'язування сватів під час сватання житніми перевеслами, насипання зерна в чобіт молодої, приготування шлюбної постелі на снопах жита, приготування весільної обрядової каші тощо. Застосування зерна на українському весіллі найповніше проявилось в районах розвинутого землеробства, зокрема в центральному регіоні²⁶⁰. Пов'язують його з народними віруваннями в зерно як надійний засіб, що сприяє забезпеченню сили, здоров'я молодих, заможності господарства, зміцненню родинних контактів двох сторін. Однак найсильніше в цих обрядах проявилось вірування в магічну силу зерна відтворювати життя, що зображується у формулі сім'я–рослина–сім'я.

Безперечна заслуга М. Сумцова полягає у виділенні ним дороги як одного з головних місць локалізації обрядів із зерном. Вчений вказав, що обряд обсіпання часто пов'язується з дорогою – обсіпають під час від'їзду молодих до церкви та молодого за молодою, переїзді молодої в дім чоловіка тощо²⁶¹. Саме цей мотив дороги як переважаючий в обрядах обсіпання пізніше був виділений в

²⁵⁹ Чубинский П. Труды Этнографическо-Статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования. – Т. IV. – Спб., 1877. – С. 314.

²⁶⁰ Борисенко В. К. Весільні звичаї та обряди на Україні. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 75–77, 100, 120.

²⁶¹ Сумцов Н. Хлеб в обрядах и песнях. – С. 31.

окремому дослідженні Л. Лаврентьєвої²⁶². Так, вона зазначила, що у весільних обрядах, як правило, обряд обсіпання відбувався не на своїй території, а на межі «своїї»–«чужої», часто – на особливо небезпечних відрізках шляху. Таким чином, вона підтвердила думку М. Сумцова, що використання зерна в обрядах пов'язане з уявленнями про дорогу, додавши, що кінець або початок дороги як раз і фіксувалися такими обрядами²⁶³. Сучасні вітчизняні вчені уточнюють цю гіпотезу, вказуючи, що в українському, зокрема поліському весільному обряді, зерно є маркером лише початкової стадії розгортання дійства, тоді як на завершальній частині шляху – на зворотній дорозі – воно як атрибут невідоме²⁶⁴.

Загалом сьогодні дорога вивчається як один із важливих ритуальних локусів, обрядовий простір у весільній структурі, її важлива складова²⁶⁵.

Серед інших сімейних свят українців зерно вживається на родині, хрестинах та похованні.

Так, характерним для України був звичай, коли після пологів баба-повитуха закопувала дитяче місце в хаті під піччю і посипала те місце житом²⁶⁶. На Поліссі у цю ямку часто клали також хліб–сіль або житнє зерно²⁶⁷. Після вечері баба роздавала присутнім спеціальні букети, які взимку складалися з колосків жита або пшениці, а влітку – з барвінка, васильків та калини. Це робилося з метою забезпечення дитині здоров'я та багатства²⁶⁸. Ляне насіння, споринья на злаках та цвіт жита, за народними віруваннями, допомагають під час важких пологів. У такому разі породіллі давали пити їх відвари. На Поліссі це загалом було поширеною практикою – баба робила настій з вівса і поїла ним жінку (наприклад, с. Розсохівське Народицького р-ну Житомирської обл.²⁶⁹). У гарячому зерні

²⁶² Лаврентьева Л. С. Символические функции еды в обрядах // Фольклор и этнография. Проблемы реконструкции фактов традиционной культуры. – Л.: Наука, ЛО, 1990. – С. 39.

²⁶³ Там само. – С. 39.

²⁶⁴ Див., наприклад: Несен І. Весільний ритуал Центрального Полісся... – С. 99.

²⁶⁵ Там само. – С. 94–99.

²⁶⁶ Малинка А. Родини і хрестини // КС. – 1898. – № 5. – С. 263.

²⁶⁷ Гаврилук Н. К. Картографирование явлений духовной культуры. По материалам родильной обрядности украинцев. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 69.

²⁶⁸ Чубинский П. Труды Этнографическо-Статистической экспедиции в Западно-Русский край. – Т. IV. – С. 12.

²⁶⁹ Власний архів автора. – О. М.

вигрівали породілля для полегшення пологів. Ще у 20-х рр. ХХ ст. у Борзенському повіті у воду для породілля клали вівсяну солому²⁷⁰.

Пуповину дитині перев'язували жіночим стеблом – «матір-кою», а не «плоскінню» – чоловічою рослиною льону чи коноплі, щоб забезпечити дитині плідність у майбутньому. Застосувати плоскінь вважалося для баби великим гріхом, адже, за народними віруваннями, така дитина буде «неродюча».

Ягоди калини і зерна жита (на Борзенщині – овес, у Ново-московському повіті – пшоно²⁷¹) використовувались і під час такої обрядової дії, як зливки (коли породілля зливала повитусі на руки).

Сіно, пшоно, конопляне насіння та зерно, які використовувалися під час пологів, за народними віруваннями, виконували певні магічні функції – «щоб матка встоялась», «щоб молоко прибувало». Крім того, вони мали забезпечити здоров'я матері та новонародженій дитині, захистити їх від зурочення тощо²⁷².

Свячене зерно, зокрема жито, на Поліссі клали і в купіль для дитини: «Житечко кидали. Свячене таке от стоїть на покуті, да помнуть-помнуть, да тими житинками под спод подсыпають под пельонку да й купають тоді його»²⁷³. Аналогічний обряд фіксований і в Заславському повіті Волинської губернії ще на початку ХХ ст.²⁷⁴

Присутність зерна спостерігається і у звичаї ім'янаречення, коли священику обов'язково несли пшоно, а також хліб та курку²⁷⁵.

Серед інших свят сімейного циклу використання хлібного зерна та хліба властиве поминальній обрядовості. Зокрема, зерном посипалася лавка, на якій лежав покійник. Ймовірніше, в цьому разі воно виступало в ролі оберегу. На дно труни клали сіно. На Ніжинщині обсипали вівсом, житом та ячменем, як виносили труну з хати²⁷⁶.

Підсумовуючи, М. Сумцов підкреслив той факт, що за повнотою обрядового використання зерна у сімейних обрядах українців

²⁷⁰ Маркович Аф. В. Родыны, хрыстыны и похрестыны. Опыт этнографического описания с народных уст // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – К., 1926. – № 1 і 2. – С. 78.

²⁷¹ Маркович Аф. В. Родыны, хрыстыны и похрестыны. – С. 81; Гаврилюк Н. К. Картографирование явлений духовной культуры. – С. 103.

²⁷² Малинка А. Родини і хрестини. – С. 259, 267.

²⁷³ Власний архів автора. – О. М.

²⁷⁴ Беньковский Ив. Поверья и обрядности родин и хрестин // КС. – 1904. – № 10. – Отдел II. – С. 3.

²⁷⁵ Гаврилюк Н. К. Картографирование явлений духовной культуры. – С. 73.

²⁷⁶ Малинка А. Малорусские обряды, поверья и заплачки при похоронах. – С. 98, 102.

виділяється в першу чергу весілля. На основі цього він висунув припущення, що у давніх слов'ян з обрядовою метою воно використовувалося лише під час весілля. Наявність цього моменту з особливою повнотою і у Різдвяних святах привела М. Сумцова до висновку про первісну їх єдність. Іншими словами, у поганську добу весілля влаштовувалися лише на Різдво, разом вони становили одне ціле, співіснували в одному часовому просторі²⁷⁷.

З обрядовим використанням хлібних зерен М. Сумцов пов'язав використання ритуальної каші, назвавши їх за своїм смисловим та релігійно-міфічним значенням тотожними. На його думку, обидва ці обряди символізують дощ, який падає на землю як зерно та робить її родючою²⁷⁸.

Обрядова каша є традиційним елементом в українській весільній звичаєвості. Готували її з різних видів круп – гречаної, пшоняної, пізніше – ячмінної:

*Ячмінна каша – то душійка наша,
Красю здоїли та нам кашу вмастили*²⁷⁹.

Для Центрального Подніпров'я традиційним був обряд биття каші, який свідчив про закінчення весілля. Тут кашу варили переважно пшоняну або гречану. Обряд здійснювався таким чином: на третій день весілля гості в складчину варили кашу. Ще коли вона була в печі, куховарка її «продавала», «викупляв» зазвичай хрещений батько. Горщик витягали з печі, обв'язували рушниками і тягли по дошці на стіл, де розбивали. Почесний батько «продавав» усім присутнім по грудочці. В іншому варіанті кашу опускали на рушнику по дошці додоу. Піднімав і розбивав горщик дружба під супровід пісні:

*Ой каша, каша, розлука наша.
Поки каші не били, то укупі сиділи,
А як кашу розбили, дак додому розійшлись*²⁸⁰.

Грудочками цієї каші молода спочатку обсівала все господарство, потім роздавала гостям. Як бачимо, в цьому обряді яскраво проступає його символіка – сприяти родючості всього живого. За

²⁷⁷ Сумцов Н. Хлеб в обрядах и песнях. – С. 36.

²⁷⁸ Там само. – С. 44.

²⁷⁹ Гонтар Т. О. Народне харчування українців Карпат. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 85.

²⁸⁰ Борисенко В. К. Весільні звичаї та обряди на Україні. – С. 82.

даними польових досліджень, на Київщині цей обряд існував ще у 80-х рр. XX століття²⁸¹.

Цікаву думку щодо весільної каші висловила Л. Лаврентьєва. Вона зазначила, що обряди з кашею виконувалися на межі соціальних переходів. Оскільки в таких випадках обрядодійства відбувалися в хаті, то використовувалося вже не сире зерно, а варене – каша. На її думку, каша мала й певне правове значення – будучи останньою стравою на столі, вона фіксувала факт, що вже відбувся, – створення нової родини²⁸².

Особливу роль каша відігравала і на родинях. Вона так і називалася – «бабина каша». Її варила баба-повитуха і приносила до породіллі. Всі присутні гості торгувалися за право розбити горщик з кашею. Як правило, найвищу ціну називав хрещений батько дитини. Викупивши кашу, він підіймав горщик угору і розбивав його (об ріг столу, поріг хати). Спочатку кашу їла молода мама, потім – гості. Вони також брали додому трохи каші для своїх дітей. Зазначимо, що на родинях в обрядах з кашею обов'язковим його елементом на Поліссі та Лівобережжі був звичай розбивання горщика. Звичай «бабиної каші» загалом був досить поширений в північних районах України – на Поліссі, частково Волині. На Правобережному Поліссі каша фігурує не лише на родинях – з нею жінки відвідували породіллю, а також приносили різноманітні борошняні вироби²⁸³.

Відомий дослідник К. Червяк в обряді «бабиної каші» виділяв такі моменти: горщик ототожнюється з утробою жінки, пробиття горщика нагадує акт дефлорації, каша ототожнюється з дитиною – утроба розривається, і народжується каша – дитина²⁸⁴. Схожих поглядів дотримується український вчений В. Балушок, але вже в контексті суто весільної обрядовості. Розглядаючи весільні обряди як похідні від ініціаційних, вторинні щодо них, він трактує розбивання горщика як втрату цнотливості нареченою, споминає про обрядову дефлорацію, пов'язану з майбутньою плідністю жінки²⁸⁵.

²⁸¹ Романюк П.Ф. Из опыта картографирования свадебного обряда Правобережного Полесья // Полесье. Этнолингвистический сборник. Материалы и исследования. – М.: Наука, 1983. – С. 202.

²⁸² Лаврентьєва Л.С. Символические функции еды в обрядах. – С. 41.

²⁸³ Гаврилюк Н.К. Картографирование явлений духовной культуры. – С. 79.

²⁸⁴ Червяк К. Весілля мерців. Спроби соціологічно пояснити обряди ініціацій. – Харків: Пролетарій, 1930. – С. 54.

²⁸⁵ Балушок В. Елементи давньослов'янських ініціацій в українському весіллі. – С. 35.

У цьому випадку варто зазначити, що думку про зв'язок звичаю розбивати горщик з незайманістю дівчини чи не вперше висловив саме М. Сумцов²⁸⁶.

Стосовно символіки каші М. Сумцов висловив припущення, що в поганську добу вона була головним атрибутом родильних обрядів і приносилася в жертву богам – покровителям шлюбу та плідності. Це припущення дослідника згодом знайшло підтвердження в працях українських вчених Н. Гаврилюк²⁸⁷ та Л. Артюх. Зокрема, на думку Л. Артюх, у святах сімейного циклу каша, ймовірно, символізувала продовження роду²⁸⁸. К. Червяк вважав, що каша має не тільки магічне, але й правове значення – таким чином відбувається акт приєднання новонародженого до його роду, визнання його громадою своїм²⁸⁹.

Каша була в Україні і загальнопоширеною поминальною стравою. Вона мала назву в більшості випадків «коливо», зустрічалися назви «кутя», «канун». У районах Карпатської України її варили переважно з ячмінної, вівсяної чи кукурудзяної крупи, пізніше – рисової. Окрім каші, в цьому регіоні на поминальний обід також варили коливо з добре розвареної пшениці, змішаної з медовою ситою або з цукром, яке також мало обрядове значення²⁹⁰. На іншій території України коливо на поминки традиційно варили з пшениці²⁹¹.

Значне поширення каші М. Сумцов пояснює її роллю в давнину як предмета жертвоприношень, насамперед – землі та сонцю, що простежується на деяких моментах обрядового використання. Так, на лемківському весіллі молоді кидають кашу позад себе²⁹². На хрестинах після молитви паралельно опускав та піднімав над столом дитини хрещений батько або мати повторюють те саме з кашею. На різдвяні свята першу ложку куті підкидають вгору, до стелі.

Перший випадок, за М. Сумцовим, – яскравий приклад жертвоприношення каші землі. Інші два – сонцю, з яких останній тотожний обряду плескання вина вгору на весіллі.

²⁸⁶ Сумцов Н. О свадебных обрядах, преимущественно русских. – С. 97–99.

²⁸⁷ Гаврилюк Н.К. Картографирование явлений духовной культуры. – С. 143.

²⁸⁸ Артюх Л.Ф. Українська народна кулінарія. – К.: Наукова думка, 1974. – С. 88.

²⁸⁹ Червяк К. Весілля мерців. – С. 52, 55.

²⁹⁰ Гонтар Т. О. Народне харчування українців Карпат. – С. 92–93.

²⁹¹ Артюх Л.Ф. Українська народна кулінарія. – С. 89.

²⁹² Сумцов Н. Хлеб в обрядах и песнях. – С. 42.

На роль каші у сімейних обрядах та календарних святах увагу звернув і О. Потебня. Він ототожнював варіння каші з обсіпанням зерном, стверджуючи, що обидва вони зображають дощ, який сиплеться на землю і робить її родючою. В первісному своєму значенні каша, за О. Потебнею, приносилася в жертву язичницькій богині дощу і води, шлюбу і смерті²⁹³. Іншого погляду дотримувався відомий чеський дослідник Л. Нідерле. Він вважав, що обрядова каша з'явилася на Русі у XI ст., запозичена разом з назвою з грецького ритуалу, і вживалася головним чином на поминальних святах²⁹⁴.

Порівняно з ритуальним використанням хлібного зерна та каші печений хліб є стадіально пізнішим явищем. Однак, зазначив М. Сумцов, в кількісному відношенні – значно повнішим. Виняток становлять хіба що родильні обряди, характернішим для них є застосування каші. Саме вона несе головне релігійно-міфічне навантаження. Вчений висунув припущення, що в давнину обрядова каша головним чином вживалася саме під час родильних обрядів і була жертвоприношенням богам – покровителям шлюбу та плідності²⁹⁵. В цьому разі хліб, вважає вчений, відігравав переважно звичаєво-правову роль. Як зазначила пізніше Л. Лаврентьева, така форма рослинної їжі, як печений хліб, увібрала в себе весь комплекс уявлень, пов'язаних з зерном та їжею взагалі. Саме тому в обрядових діях хліб часто виконував функції інших форм їжі – заміщав їх, що привело до наявності великої кількості варіантів обрядового використання хліба²⁹⁶.

Дослідження про весільний хліб М. Сумцов розпочав з калити, прісного обрядового хліба з медом – обов'язкового атрибуту святкування Андрія, в якому досить помітні шлюбні мотиви. Детальний опис цього обряду та його локальні варіанти можна знайти в працях О. Воропая, К. Копержинського, Аг. Кримського²⁹⁷ та інших вчених. Зокрма, О. Курочкін подає його у такому вигляді: до сволока

²⁹³ Потебня А. А. О мифическом значении некоторых обрядов и поверий. – Харьков: Университетская тип., 1865. – С. 61, 83.

²⁹⁴ Нидерле Л. Славянские древности. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1956. – С. 199 (зноска 3).

²⁹⁵ Сумцов Н. Хлеб в обрядах и песнях. – С. 51.

²⁹⁶ Лаврентьева Л. С. Символические функции еды в обрядах. – С. 38.

²⁹⁷ Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. – Т. I. – С. 28–30; Копержинський К. Календар народньої обрядовості новорічного циклу // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – Вип. 3. – К., 1929. – С. 70–74.

чіпляли корж, який називався калитою. Біля нього стояв «писар», тримаючи обмазаний сажею квач. Кожен з присутніх по черзі «під'їжджав» на коцюбі «верхи», наче на справжньому коні. Під'їжджаючий говорив: «Їду, їду калити кусати!». Писар відповідав: «Ой не смійся, братіку, бо я буду по зубах писати!». – «А я вкушу!». – «А я впишу!». Той, хто не засміявся, кусав калиту. Того, хто засміявся, писар вимазував сажею. Залишки коржа дівчата розламували і роздавали усім присутнім, примовляючи при цьому: «Калита, калита, солодка була, тепер ми її з'їли, за женихом полетіли»²⁹⁸.

М. Сумцов вважав, що основа цієї обрядодії – жертвоприношення солярним божествам. Виходячи з цього, більш правомірним, на думку вченого, буде припущення, що в своєму первісному значенні калита була необхідним атрибутом різдвяних свят. На це, за М. Сумцовим, вказує і назва – «калета» (калита), яку дослідник вважає похідним від «каледа» або «коляда». Незважаючи на прийняття солярної гіпотези деякими іншими дослідниками (зокрема, В. Кравченком), це положення залишається дискусійним²⁹⁹. К. Копержинський розглядав свято Андрія насамперед як своєрідну ініціацію, сполучену з певним випробовуванням під час прийому у громаду – парубоцьку чи дівоцьку³⁰⁰.

Локальні назви цього обрядового хліба – «калита», «калата», «калета», «маланда», «маламай»³⁰¹. За даними польових експедиційних матеріалів, обряд з калитою широко побутував на Правобережжі, менше – на Слобожанщині. Частково зберігся до 30-х рр. ХХ ст., зокрема, на Поліссі. Готувався корж, як правило, з пшеничного борошна. Разом з тим, обрядовою хлібною стравою на Андрія були також «балабушки»³⁰², які пеклися переважно з житнього борошна, та каша – незмінний атрибут дівочих ворожінь. Іншими традиційними, але не обрядовими хлібними стравами на Андрія були пампушки, вареники, млинці.

В історичному аспекті важливу роль хліба у весільному ритуалі М. Сумцов пояснював так. Перше – приурочення в давнину весільного торжества до головного свята року – народження сонця. Друге –

²⁹⁸ Курочкін О. В. Новорічні свята українців. Традиції і сучасність. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 38.

²⁹⁹ Там само. – С. 40.

³⁰⁰ Копержинський К. Календар народньої обрядовості новорічного циклу. – С. 82.

³⁰¹ Курочкін О. В. Новорічні свята українців. Традиції і сучасність. – С. 39.

³⁰² Там само. – С. 37 – 40.

участь у давнину у весільних обрядах не лише членів споріднених родин, але й всієї громади, де головна роль у виконанні всіх функцій освячення належала старшим її членам – старійшинам, старостам.

Так, стосовно першого аспекту вчений писав, що в язичницьку пору давні слов'яни мали певний час для укладення шлюбів, приурочений до річного, ймовірно весняного, свята сонця. Підтвердження цьому вчений вбачає у звичаї, поширеному наприкінці XIX ст. серед верхньомакедонських болгар призначати конкретний день одруження для членів своєї громади. Порушення цього правила викликало суворе покарання³⁰³.

З приводу другого аспекта М. Сумцов зазначив, що весілля було однією з найважливіших подій громадського, суспільного життя. Участь у ньому всієї громади мала релігійне та юридичне значення. Церемонія шлюбу в міфологічному плані у багатьох випадках зводилася, власне, до прославлення божеств – покровителів шлюбу, землеробства та скотарства – і принесення їм відповідних жертвоприношень. Юридичне значення проявилось в санкціонуванні факту купівлі-продажу молодої, у вдалому завершенні якої була зацікавлена вся громада³⁰⁴. Саме ці два аспекти, вважав дослідник, і визначають значення хліба у весільних торжествах.

На думку М. Сумцова, серед слов'янських народів за рівнем та повнотою обрядового використання хліба виділяється насамперед українське весілля, на якому він має широкі форми побутування. Характерною особливістю українського весілля є також значна кількість пов'язаних з хлібом обрядових пісень. У цьому плані також виділяється коровай. Загалом дослідник дійшов висновку, що назва «коровай» як виключно весільного хліба властива переважно українській та білоруській весільній звичаєвості. Першу документально зафіксовану згадку про нього вчений відносить до початку XVI ст.³⁰⁵. Пізніше Я. Щапов дослідив, що коровай як необхідний елемент весільної трапези існував уже у XI ст.³⁰⁶.

У використанні на весіллі короваю М. Сумцов вирізнив два моменти – приготування та споживання. Вони мають своє смислове та символічне значення і супроводжуються різними за змістом

³⁰³ Сумцов Н. Хлеб в обрядах и песнях. – С. 54.

³⁰⁴ Там само. – С. 56.

³⁰⁵ Там само. – С. 59.

³⁰⁶ Щапов Я. Н. Брак и семья в Древней Руси // Вопросы истории. – 1970. – № 10. – С. 217.

обрядовими піснями. В Україні, за М. Сумцовим, коровай печуть з найкращого борошна, переважно пшеничного, інколи – житнього. В другій половині XIX ст. випікали в більшості випадків один коровай. Характерною особливістю буковинського підтипу традиційного українського весільного обряду, на думку вченого, є випікання чотирьох короваїв³⁰⁷.

Час та місце випікання короваю мають в Україні локальні варіанти. Переважно печуть напередодні або в день весілля, у молоді та у молодого. В процесі його приготування беруть участь лише заміжні жінки, тоді як іншого весільного печива – також і дівчата. Керує процесом старша коровайниця. Садить у піч коровай подружжя, що живе у сімейній згоді, або чоловік, якого в піснях називають «кучерявим». Перед тим, як посадити коровай у піч, три рази стукають віником об неї. Прикрашали хліб гілочками, різноманітними виробами з тіста, позолоченими горіхами тощо. Опісля відбувався традиційний обряд з діжею – жінки носили її, піднімали на руках до стелі, співали відповідних обрядових пісень. Правова функція короваю, вважав вчений, проявляється у звичаї пекти його лише для першого шлюбу.

Дослідник виділив чотири знакові контексти короваю: предмет жертвоприношення богам, символ небесного подружжя сонце–місяць та «земного» – молодий–молода і, нарешті, символ благополучного домашнього життя. Серед інших видів весільного печива він назвав перепечу, калачі, лежні та шишки.

М. Сумцов відзначив широке побутування весільного хліба – він входить до всіх компонентів весільного ритуалу. З ним йшли сватати, і прийняття хліба свідчило про попередню згоду на шлюб. З ним ходили запрошувати на весілля, ним благословляли молодих, розламували над їх головою. З хлібиною в руках входила молода невістка до хати молодого, хлібом зустрічала її свекруха тощо.

Сучасна етнологічна наука виділяє складнішу структуру весільного хліба. Розрізняється час виготовлення, форма, оздоблення, функціональне навантаження. На основі цього виокремлюються різні типи весільного печива, його варіанти. Саме врахування всіх цих ознак дозволило виділити в українському весільному обрядовому хлібові чотири основні типи. Перший – власне «коровай», висока

³⁰⁷ Сумцов Н. Хлеб в обрядах и песнях. – С. 61.

кругла паляниця, оздоблена квітами, шишками, пташками з тіста тощо. Разом з тим, на досить значній території України – у західних та південно-східних областях – весільний хліб випікається у вигляді дерева або гілочок з відповідними назвами – коровай, гільце, теремок, дивень, дівування, ріжки. До третього типу належать різноманітні вироби прямокутної, продовгуватої, плетені форми, прикрашені барвінком, калиною, колоссям жита чи пшениці. Вони мають назви калач, лежень, батько, покраса, пара, полюбовники, велика весільна шишка тощо. Окремо виділяються численні, невеличких розмірів вироби з тіста з досить різноманітними назвами: шишка, верч, калачик, гуска, голубка, качка, сова, борона.

За функціональними особливостями весільний хліб умовно поділяється на ряд видів: хліб періоду сватання, який символізує згоду на шлюб чи відмову від нього; печиво для запрошення гостей і обдаровування коровайниць; хліб для благословення та вітання молодих; коровай для обдаровування родин молодих і як його різновид – для дружок молоді; хліб для обміну між сім'ями молодих і його різновид – хліб для «викупу» нареченої; весільне печиво, призначене лише для батьків молодих, хліб для освячення шлюбного ложа³⁰⁸.

Загалом, дослідниця українського весільного ритуалу В. Борисенко виділяє у його структурі окремий так званий «коровайний обряд»³⁰⁹. Зазначимо, що дослідники традиційної весільної обрядовості, обрядових страв, народного харчування у своїх працях, як правило, звертаються до символіки хліба, хлібних виробів, особливо обрядового весільного хліба. Сьогодні в контексті застосування структурно-семіотичного аналізу в етнологічних дослідженнях весільне печиво як культурний символ розглядає і вивчає І. Несен³¹⁰.

Використання печеного хліба властиво також іншим сімейним обрядам. Так, в етнографічній літературі є дані, що наприкінці XIX ст. в Україні на Ніжинщині існував спеціальний хліб – паляниця, які готувалися на родини. З ними баба-повитуха виконувала ряд магічних дій, спрямованих насамперед на забезпечення у матері потрібної кількості молока³¹¹. На хрестинах іншими обов'язковими хлібними стравами були житні або гречані вареники, гречані млин-

³⁰⁸ Борисенко В. К. Весільні звичаї та обряди на Україні. – С. 45 – 46.

³⁰⁹ Детальніше про нього див.: Борисенко В. К. Весільні звичаї та обряди на Україні. – С. 44–56.

³¹⁰ Див.: Несен І. І. Весільний ритуал Центрального Полісся... – С. 124–141.

³¹¹ Малинка А. Родини і хрестини. – С. 268.

ці. На Гуцульщині на родини пекли обрядовий хліб «колачики», а на «вивод» (коли жінка вперше після пологів йшла в церкву. – О. М.) відбувався спеціальний обряд – «колачини»³¹². У Правобережній Україні на хрестини на обід жінки несли переважно борошно, булочки, пироги, а чоловіки – хліб за назвою «калачі»³¹³. Хліб «клала під пахву» жінка-годувальниця, коли перший раз загодовувала дитину. Цілушку хліба давали дитині, коли відлучали від грудей³¹⁴.

На хрестини дитину-дівчинку загортали у батькову сорочку, у правий рукав якої клали шматок хліба, що його приносив кум. У цьому разі хліб виступав з'єднальною сполукою між дитиною і її хрещеним батьком, вважав К. Червяк. Він дотримувався думки, що за допомогою хліба, який в цих випадках мав магічне значення, батьки дитини встановлювали контакт з кумом і кумою³¹⁵.

З хлібиною запрошували на хрестини, з нею приходили куми. На похрестини баба пекла паляниці і частково забирала їх з собою. Паляницями віддячували бабі батьки. На Різдвяні та Великодні свята породілля давала бабі «пироги» – три або сім паляниць, загорнутих у хустку. На свята «онуки» ходили до баби в гості з кутею, пиріжками, калачами тощо³¹⁶.

Окрему функцію виконує хліб у поминальній обрядовості українців. Його клали біля голови покійника, на вікові труни тощо. М. Сумцов наводить дані, що в Переяславському повіті під час руху похоронної процесії хтось з рідні покійника роздавав людям бублики – коржики з медом. Поширеним в Україні був також звичай, коли в труну клали разом з покійником хліб та горщик каші. Широкий ареал побутування і до сьогодні має звичай лишати на ніч цілушку хліба на склянці води – вечерю для душі. Виділяється в цьому плані звичай поховання неодруженої молоді, коли обов'язково пекли коровай і шишки. Їх розділяли між усіма присутніми перед закриттям труни віком. Пироги готували і на поминальний обід³¹⁷.

М. Сумцов вважав, що поминальний хліб не має особливої форми та властивої лише йому назви. Останнє твердження вченого слід вва-

³¹² Артюх Л.Ф. Українська народна кулінарія. – С. 86.

³¹³ Гаврилук Н.К. Картографирование явлений духовной культуры. – С. 152.

³¹⁴ Яшуржинский Хр. Поверья и обрядности родин и хрестин. – С. 79.

³¹⁵ Червяк К. Весілля мерців. – С. 47–48.

³¹⁶ Артюх Л.Ф. Українська народна кулінарія. – С. 86.

³¹⁷ Малинка А. Малорусские обряды, поверья и заплачки при похоронах. – С. 96.

жати не зовсім точним. Є спеціальні назви – відомо, що коливо є суто поминальною стравою, так само як і кнись – поминальний хліб³¹⁸.

М. Сумцов висвітлив також питання обрядового використання зерна та хліба на календарних святах. Він вважав головними поганськими святами слов'ян зимове та літнє сонцестояння – відповідно, Коляду та Купала, де Коляда – свято зимового народження сонця, що виражає перші ознаки його майбутньої перемоги над холодом. Літнє ж свято Купала виражало розквіт життєдайної, всепермагаючої сили сонця³¹⁹.

За схожістю обрядів усі свята року вчений розділив на дві великі групи: зимово-весняні та літньо-осінні. В першій він виділив насамперед Різдвяні свята та Масницю, в другій – Купала та жниварські свята. Вчений висунув припущення, що в своїй першооснові ці свята в кожній групі могли становити одне ціле³²⁰. Слід зазначити, що на той час дослідники по-різному ділили календарний рік на сезони. Наприклад, К. Копержинський серед головних сезонів розрізняв два – літній і зимовий³²¹. М. Костомаров ділив слов'янський рік на три частини, відповідно виділяючи три головні річні свята, пов'язані з головними складовими землеробського процесу – «посеять, убрать, приготовить»³²².

Характерною рисою Різдвяних свят у українців, за Сумцовим, був їх шлюбно-землеробський характер. Він проявився в обрядових іграх та ворожіннях, співанні релігійних пісень та молитов, жертвоприношеннях богам – покровителям шлюбу та землеробства. За М. Сумцовим, обрядовий хліб на цих святах, порівняно з кашею, є пізнішим явищем. Характернішим є використання зерна у вигляді засівання по хатах. Змішують і використовують зерна жита, пшениці, гороху, проса тощо. Ними обсипають господарів і саму хату. Мета обряду – сприяти здоров'ю, щастю, гарному врожаю на наступний рік, що яскраво проявляється в обрядовому привітанні: «На щастя, на здоров'я, та на нове літо; роди, Боже, жито, пшеницю і всяку пашницю; добридень, будьте здорові, з Новим роком!»³²³.

³¹⁸ Борисенко В.К. Культ предків в обрядах українців. – С. 17.

³¹⁹ Сумцов Н. Хлеб в обрядах и песнях. – С. 70.

³²⁰ Там само. – С. 70.

³²¹ Копержинський К. Календар народньої обрядовості новорічного циклу. – С. 18.

³²² Костомаров Н. Славянская мифология. – К., 1847. – С. 71.

³²³ Чубинский П. Труды Этнографическо-Статистической экспедиции в Западно-Русский край. – Т. III. – Спб., 1872. – С. 1.

Старшого запрошують сісти на лавку, «щоб все добре у нас садилось: кури, гуси, качки, рої і старости»³²⁴.

М. Сумцов наводить цікаві дані про Різдвяний «крачун», поширений на Галичині. Його випікали з білого борошна перед святом по обіді. Водночас виготовляли спеціальні менші хліби – калачі, підкалачі, калачики, підкалачики. Виймали крачуна з печі, як починало смеркатися. Застилали дорогу від сінешнього порога до столу соломною. Спочатку на стіл ставили миску з овочами та хлібним зерном. Посередині столу клали крачун та менші хлібці. З появою першою зірки починався «рух крачуна». З великим почетом виносили вівсяний або ячмінний сніп і ставили його на покуті. В цей час усі присутні обсипали крачуна зерном з миски. Потім усі сідали за стіл за загальну трапезу, по закінченні якої стріляли у вікно³²⁵. Дослідник підкреслив зв'язок крачуна з весільним короваем і вважав цей атрибут привнесеним з весілля. Загалом, він вважав, що на Різдвяні свята головну релігійно-міфічну функцію виконувала все ж каша, з якою пов'язані численні народні вірування, повір'я, обряди, прикмети. Святковий хліб відігравав щодо неї вторинну роль. На його думку, Різдвяні млинці, пироги тощо є, по-перше, стадіально пізнішим явищем і, по-друге, не суто Різдвяним³²⁶.

Пізніше обрядовий хліб Різдвяних свят проаналізував О. Курочкін. Він вважав найбільш насиченим у цьому плані Різдво. Головна страва – кутя. Первісно її варили з пшеничного та ячмінного зерна. Як правило, в Україні її готували двічі – на Різдво та Водохреща. Три куті (також і на Новий рік) зустрічались переважно в північних районах України.

Оригінальний погляд щодо різдвяної каші висунув В. Петров. Він вважає, що кутя, каша з розмочених або зварених зерен з'явилась на різдвяному столі не тому, що слов'яни не вміли готувати борошно і не знали хлібопечіння. Справа в тому, вважає вчений, що з проса робили кашу тому, що на хліб воно не годилось³²⁷.

Серед іншої ритуальної їжі Свят-вечора головне місце належало виробам з хліба. Насамперед це пироги – з капустою, горохом, квасолею, маком, грушами тощо, млинці, вареники з різноманітною

³²⁴ Сумцов Н. Хлеб в обрядах и песнях. – С. 34.

³²⁵ Там само. – С. 74–75.

³²⁶ Там само. – С. 75.

³²⁷ Петров В. Вогнезрубна система хліборобства й хліборобський культ вогню. – Серія науково-популярна № 20. – К.: Видання ВУАН, 1932. – С. 38.

начинкою, локшина³²⁸. На Закарпатті пекли ще невеликий калач з отвором. У гуцулів Закарпаття на святковому столі обов'язково були «гомбовці» – пісні шароподібні пироги з сиром, маком, горіхами. На Волині – білі булки, пироги та інше.

Спеціально випікався обрядовий хліб, що мав різні локальні назви – книш (Лівобережне і Правобережне Подніпров'я), керечун (Закарпаття), струдель, обертені, бохон (Полісся), калач (Центральні райони) тощо³²⁹. Зазвичай цей обрядовий хліб лежав на столі протягом всіх свят аж до Водохреща.

На території колишньої Катеринославської губернії на Різдво пекли «коровай» з суміші різного борошна, схожий на обрядовий весільний³³⁰. Прикрашали його сосною гілкою. О. Курочкін вважав цей звичай ще одним прикладом зближення шлюбної та календарної новорічної обрядовості. (Пригадаймо думки М. Сумцова з цього приводу!). На Прикарпатті випікали два обрядові хліби – «Василя» й «Меланку».

Спеціальний хліб пекли для обдаровування колядників. На Волині та Поліссі з цією метою використовувалися невеличкі палянички, «калачики».

Обрядовий хліб на Різдво проявився також у звичаї ставити на покуть сніп жита або пшениці, який мав назви «дідух», «колідник», «коляда». В його ролі також міг виступати зажинковий або обжинковий сніп. Але також існує думка про переважання ролі на Різдві все ж свинини, а не хліба, що свідчить про шанування давнішого культу скотарства³³¹.

На Новий рік традиційно готували різноманітні пироги, вареники з сиром, гречані млинці, в північних районах України варили другу кутю. Однак О. Курочкін вважає, що спеціальних видів новорічного хліба українці не знали³³².

На Водохреща ритуальною їжею була пісна кутя. Також готували пиріг з квасолею (Полтавщина), квасолею, горохом та сочевицею (Харківщина), книш та гречані млинці, млинці з житнього кислого тіста (Волинь) тощо³³³.

³²⁸ Левченко М. Несколько данных о жилище и пище Южноруссов. – С. 148–149.

³²⁹ Курочкін О. В. Новорічні свята українців. – С. 55.

³³⁰ Там само. – С. 56.

³³¹ Левченко М. Несколько данных о жилище и пище Южноруссов. – С. 149.

³³² Курочкін О. В. Новорічні свята українців. – С. 87.

³³³ Там само. – С. 110.

Обрядовим хлібом масляного тижня М. Сумцов вважав млинці. Одним з перших він підкреслив прямий їх зв'язок з культом предків. Пізніше цю думку підтримали інші дослідники, зокрема Л. Лаврентьєва та В. Чичеров³³⁴.

У Свалявському повіті наприкінці XIX – на початку XX ст. на Масницю пекли три калачі, їх несли у церкву та поминали померлих³³⁵. Очевидно, вони, як і млинці, мають прямий зв'язок з культом пращурів. Обов'язково виготовляли вареники з сиром, а також пиріжки, млинці, пряженці, оладки. На думку М. Сумцова, за обрядовим використанням хліба Різдво та Масниця мають між собою певну схожість, що пов'язано, на його думку, первісною спорідненістю цих двох свят.

Після Масляної – Великий піст. На думку М. Сумцова, в ньому переплелися сільськогосподарська магія, давні звичаї зустрічі весни та християнство. Обрядове використання хліба в період посту характеризується суттєвою різноманітністю. Відповідно, вчений поділив обрядовий хліб на дві категорії. Перша пов'язана з впливом християнства, друга виражає давні дохристиянські звичаї зустрічі весни³³⁶.

До першої категорії належить хліб у вигляді хреста, який печеться на середохрестному тижні, просфори на Благовістя, які зберігаються до першої сівби, налисники за назвою «Божі очі» на Вознесіння³³⁷ та деякі інші, які за назвою, кількістю та способом використання пов'язані з церковними святами.

Л. Артюх, вивчаючи роль їжі в святах та обрядах календарного циклу, визнаючи доцільність запропонованого М. Сумцовим розподілу обрядового печива періоду Великого посту та Великодня на дві категорії, не погоджується з віднесенням вченим до першої категорії середохресних хрестів. Дослідниця вважає, що з'ясування основної функційної належності цього виду обрядового хліба приводить до іншого висновку. Вона акцентує увагу насамперед на застосуванні середохресного печива і виділяє такі моменти. Перший – їх зв'язок з посівним зерном, з прокладанням першої борони. Відомо, що виготовлені в середу на третьому тижні Великого посту

³³⁴ Лаврентьєва Л. С. Символические функции еды в обрядах. – С. 42, 44; Чичеров В. И. Зимний период русского земледельческого календаря XVI – XIX веков. – С. 38.

³³⁵ Соколова В. К. Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов. XIX – начало XX в. – М.: Наука, 1979. – С. 59.

³³⁶ Сумцов Н. Хлеб в обрядах и песнях. – С. 78.

³³⁷ Левченко М. Несколько данных о жилище и пище Южноруссов. – С. 78.

хрести передусім вкладали у засіки з посівним зерном, давали домашній робочій худобі. Перед початком сільськогосподарських польових робіт хрести вивозили в поле, частково – закопували у землю, частково – з’їдали. У закопуванні хрестів у землю Л. Артюх вбачає жертву духам – покровителям землеробства, отже, основна в цьому моменті функція печива – бути оберегами. Другий момент – не зафіксовано освячення цих хрестів у церкві та інших дій, пов’язаних з християнською релігією. Третій: ці хрести в народній звичаєвості використовуються для магічної охорони зерна, худоби, самої людини від злих сил. Про це, на думку вченої, свідчить посипання хрестів маком, який здавна вважається в народі надійним захисним засобом. Усі ці моменти, на її думку, свідчать про давній, дохристиянський магічний зміст середохресного печива, від християнства в якому зберігся лише один елемент – форма хреста, а весняний хліб загалом має переважне відношення до древньої аграрної магії³³⁸. Аналогічним чином пояснює первісний смисл випікання середохресного печива В. Соколова. На її думку, середохресні хліби – пережиток сільськогосподарської магії, пристосована до християнства видозміна³³⁹.

Усі інші варіанти обрядового хліба М. Сумцов відніс до поганських вірувань. Він зазначив, що їх давня дохристиянська основа проявилася також у тому, що весняний хліб плавно переходить у літні хліборобські обряди – купальські, зажинкові та обжинкові. У зв’язку з цим вчений зупинився на обряді завершення збору врожаю, яке властиве всім землеробським народам. В одних воно відбувається на початку жнив, у других – в кінці, але в більшості випадків – двічі (на початку жнив та по їх закінченні).

На Петра й Павла (12 липня) готували в Україні мандрики (круглі коржі з сиром), пекли паляниці та пироги з сиром. На Маковія святити в церкві мак і букети з колосся жита та пшениці, готували маківники та шулики (коржі з маком)³⁴⁰.

Головним літнім календарним святом дослідник вважає Купала. Використавши документальні джерела, – «Густинський літопис», «Синопис» І. Гізеля, М. Сумцов стверджує, що у святі Купала присутні багато елементів, які можна ототожнювати з зажин-

³³⁸ Артюх Л.Ф. Українська народна кулінарія. – С. 112–113.

³³⁹ Соколова В.К. Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов. – С. 95.

³⁴⁰ Левченко М. Несколько данных о жилище и пище Южноруссов. – С. 149.

ковим обрядом. Зокрема, в «Синописі» І. Гізеля є такі слова: «Идол Купало, его же бога плодов земных быти мняху, и ему, прелестію бесовскою омраченныи, благодаренія и жертвы в начале жнив приношаху»³⁴¹. Однак, на думку М. Сумцова, хлібних обрядових купальських страв українці не знали. Аналогічно вважають Л. Артюх³⁴², Т. Гонтар³⁴³ та В. Камінський³⁴⁴.

З іншого боку, в Україні всі основні дії землеробського циклу робіт супроводжувалися приготуванням обрядових хлібних страв. Так, на засівки готували особливі страви, які мали забезпечити колосисте й густе збіжжя, в першу чергу – пироги³⁴⁵. Великою врочистістю та обрядовістю обставлені обжинки – «завивають бороду», яка називається Спасова борода. Звичай Спасової бороди М. Сумцов пов'язує з віруваннями в рослинного або польового духа³⁴⁶. В українців він називається дідух, польовий дід. Його останній притулок, за М. Сумцовим, дожиночний сніп. Саме тому дожиночний сніп стоїть у хаті на найпочеснішому місці – на покуті під образами. Перед початком нової сівби відбувається ритуальне обсівання поля зерном з останнього снопа, аби життій дух міг відродитись у новому врожаю³⁴⁷.

Звичай плести бороду в кінці жнив з останніх колосків, спеціально залишених для цієї мети, поширений у багатьох регіонах України. Аналогічну мотивацію цього обряду знаходимо і в О. Воропая³⁴⁸. Однак відомі й інші погляди. Так, К. Копержинський відносив обряд з бородою до «вегетаційних» обрядів-ігор, виділяючи у ньому такі структурні компоненти: орання, боронування, сіяння, виконання бур'янів, поливання, жнива тощо. Він вважав, що цей обряд – гра, у якій сконцентровано цілорічний цикл землеробської хліборобської праці³⁴⁹. Аг. Кримський, критикуючи позицію вчених,

³⁴¹ Див.: Синопис // Українська література XVII ст. / Бібліотека української літератури. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 174.

³⁴² Артюх Л. Українська народна кулінарія. – С. 116.

³⁴³ Гонтар Т. О. Народне харчування українців Карпат. – С. 104.

³⁴⁴ Камінський В. Свято Купала на Волині. – С. 5.

³⁴⁵ Круть Ю. З. Хліборобська обрядова поезія слов'ян. – К.: Наукова думка, 1973. – С. 7.

³⁴⁶ Сумцов Н. Этнографические заметки // Этнографическое обозрение. – Т. III. – М., 1889. – С. 127.

³⁴⁷ Сумцов Н. Хлеб в обрядах и песнях. – С. 117.

³⁴⁸ Воропай О. Звичай нашого народу. Етнографічний нарис. – Т. II. – К.: Оберіг, 1991. – С. 217.

³⁴⁹ Копержинський К. Обряди збору врожаю у слов'янських народів у найдавнішу добу розвитку. – С. 43.

що вбачають у бороді символ поклоніння польовому духу, подав інше пояснення. На його думку, суть названого обряду не потребує міфологічних пояснень і може бути трактована із суто землеробського погляду – селяни залишають трохи збіжжя на розплід, щоб був врожай і на той рік³⁵⁰. Аналогічного погляду дотримувався Д. Зеленін³⁵¹. Сучасний львівський дослідник К. Кутельмах вважає, що цей обряд має безпосереднє відношення до культу предків³⁵².

Традиційними хлібними стравами на свято завершення збору врожаю в Україні були, зокрема, «білі» пироги з кашею та картоплею, лемішка, гречаники, пампушки з сиром, локшина, пшоняна або гречана каша, пироги з маком. На Бойківщині пекли спеціальний «голинний» (кислий) житній хліб³⁵³. Разом з тим, є думка, що обрядова роль власне хліба на жниварських святах мало виражена³⁵⁴.

Для осінніх свят, за М. Сумцовим, не характерно використання обрядового хліба. На Україні на зимового Миколу варили кашу і узвар, щоб наступного року був урожай на плоди і ячмінь³⁵⁵.

Характерною рисою обрядового хліба вчений вважає пов'язані з ним ворожіння, повір'я, прикмети. За допомогою їх намагалися визначити майбутній врожай. Спеціальні молодіжні ворожіння на каші були пов'язані з передбаченням майбутньої долі. Хлібними прикметами переважно пробували визначити благополуччя родини.

Дослідник загалом зазначив, що в приказках, прикметах та повір'ях хліб є предметом священним та часто ототожнюється з багатством, щастям, життям. Про це, за М. Сумцовим, свідчать такі українські приказки, як «Хліб святий», «Хліб усьому голова» та деякі інші.

Окрему увагу М. Сумцов зосередив на з'ясуванні двох моментів – релігійно-міфічного навантаження обрядового хліба та його правового значення.

³⁵⁰ Кримський Аг. «Волосова борода». З учено-кабінетної міфології XIX ст. // Кримський Аг. Твори в п'яти томах. – Т. 3. Мовознавство. Фольклористика. – К.: Наукова думка, 1973. – С. 327.

³⁵¹ Зеленин Д. Восточнославянская этнография. – М.: Гл. изд-во восточной литературы, 1991. – С. 69.

³⁵² Кутельмах К. «Спасова борода»: магія чи реальність? (Причинки до аграрних мотивів у календарних обрядах поліщуків) // Народознавчі зошити. – 1996. – № 2. – С. 124–125.

³⁵³ Павлюк С.П. Народна агротехніка українців Карпат другої половини XIX – початку XX ст.: Історико-етнографічне дослідження. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 92.

³⁵⁴ Копержинський К. Обряди збору врожаю у слов'янських народів у найдавнішу добу розвитку // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – Вип. 1 і 2. – К., 1929. – С. 69.

³⁵⁵ Копержинський К. Календар народної обрядовості новорічного циклу. – С. 88.

Перший момент вчений пов'язує з давніми дохристиянськими світоглядними уявленнями наших прашурів, які виразилися в поклонінні силам та явищам природи, їх обоготворенні. На першому місці серед поганських культів був культ сонця. У слов'ян, за М. Сумцовим, головними назвами сонячного бога були Дажьбог, Божич та Білобог³⁵⁶.

До поширення у слов'ян землеробства жертвоприношення богам, за М. Сумцовим, були переважно тваринні. Хліб як вид жертвоприношення пов'язаний з виникненням та розвитком землеробства і виконував спочатку допоміжну, незначну роль. Наступним етапом у процесі становлення хліба як головного виду жертвоприношень, за М. Сумцовим, стало те, що йому почали надавати форму жертвних тварин (випікали хліб у вигляді баранців, зберігалися назви «бугай», «бик» тощо). Основою для такої заміни послужив, за М. Сумцовим, переважно аграрний характер господарства. Саме цим моментом вчений пояснює поширений у різних народів звичай готувати з тіста символічні фігури биків, овець, свиней – виліплювати роги, копита. Відбулася заміна жертвних тварин їх символічним зображенням. Люди, які не мали змоги принести богам в жертву справжнього бика, козла, барана, вівцю чи будь-яку іншу тварину, приносили їх зображення з тіста. З поширенням християнства язичницький звичай робити хліби у вигляді тварин набув християнського забарвлення. Прикладом цього, на думку вченого, є звичай виготовляти сорок печених хлібних жайворонків на день сорока мучеників 9 березня (ст.ст.) тощо.

Окремо М. Сумцов зупинився на корові як священній тварині давніх слов'ян. Використовуючи лінгвістичні та етнографічні джерела, дослідник стверджує, що ця тварина в давнину була оточена великою пошаною. Вона могла бути одночасно і об'єктом, і предметом жертвоприношень. У деяких народних обрядах дослідник знаходить підтвердження своїм міркуванням. Так, у Віленській губернії в день св. Агафії (3 квітня) в церкві освячують хліб з сіллю і потім чіпляють той хліб на роги коровам³⁵⁷. На думку вченого, наявність корови була обов'язковою в усіх найголовніших подіях сімейного життя. Особливе значення в давнину вона мала як весільний подарунок молодому. Корову забивали, коли помирала людина – в цьому випадку, за

³⁵⁶ Сумцов Н. Хлеб в обрядах и песнях. – С. 113.

³⁵⁷ Там само. – С. 122.

М. Сумцовим, вона слугувала або їжею померлому в потойбічному світі, або жертвоприношенням богу смерті.

У народних казках, переказах, примовляннях вчених знаходить численні згадки давніх світоглядних уявлення про корову. Так, за народними поняттями, весняні та літні хмари – небесні корови, які своїм молоком – дощем поять землю. У стародавній релігійній картині світу земля мала форму корови, зірки уявлялися небесними стадами, які поганяє бик – місяць³⁵⁸.

На підставі всього цього дослідник стверджував, що весільний коровай є заміною давнього жертвоприношення корови. Саме цим пояснюється його значна роль в українському весільному ритуалі. На користь цього твердження свідчить, за М. Сумцовим, насамперед його назва. Дослідник переглянув свою попередню думку про походження короваю, висловлену у праці «О свадебных обрядах, преимущественно русских» і подав нову версію. Вчений ототожнив корінь слова «коров», «крав» з назвою жертвовної тварини – корови. На його думку, це безпосередньо свідчить про заміну жертвоприношення тварини хлібом. Для підтвердження теорії він навів дані з народних обрядів та пісень, в яких збереглися натяки на цю заміну. Так, в обрядових весільних піснях коровай часто називають рогатим: «А рогат я, богат!»³⁵⁹.

Лінгвістичний зв'язок між словами «коровай» та «корова» підтверджують і сучасні вчені. Так, відомі дослідники В. Іванов та В. Топоров, визнаючи його наявність, зіставляють його з важливою роллю корови як символу плідності. Аналізуючи дані про історичний розвиток практики жертвоприношень в Індії (де жертвний пиріг являє собою результат перекодування жертвовної тварини, зокрема корови) та Тибеті (де виготовляють фігурки тварин з тіста разом з ритуальним пирогом), вони реконструюють образ корови відносно світового дерева як його середину. Коровай у такому разі виступає символічним зображенням світового дерева. Всі інші інтерпретації коровай як предмета жертвоприношень богам, символа домашнього благополуччя, фалічного символа розглядаються ними як похідні від запропонованої семіотики слова³⁶⁰. Сучасні

³⁵⁸ Сумцов Н. Хлеб в обрядах и песнях. – С. 122–123.

³⁵⁹ Там само. – С. 124.

³⁶⁰ Иванов В.В., Топоров В.Н. Исследования в области славянских древностей. – М: Наука, 1974. – С. 256 – 257.

українські вчені-мовознавці також найбільше схилиються до пояснення етимології слова у зв'язку з коровою, виводячи його від праслов'янського «korva» – «корова»³⁶¹.

Загалом М. Сумцов зазначив, що обрядовий хліб, насамперед весільний, у давнину мав подвійне символічне значення. З одного боку, він був символом небесної родини – сонця, місяця, зірок. З другого – символізував молодих. У ньому знайшла своє відображення народна думка про шлюб сонця з місяцем або сонця з землею. Про це свідчить поширений у деяких місцевостях України звичай робити в короваї заглиблення та класти туди зображення з тіста сонця та місяця³⁶². Окрім того, був певний порядок розташування весільних хлібів у печі та на столі.

Історичні дані про побутування звичаю жертвоприношення хліба у слов'ян М. Сумцов відносить до VI – X ст. Зокрема, згадки про нього знаходяться в творах Прокопія (VI ст.) та Ібн-Фодлана (X ст.)³⁶³. Відомий український археолог В. Довженок у своїй праці подає такі свідчення. Так, арабський письменник Ібн-Руст описав обряд східних слов'ян, пов'язаний з культом землеробського божества. За його описом, слов'яни брали під час жнив просіяні зерна, піднімали їх в ковшах до неба і промовляли: «Господи, ти, який постачав нам їжу (до цього часу), дай і тепер нам її в достатку»³⁶⁴.

Поширені наприкінці XIX ст. народні обряди, пов'язані з ритуальним використанням хліба, вчений розцінює як характерні залишки давнього жертвоприношення його сонцю. До їх числа М. Сумцов відніс македонський звичай, коли хлопці та дівчата рано-вранці 1 березня виходять у двір, щоб побачити якогось птаха. В руках вони тримають цілу хлібину, чисте старе срібло та золото. У верхній Сілезії побутував звичай, коли 24 червня дівчата пекли пиріжки «*slonczeta*» і зустрічали з ними сонце в полі, а також деякі інші. Саме солярну гіпотезу походження короваю підтримує дослідниця традиційної кулінарії українців Л. Артюх³⁶⁵. Частково

³⁶¹ Див.: Етимологічний словник української мови у семи томах. – Т. III. Кора-М. – С. 35.

³⁶² Борисенко В. К. Весільні звичаї та обряди на Україні. – С. 50; Чубинский П. Труды Этнографическо-Статистической экспедиции в Западно-Русский край – Т. IV. – С. 229, 672.

³⁶³ Сумцов Н. Хлеб в обрядах и песнях. – С. 125.

³⁶⁴ Довженок В. Й. Землеробство Древньої Русі до середини XIII ст. – К.: Вид. АН УРСР, 1961. – С. 19.

³⁶⁵ Артюх Л. Ф. Українська народна кулінарія. – С. 95–96.

погоджується з такою думкою і Н. Здоровега, розділяючи символічне та соціальне значення коровао³⁶⁶.

Окрім сонця, хлібні жертвоприношення приносилися також землі. Для цього в більшості випадків використовувалася каша, інколи – хліб. Свідченням цього, на думку М. Сумцова, є давній український звичай, коли, зустрічаючи весну, дівчата варили кашу з маком і закопували її на деякий час в землю, зверху прибивали колом.

Аналогічним чином вбачала в цьому обряді пережиток давнього жертвоприношення землі В. Соколова³⁶⁷. На думку Л. Лаврентьєвої, цей звичай фіксував кінець зими і початок весни³⁶⁸. Сліди цього дослідник вбачає також в українському звичаї, що виконувався під час заснування нового поселення – селяни обходили плугом ділянку землі і під борозну заривали горщики з хлібним зерном.

Особливо цікавим та характерним у цьому відношенні вчений вважає болгарський звичай пекти 9 березня в кожній родині круглий хліб, який має назву «кравайче». Діти, взявши в руки по хлібині, йшли на гору та пускали хліб котитися вниз. Де він зупинявся, вирізали ямку в землі, а також і в хлібі. Вирізаний шматочок хліба клали в ямку в землі, а землю з викопаної ямки – в хліб. За народними поняттями та віруваннями, ця земля набувала цілющих властивостей та застосовувалася в народній медицині. За народними віруваннями, на місці, де закопано хліб, виросте лікарська рослина. За М. Сумцовим, суть цього давнього звичаю – весняний шлюб сонця та землі³⁶⁹.

Серед інших персонажів давньої слов'янської міфології, яким приносилися в жертву хлібні жертвоприношення, виділено Рожениць. На пошану їм приносили хліб, сир та мед³⁷⁰.

Хліб також приносився в жертву воді. Підтвердженням цього для вченого є давній болгарський звичай, коли дівчата у вербну неділю збиралися біля річки та кидали в неї шматочки хліба. Після цього влаштовувалися ігри, пісні, пригощання³⁷¹.

³⁶⁶ Здоровега Н. Нариси народної весільної обрядовості на Україні. – С. 79–80.

³⁶⁷ Соколова В.К. Весеннее-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов. – С. 75.

³⁶⁸ Лаврентьєва Л.С. Символические функции еды в обрядах. – С. 42.

³⁶⁹ Сумцов Н. Хлеб в обрядах и песнях. – С. 128.

³⁷⁰ Там само. – С. 129.

³⁷¹ Там само. – С. 129.

М. Сумцов виділяє хлібні жертвоприношення на пошану домашньому вогнищу та домовику, пережитки яких зберігались у народних обрядах українців у другій половині XIX ст. Саме таким чином вчений трактує галицький звичай, коли молода кидала в піч два невеликі хлібці перед тим, як садили коровай. Жертвоприношенням домовику вчений вважає весільні звичаї ходити навколо печі, торкатися та цілувати її, колупати піч, бити в її бік поклони³⁷².

Вчений торкнувся і питання про культ предків. Як жертвоприношення душам пращурів він трактує звичаї кидати хлібні кришки, які залишилися після поминального обіду, під стіл, класти на могили хліб та деякі інші.

У свою чергу, обрядовий хліб надав певне освячене значення і предметам, які безпосередньо чи опосередковано з ним пов'язані – комора, сніп, діжа, віко, плуг, борона, решето, сито, солома. Їх використання властиве святах та обрядам і сімейного, і календарного циклів.

В обрядовому використанні хліба, зазначив М. Сумцов, додаткову роль відіграє сіль. Найдавніші випадки її обрядового застосування мали місце під час жертвоприношень тварин. Ще одне її значення – обєріг. У процесі подальшого історичного розвитку її символіки вона з'єдналася з хлібом у тих моментах, коли він символізував багатство. Так, на весіллі молодих благословляють хлібом-сіллю, з хлібом-сіллю приходять на новосілля-вхідчини тощо³⁷³.

Завершується дослідження «Хлеб в обрядах и песнях» з'ясуванням правового та побутового значення хліба. Так, щодо першого випадку М. Сумцов зазначив, що хліб є знаком вповноважень (наприклад, на заручинах), досягнутої згоди (зокрема, під час укладання важливої угоди) тощо. На весіллі він символізує шлюбний союз молодих, є зовнішньою формою юридичного скріплення шлюбу³⁷⁴. Саме правовий характер, вважає вчений, має звичай класти молодою та молодим руки на один хліб, подавати один одному у разі згоди руки на заручинах через хліб, і староста в'яже їх на хлібі, розламувати хліб на дві половини в разі згоди, їсти разом один хліб тощо. Хліб також символізує спільну участь усієї громади у вирішенні питання про одруження своїх молодих членів. Саме цим вчений пояснює україн-

³⁷² Див. з цього приводу міркування інших вчених у розділі монографії П.

³⁷³ Сумцов Н. Хлеб в обрядах и песнях. – С. 134.

³⁷⁴ Там само. – С. 135.

ський звичай триматися за лопату всіма присутніми, коли коровай садять у піч, пригощати короваєм усіх присутніх і гостей «запорожців»^{*} тощо. Правова функція хліба вбачається також у звичаї пекти коровай лише на перше весілля, виготовляти його усім родом – в складчину та в деяких інших моментах³⁷⁵.

На сімейних святах, зокрема родинних, хрестинах, весіллі, на думку М. Сумцова, а також новосіллі хліб є символічним побажанням благополуччя та багатства³⁷⁶.

Сучасна етнологічна наука зробила вагомий внесок у справу вивчення обрядового хліба. Є всі підстави стверджувати, що цілий ряд наукових положень та гіпотез дослідника стали основою для подальших наукових розвідок інших етнографів, аж до сучасності включно, і набули у їх працях свого подальшого розкриття. В роботах українських учених, у тому числі на результатах наукових пошуків М. Сумцова, розкривалися питання різноманітного ритуального використання хліба під час календарних свят та сімейних обрядів³⁷⁷. Він вивчений як складова частина української народної їжі³⁷⁸. Чи не найкраще на сьогодні вивчене весільне обрядове печиво³⁷⁹. Темою окремого дослідження стала хліборобська поезія як яскравий вияв української усної народної поетичної творчості³⁸⁰.

Але і досі дослідження М. Сумцова «Хлеб в обрядах и песнях», незважаючи на те, що окремі його положення з погляду сучасної етнологічної науки можуть здаватися не зовсім точними, інші мають дискусійний характер, а деякі виявилися безперспективними, зберігає своє джерелознавче, наукове та пізнавальне значення. Це

* «Запорожцями» на українському весіллі називають тих, хто лише спостерігає за ходом весілля, не беручи в ньому безпосередньої участі, знаходячись за хатнім порогом. – О. М.

³⁷⁵ Борисенко В. К. Весільні звичаї та обряди на Україні. – С. 53–54.

³⁷⁶ Сумцов Н. Хлеб в обрядах и песнях. – С. 136.

³⁷⁷ Курочкин О. В. Новорічні свята українців. Традиції і сучасність; Копержинський К. Обряди збору врожаю у слов'янських народів у найдавнішу добу розвитку // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – Вип. 1 і 2. – К., 1929; Артюх Л. Ф. Українська народна кулінарія; Борисенко В. К. Весільні звичаї та обряди на Україні; Гонтар Т. О. Народне харчування українців Карпат.

³⁷⁸ Див., зокрема: Артюх Л. Ф. Українська народна кулінарія; Гонтар Т. О. Народне харчування українців Карпат.

³⁷⁹ Див., наприклад: Борисенко В. К. Весільні звичаї та обряди на Україні; Здорова Н. Нариси народної весільної обрядовості на Україні; Несен І. І. Весільний ритуал Центрального Полісся: традиційна структура та реліктові форми (середина XIX – XX ст.).

³⁸⁰ Круть Ю. З. Жнивварські пісні. – К.: Музична Україна, 1971; його ж. Хліборобська обрядова поезія слов'ян. – К.: Наукова думка, 1973.

перша в українській народознавчій праця про обрядове використання хліба в найзначніших святах календарного року та найголовніших обрядах сімейного циклу українців другої половини XIX ст. У ній вперше в науці узагальнено величезний фактичний матеріал про форми побутування обрядового хліба та його символіку, визначено його релігійно-міфічну, правову й естетичну функції. М. Сумцов фактично започаткував комплексне дослідження семіотики хліба, зерна та каші у святах та обрядах сімейного та календарного циклу українців. Ціла низка порушених ним наукових проблем зберігає свою актуальність і досі.

Сьогодні уже важко встановити, хто порекомендував Сумцову обрати таку тему. Можливо, цю ідею підказав учитель – О. Потєбня, а може, це була його власна задумка. Втім, сьогодні важливіше інше – так чи інакше, але українська наука має монументальне видання, аналогів якому немає.

З позицій сьогодення ця праця може бути охарактеризована як спроба семіотичного аналізу хліба як одного з найголовніших атрибутів усіх обрядів і свят сімейного та календарного циклу українців. Вчений намагався з'ясувати прихований зміст його використання – контекст і позатекст, визначив місця локалізації, семіотику обрядового та ритуального застосування, загалом дослідив символіку, роль і значення хліба як одного з ключових маркерів етнічної та соціокультурної ідентичності українців.

3.2. М. СУМЦОВ ЯК ДОСЛІДНИК ОБРЯДОВОГО ФОЛЬКЛОРУ

Весільне дійство українців – складний комплекс суспільного значення, у якому обов'язково присутній такий компонент, як обрядовий фольклор. Вербальна складова весільного обряду виконує кілька функцій: медіатора символічної інформації, історичного джерела (оскільки дає уявлення про існування певних історичних явищ, зокрема матрилокального поселення сім'ї та пережитків родового суспільства, норми звичаєвого права, етичні та естетичні норми тощо). Яскраве відображення в обрядовому фольклорі знайшли національний характер та менталітет, етнічна психологія. У ньому зберігаються безпосередні залишки первісної релігії – анімістичних та антропоморфних вірувань, первісної міфології, зокрема солярного культу.

Крім того, усна народна творчість загалом – засіб узагальнення життєвого досвіду певної нації, втілення народної мудрості, народних світоглядних установок та ідеалів, пройденого історичного шляху.

Весільний обрядовий фольклор – обов’язкова частина весільного дійства, особливо якщо йдеться про взяття першого шлюбу. Фольклористична спадщина М. Сумцова донедавна була темою окремих наукових досліджень лише кількох українських науковців. 2000 р. захищена кандидатська дисертація³⁸¹, у якій зроблена спроба всебічно оцінити наукову спадщину вченого в контексті українських та загальноєвропейських досліджень у галузі фольклористики, дослідити значення його наукових основ та відкриттів для розвитку науки про народну творчість. При цьому автор визначає М. Сумцова як послідовника синкретичного методу вивчення генези народних звичаїв та словесного моделювання в контексті народної психології Е. Тайлора, К. Юнга та інших мислителів, що зробило його найяскравішим представником культурно-історичної школи української фольклористики другої половини XIX – початку XX ст. Окремо наголошується, що М. Сумцов як фольклорист працював на стику кількох наук – етнопсихології, етнології, фольклористики, літературознавства, мовознавства тощо. Незважаючи на те, що внесок вченого в дослідження обрядового фольклору, наскільки можна судити із тексту автореферату, у дисертації не представлений, вона фактично актуалізує нове прочитання наукової спадщини дослідника.

З іншого боку, останнім часом дослідження обрядової поезії, зокрема весільної, значно поживалося і виходить на якісно новий рівень. Скажімо, весільній пісенності було присвячено кілька доповідей на міжнародній науково-практичній конференції «Весільна обрядовість у часі і просторі», проведеній у рамках Одеських етнографічних читань 18–19 червня 2010 р. Свідченням нових підходів стали, зокрема, доповіді Л. Єфремової «Картографування основних весільних обрядів за мікроциклами пісень» та О. Дмитрієвої «При-

³⁸¹ Іванова О.В. Фольклористичні праці М.Ф. Сумцова в контексті української фольклористики другої половини XIX – початку XX ст.: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к. філол. н. – К., 2000.

рода народного співу в світлі сучасних мистецьких технологій (на прикладі весільних пісень)»³⁸².

М. Сумцов залишив значну кількість розвідок, присвячених проблемам усної народної творчості – легендам, замовлянням, календарно-обрядовій поезії, ліричним та історичним пісням тощо. Однозначно, що весільна поезія теж зайняла у його працях почесне місце. Він використовував її на підтвердження своїх певних думок, наводив як докази своїх гіпотез, підтвердження своїх версій. Власне, аналіз обрядового фольклору, як і загалом усної народної творчості, належить до предметного поля фольклористики. Тому увага буде звернена лише безпосередньо на ті пісні, які використав учений у своїх працях, присвячених весільній обрядовості українців. Вони використовуються у варіантах, опублікованих у наступних збірниках: «Весільні пісні» (К., 1988) та «Весільні пісні: У 2-х кн.» (К., 1982).

Одне з перших питань, яке М. Сумцов намагався дослідити з використанням обрядової поезії – це питання про історичні форми шлюбу, які побутували на території України. Однозначно науковці, дослідники українського весільного обряду, пишуть про побутування різних форм шлюбу, зокрема таких як: викрадення або умикання, купівля-продаж, договірна форма.

Пісні, які містять відголоски насильного умикання, вченими визначаються як давніші, порівняно з тими, у яких зафіксовано купівлю-продаж дівчини, але і одні, і другі відтворюють ранні періоди родинних відносин³⁸³.

Перший із цих вказаних форм шлюбу – викрадення молодої – має численні сліди свого поширення в обрядовій поезії. Зокрема, у тій, де йдеться про сліди озброєної боротьби, захисту дівчини та її двору тощо. Фактично майже всі пісні на цю тематику М. Сумцов трактував однозначно як пережитки цієї первісної форми укладення шлюбу. Особливо яскраво простежується мотив боротьби двох родів – дівчини і хлопця:

*Намова, Наталко, намова,
Поставила стороженьку край двора.
А ми цієї стороженьки не боїмось,
Ми до цієї стороженьки становимось,*

³⁸² Весільна обрядовість у часі і просторі. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Одеські етнографічні читання». – Одеса, 2010.

³⁸³ Правдюк О. Народне весілля на Україні. – С. 11.

*А ми цю стороженку розженемо,
Таки тебе, молодую, візьмемо*³⁸⁴.

* * *

*Не наступай, Литва,
Буде між нами битва,
Будемо бити та воювати,
Мар'єчки не давати*³⁸⁵.

Наступний історичний етап в еволюції шлюбу та родини – купівля молодої – теж знайшов своє відображення у весільному фольклорі:

<i>Виряджала мати дочку на село:</i>	<i>Наказувала мати,</i>
<i>– Преси, доню, родиноньку весело,</i>	<i>Щоб роду не минати,</i>
<i>Щоб твоя родина весела була,</i>	<i>Ні роду, ні родини,</i>
<i>Щоб до тебе на весілля прибула.</i>	<i>Ні малої дитини</i> ³⁸⁶ .

*Ми все село, моя мати, обходили,
Всю родину обпросили,
Всю нашу родиноньку,
Ще й найменшую дитиноньку!*³⁸⁷

Навіть характерна для весільного обряду українців сватівська обрядова вербальна формула «у вас товар, у нас купець», на думку М. Сумцова, свідчить про звичай купівлі-продажу дівчини в минулому.

Аналіз весільних пісень, зроблений дослідником, привів його до висновку, що в давнину весілля було значною подією суспільного та громадського життя українського села, у якому первісно брав участь увесь рід, згодом – лише найближчі родичі, а продавцем виступав, аналогічним чином, увесь рід молодого.

Та найбільше у весільному фольклорі зберігаються залишки давніх міфологічних і космологічних вірувань українців. Найбільшою мірою це стосується солярного мотиву українського шлюбу. Аналізуючи обрядовий фольклор українців, М. Сумцов висунув цікаві гіпотези про народні вірування в небесні шлюби, вплив небесних світил на долю людини, привнесення рис небесного шлюбу у весільний обряд. Особливу увагу вчений звернув на ве-

³⁸⁴ Подано за виданням: Правдюк О. Народне весілля на Україні. – С. 11.

³⁸⁵ Там само.

³⁸⁶ Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні. – С. 92.

³⁸⁷ Весільні пісні. – К.: Дніпро, 1988. – С. 87. – № 218.

сільну символіку, залишки ритуальних жертвоприношень у весільній практиці та ряд інших світоглядних елементів.

На підставі аналізу обрядового фольклору, яке у цьому питанні виступало як першоджерело, М. Сумцов виокремив небесні подружні пари, вплив яких на долю людини є найсильнішим. У першу чергу – *небо та земля*, а також *місяць та сонце*, *місяць та зірка*, *Громовик та Громниці* (зустрічається також у варіанті Громовик та Громниця).

Вірування в подружню пару *Небо-Земля*, де небо має функції чоловічого начала, а земля – жіночого, належать до найдавніших індоєвропейських уявлень³⁸⁸. В обрядовому фольклорі вони проявилися, зокрема, у таких рядках:

*Слала зоря до місяця:
Місяченьку, мій братіку!
Не зиходь же ти наперед мене,
Та зійдемо обоє разом,
Освіtimo **небо і землю**;
Слала Маруся до Юрочка:
Мій Юрасеньку, мій друже вірний!
Не сідай же ти наперед мене,
Та сядемо обоє разом,
Та звеселимо **отця й неньку**!³⁸⁹*

Утім, як можна помітити із наведеного прикладу, у ньому чітко зафіксована наявність ще однієї спорідненої пари: *місяця та зірки*. В українських весільних піснях простежується чітке уподібнення хлопця та дівчини місяцю та зірці:

*– Де ж ти бував,
Що ти чував,
Святий короваю?
– Бував ж я, чував ж я
Місяця з зорою.
Не єсть же то (2)
*Місяць з зорою,
А єсть же то (2)*
Степанко з жоною!³⁹⁰*

³⁸⁸Топоров В.Вс., Иванов Вл.И. Славянские языковые моделирующие системы. – М., 1965. – С. 101.

³⁸⁹Потебня А. О некоторых символах в славянской народной поэзии. – С. 41.

*Ой з ким же ти, Марисюню, шлюб брала?
Ой з тобою, Іванюню, з тобою,
Ой як ясний місяченько з зорюю*³⁹¹.

На думку відомих вчених В. Іванова та В. Топорова, подружжя пара Небо-Земля викликала ряд протиставлень. Насамперед – сонце-місяць, які найчастіше знаходяться саме в подружніх стосунках, де сонце є жіночим образом, місяць – чоловічим³⁹².

Характерним для українського народного світогляду є також вірування в подружню небесну пару *Громовик та Громниця*³⁹³, яка знайшла свій вияв і в обрядовій поезії. Втім, в українських весільних піснях і шлюбне торжество також зустрічається під виглядом *грому та хмари*, які уособлюють собою молодих та/або їх почет:

*Хмарка наступає,
Дощик накрапає,
Івасева челядь,
Як мак процвітає*³⁹⁴.

*Над нами чорна хмара,
Попереду гарна пара:
Не місяць з зорюю,
А молодий з молодюю*³⁹⁵.

*Ой хмарно, хмарно надворі:
Буяре вікна обняли,
Та, либонь, Палазю, по тебе,
Хтять тебе взяти до себе,
Хтять тебе взяти з собою, (2)
Та Петруневі віддати,
З молоденьким Петрунем звінчати*³⁹⁶.

Крім того, сонце – загалом один з найулюбленіших персонажів української усної народної творчості. Стверджуючи, що українському весіллю властиві переважно риси сонячного культу, а грозові явища відобразилися в ньому слабше, вчений наводить дані про

³⁹⁰ Борисенко В. К. Весільні звичаї та обряди на Україні. – С. 50.

³⁹¹ Весілля. У двох книгах. – Кн. 1. – С. 34.

³⁹² Там само. – С. 136.

³⁹³ Сумцов Н. О свадебных обрядах, преимущественно русских. – С. 57.

³⁹⁴ Весільні пісні. – С. 165. – № 500.

³⁹⁵ Там само. – С. 169. – № 519.

³⁹⁶ Весілля. У двох книгах. – Кн. 1. – С. 166, 175.

весільні символи сонця, які зафіксовані і в українському фольклорі. Йдеться, зокрема, про *яблуко, вінок та свічку*:

*Котилось яблучко
З гори до долу;
Час вам дівочки
Із гуляння до дому*³⁹⁷.

Наступний солярний символ, за М. Сумцовим, – *вінок*. У цьому із ним був солідарним Ф. Вовк, тоді як деякі інші дослідники інтерпретували його як залишок культу рослин.

Основу українського весільного вінка становить барвінок, який символізує міцність шлюбу, вічність життя. Молодій у вінок добавляли також м'яту та руту³⁹⁸. Разом з тим, є думка, що на весіллі вінок для молодої плететься лише з барвінку, іншим дівчатам – з рути та м'яти³⁹⁹. М. Сумцов вважав, що весільний вінок у своєму первісному значенні є символом дівоцтва, цнотливості. В обрядовому фольклорі:

*Ой ходила Марусенька по полю,
Ой тіснії юлоньки тіснії,
Да плела вінок з куколю,
Да просила матінки просьбою,
Ой хоть проси доненьку не проси,
До вечора віночок доноси
А в вечері дружечкам одаси*⁴⁰⁰.

Наступний солярний символ на весіллі – *свічка*, яка символізує сонце, що проводить та зустрічає молоду. Звичай її обрядового використання на весіллі досить поширений в українців. М. Сумцов згадує про звичай втикати запалені свічки в коровай або хліб, на якому лежить вінок⁴⁰¹.

Дослідники з цього приводу зазначають, що свічка як атрибут весільного народного обряду у східних слов'ян відома з XVI ст.⁴⁰². Для Полісся характерний спеціальний обряд – сування весільної свічки, якою зустрічали почет молодого. І. Несен під час експе-

³⁹⁷ Сумцов Н. О свадебных обрядах, преимущественно русских. – С. 79.

³⁹⁸ Здоровега Н. Нариси народної весільної обрядовості на Україні. – С. 84.

³⁹⁹ Вовк Хв. Шлюбний ритуал та обряди на Україні. – С. 238.

⁴⁰⁰ Маркевич В. Обычай, поверья, кухня и напитки малороссиян. – С. 105.

⁴⁰¹ Сумцов Н. О свадебных обрядах, преимущественно русских. – С. 90.

⁴⁰² Борисенко В. К. Весільні звичаї та обряди на Україні. – С. 75.

диційної роботи у 90-х рр. XX ст. зафіксувала збереження і самого обряду (із визначенням як найбільш варіативних традицій, так і локально побутуючих), і відповідних обрядових пісень, наприклад* : «Іванкова мати по юлонці ходить да суседочок просить до свого дитяти жовтого воску топтати, яснії свечі сукати»⁴⁰³. Залучаючи дані обрядового фольклору, можна простежити як етапи виготовлення та побутування весільної свічки, так і пов'язані з нею народні вірування та прикмети

На порозі хати молодої відбувався обряд «з'єднання свічок двох родів», щоб молоді жили у парі:

*Прийми, приданочко, до мене,
Є в тебе свічечка, є в мене.
Злітимо свічечки в один гніт,
Зведемо діточок в один рід*⁴⁰⁴.

Окрім солярних символів, в обрядовому фольклорі знайшли відбиток і *грозові явища*, які, за М. Сумцовим, мали на весіллі значення продуктивних сил, що пов'язано з народними віруванням у продуктивну силу дощу під час грози. Як вважає дослідник, вірування в благодійні та цілющі властивості дощової вологи проявились в українських звичаях обрядового кроплення, обсіпання молодих та змащення їх голів маслом. Осипаючи молодих, використовують пшеничне, житнє та ячмінне зерно, овес, хміль, лляне та конопляне насіння, горіхи та дрібну монету. Незважаючи на все розмаїття, мета однакова – зробити молодих багатими, здоровими, веселими, захистити від наврочення, забезпечити продовження роду:

<i>Сію на вас житом,</i>	<i>Сію на вас просо,</i>
<i>Щоб добре вам жити,</i>	<i>Щоб довго жилося.</i>
<i>Ще й пшеницю яру,</i>	<i>Сію на вас овес,</i>
<i>Щоб горя не знали.</i>	<i>Щоб гордився вами рід увесь</i> ⁴⁰⁵ .

* Подано відповідно до тексту монографії: Несен І. Весільний ритуал Центрального Полісся... – О.М.

⁴⁰³ Там само. – С. 144.

⁴⁰⁴ Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні. – С. 75, 114.

Окрему увагу М. Сумцов присвятив обрядовому використанню *води*. Вчений підкреслив прямий зв'язок між застосуванням її на весіллі та на календарних святах. В основі їх, за М. Сумцовим, лежать первісні народні вірування в священну та очисну функцію води, що підтверджується працями інших дослідників⁴⁰⁶. Саме в такому контексті розглядається звичай ритуального купання молодих перед весіллям, який віднесено до числа найдавніших весільних ритуальних дій⁴⁰⁷.

Обрядове обливання молодих у М. Сумцова є розширенням обряду кроплення водою. Вплив обливання на молодих, за народними поняттями, тотожний впливу на землю дощової запліднюючої вологи. В українському весільному ритуалі обряд кроплення має яскраво виражену символіку:

*Кропи нас, мати, водою,
Водою непочатою,
Щастячком, здоровлячком,
З доброю долечкою*⁴⁰⁸.

У контексті символіки весільних жертвоприношень М. Сумцов виділив окремо жертовні узливання, пов'язуючи їх з давніми народними світоглядними, насамперед солярними, уявленнями. У весільному обряді українців другої половини ХІХ ст. залишилися сліди давніх жертовних узливань. У першу чергу, за М. Сумцовим, мова може йти про жертвоприношення *молока, меду та пива*.

Пізніші дослідники розширили і уточнили ці дані. Так, на Лемківщині, зустрічаючи молодих від шлюбу, підносили їм парене молоко. Хмільні напої молоді, за народною традицією, не вживали⁴⁰⁹. Сліди давніх жертовних узливань збереглися також і в обрядовому фольклорі:

⁴⁰⁵ Весільні пісні. – С. 170. – № 521.

⁴⁰⁶ Дарманський П. Обряд у житті людини. – С. 10; Руднев В.А. Древо життя. Об истоках народных и религиозных обрядов. – С. 15; Токарев С.А. Ранние формы религии. – С. 471.

⁴⁰⁷ Сумцов Н. О свадебных обрядах, преимущественно русских. – С. 100.

⁴⁰⁸ Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні. – С. 105.

⁴⁰⁹ Там само. – С. 130–131.

Ой коню, коню вороний,
 Ой давно ти прийшов з війни,
 Чи начайшся на свою силу,
 Чи звезеш нашу княгиню?
 Да на ту горочку крутую,
 Да на ту річечку биструю,
 Да в ту світлицю ясную, –
 А в тій світлиці мед-пиво п'ють
 Да молоду ждуть!⁴¹⁰

Вийди, вийди ненечко,
 Протів нас,
 Та винеси чашу меду –
 Частуй нас.
 Частуй нас медом
 Ще й вином,
 Поздоровляй Марусю
 З Іваном!⁴¹¹

Приносилися жертівні возливання, за М. Сумцовим, на пошану сонцю (або його антропоморфним образам – Даждьбогу, Хорсу, Ладі) та землі. Відповідно, звичай плескати вгору на весіллі є наслідком давнього поклоніння сонцю⁴¹². Разом з тим, звичай виливати першу чарку через плече або голову розглядається як лиття в честь землі⁴¹³.

Ще одним рудиментом давніх світоглядних уявлень у традиційному весільному обряді українців кінця ХІХ ст. були *обряди з косою*. М. Сумцов зазначив, що в Україні обрізання або підрізання коси молодої наприкінці ХІХ ст. у більшості випадків було замінено обрядовим її розчісуванням. У той же час, як свідчать українські дослідники, навіть на початку ХХ ст. у деяких районах України (зокрема на Поліссі, Волині, в гірських районах Закарпаття) практикувався звичай відсікання коси⁴¹⁴. Це зафіксовано і в обрядовому фольклорі:

*Тре перстені покидати, а танці забути,
 Треба мені, молоденькій, господинев бути.
 Тре перстені покидати, тре косоньку втяти,
 Треба мені, молоденькій, кибавку носити*⁴¹⁵.

М. Сумцов вважав, що первісне значення відрізання волосся – принесення його в жертву, присвячення переважно небесним світилам – сонцю та місяцю. Аналогічним чином пояснював цю обрядодію Ф. Вовк⁴¹⁶. Є також думка, що підрізання волосся молодої – знак підкори, своєрідний акт передачі дівчини молодому, символ переходу жінки до роду

⁴¹⁰ Весільні пісні. – С. 172. – № 525.

⁴¹¹ Весільні пісні. – С. 187. – № 594.

⁴¹² Сумцов Н. О свадебных обрядах, преимущественно русских. – С. 150–151.

⁴¹³ Вовк Хв. Шлюбний ритуал та обряди на Україні. – С. 258.

⁴¹⁴ Кравець О. М. Сімейний побут та звичаї українського народу. – С. 70–71.

⁴¹⁵ Здоровега Н. Нариси народної весільної обрядовості на Україні. – С. 118.

⁴¹⁶ Вовк Хв. Шлюбний ритуал та обряди на Україні. – С. 251.

чоловіка, тоді як підрізання волосся молодого – пережиток парубочих ініціацій⁴¹⁷. Можна припустити, що звичай відрізати волосся молодій у весільному ритуалі українців має ініціаційний характер, оскільки є виявом прощання дівчини з дівочтвом, подругами – а отже, символізує перехід дівчини до статевовікової групи дорослих жінок.

Весільна обрядова поезія українців зберігає також численні дані про наявність у минулому такого первісного культу, як культ рослин. На підставі аналізу обрядового фольклору М. Сумцов висвітлює і питання про залишки рослинного культу в українській весільній обрядовості кінця XIX ст. Відповідно, вчений виділив дерева, які користувалися найбільшою популярністю в традиційному народному весіллі. Так, активно на весіллі використовувалася *сосна*. В давнину вона була символом продуктивної сили природи. В лісостепових, поліських та окремих гірських регіонах України з неї часто робили гільце. Інколи у весільній обрядовій поезії вона є уособленням молодії:

<i>На городі росте сосна зелененька,</i>	<i>Бо я росла, як та сосна</i>
<i>Не була б я у вашій хаті, молоденька.</i>	<i>З гілячками,</i>
<i>На городі росте сосна з гілячками,</i>	<i>Привітай же мене, ненько,</i>
<i>Не була б я у вашій хаті з</i>	<i>З дружечками.⁴¹⁹</i>
<i>дружечками.⁴¹⁸</i>	

Наступний рослинний весільний атрибут українців – *калина*. У цьому зв'язку М. Сумцов зауважує, що завдяки яскраво-червоному кольору своїх ягід вона стала в народній поезії символами молодії заміжньої жінки або шлюбної втрати цнотливості. Аналогічних поглядів дотримувалися О. Потебня⁴²⁰ та Г. Маслова⁴²¹. Ф. Вовк вважав калину символом молодії дорослої дівчини⁴²².

⁴¹⁷ Маслова Г.С. Народная одежда в восточнославянских традиционных обычаях и обрядах XIX – начала XX в. – М., 1984. – С. 49.

⁴¹⁸ Весільні пісні. – С. 93. – № 254.

⁴¹⁹ Там само. – С. 182. – № 568.

⁴²⁰ Потебня А. О некоторых символах в славянской народной поэзии. – С. 46 – 47.

⁴²¹ Маслова Г.С. Народная одежда в восточнославянских традиционных обычаях и обрядах... – С. 43.

⁴²² Вовк Хв. Шлюбний ритуал та обряди на Україні. – С. 257.

Часто у весільній обрядовій поезії оспівується *горіхове дерево* та *горіхи*. Горіхи в українському весіллі також використовуються під час обсіпання і символізують міцність шлюбу⁴²³.

Яблуня і *яблуко* є символами шлюбу. Яблуко, як і горіх, також фіксуються у весільних піснях українців:

*Котиться місяць до зірки,
Іде Іван до дівки,
Яблучками підкидається,
Горішками обсіпається,
До дівки поспішається*⁴²⁴.

Яблуко також вважається символом родючості⁴²⁵.

Явір і *вишня* в українських піснях часто уособлюють або молодих, або, відповідно, батька та матір молодої, наприклад:

*Виходь, мати, з хати,
До свого дитяти,
До свого дитяти,
Просити до хати.
Схилилася вишня,
Як матінка вийшла,
Схилився явір,
Як вийшов батінко*⁴²⁶.

Разом з тим, у перехідних зонах від Лісостепу до південних степів України вишню використовували для гільця⁴²⁷.

Так само у весільних піснях трапляється образ молодої у вигляді *берези*, наприклад:

*Рубайте берізку! Пускайте невістку!
Ввечері прийдете та й знов заберете!*⁴²⁸

Загалом, сучасні дослідники української весільної пісенності зазначають, що найдавніший пласт весільних пісень має безпосередній генетичний зв'язок із первісними весільними обрядами, і

⁴²³ Дарманський П. Обряд у житті людини. – С. 87.

⁴²⁴ Весільні пісні. – С. 218. – № 693.

⁴²⁵ Вовк Хв. Шлюбний ритуал та обряди на Україні. – С. 234.

⁴²⁶ Весільні пісні. – С. 178. – № 551.

⁴²⁷ Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні. – С. 63.

⁴²⁸ Весільні пісні. – С. 184. – № 580.

повною мірою розкриває їх символіку і семантику. Обрядова поезія цілком може трактуватися як окрема комунікативна система, яка існує у межах закритого дійства – весільного обряду. Вона супроводжує фактично кожну обрядодію, кожен ритуал, і її присутність у шлюбному дійстві з погляду дотримання усталеного ритуалу є обов'язковою і вмотивованою.

Окрему працю вчений присвятив науковому вивченню колядок та щедривок⁴²⁹. Вона являє собою детальний аналіз окремих досліджень на цю тему в контексті їх належності до конкретних наукових теорій, поширених у ХІХ ст. – міфологічної, запозичень, історичної. Даючи власний аналіз колядної пісенності, дослідник у першу чергу звернув увагу на поетичну фантазію та ідеалізм як головні чинники до розуміння соціальної суті цього фольклорного жанру. Слід зазначити, що дослідники колядної обрядності та пісенності завжди наголошували на їх змістовій естетиці. Про це писав, зокрема, ще 1902 р. І. Франко⁴³⁰. Загалом, на сьогодні функція колядкової пісенності визначається таким чином: «винести на хвилях поезії пригніченого злиднями і безправ'ям трудівника в соціально справедливий широкий світ добробуту і успіхів, що виблискує святково й велично»⁴³¹. Первісне ж їх призначення – суто практичне – полегшити працю людини, сприяти досягненню максимальної користі в її стосунках з природою.

Думку вченого про хліб, хліборобство як головну тему українських колядок підтримав відомий дослідник Хр. Ящуржинський. У спеціальному дослідженні він виділив оспівування благодійної сили сонця на врожай хліба як головний зміст колядок в пряму залежність від культу сонця, свято оновленої сили якого згодом, з поширенням на Русі християнства, було замінене святом Різдва. Колядки, на його думку, спрямовані саме на вшанування хліба, а культ хліба та землеробства приноровлений саме до святкування Різдва – свята на честь відновленої сили сонця⁴³².

⁴²⁹ Сумцов Н. Научное изучение колядок и щедривок // Киевская старина. – 1886. – Т. XIV. – № 2. – С. 237–266.

⁴³⁰ Дей О. Величальні пісні українського народу. Передмова до зб.: Колядки та щедрівки. Зимово обрядова поезія трудового року. – К.: Наукова думка, 1965. – С. 9.

⁴³¹ Там само. – С. 10, 11.

⁴³² Ящуржинский Хр. Культ хлеба в малорусских колядках // КС. – 1893. – Т. LXIII. – № 12. – Декабрь. – С. 408–416.

Українська соціогуманітарна наука поступово розширює тематичне поле своїх наукових пошуків. Одним із відносно нових аспектів вивчення фольклорної спадщини нашого народу є дослідження аксіологічного аспекту його морально-етичних поглядів⁴³³. Джерельною базою для таких досліджень виступають праці науковців середини – другої половини ХІХ ст., у т.ч. й М. Сумцова.

Але такий напрям наукових досліджень, як семіотика фольклору, на сьогодні в Україні тільки проходить свою апробацію, як і напрацювання в площині «постфольклору». Дослідження усної мови як семіотичного об'єкта, питання інтертексту у фольклорі, механізми фольклорної комунікації, дослідження історичної пам'яті у фольклорі, семантика фольклорного тексту, структурно-семантичний зв'язок сюжет–мотив–текст – ці та багато інших проблем із тематичного поля «постфольклору» тільки-тільки починають ставати об'єктом наукових інтересів українських дослідників.

Звісно, внесок М. Сумцова у дослідження безпосередньо обрядової весільної пісенності може стати темою окремого наукового дослідження, і не лише фольклористичного.

⁴³³ Разумцева Г. І. Морально-етичні погляди українського народу за фольклорними джерелами: аксіологічний аспект: Дис... к. філос. н.: 09.00.07 / Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди. – К., 2004.

РОЗДІЛ IV

РОЛЬ М. СУМЦОВА У ЗАКЛАДЕННІ ОСНОВ ВІТЧИЗНЯНОЇ ЕТНОРЕГІОНАЛІСТИКИ ТА МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ

4.1. СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВИХ ЗАЦІКАВЛЕНЬ М. СУМЦОВА

Останніми роками спостерігається підвищення уваги українських науковців до проблематики історико-географічних досліджень. порушується питання співвідношення історичної географії та регіоналістики, історичної географії та регіонознавства, історичної регіоналістики та краєзнавства, досліджується становлення регіонального напрямку в українській історіографії та загалом становлення системи регіонально-історичних досліджень в Україні. Науковці полемізують над не/сумісністю термінів «регіоналістика», «історичне краєзнавство», «локальна історія», «нова локальна історія», «провінційна/регіональна/місцева історія та історіографія» тощо. В Україні регіональними дослідженнями займаються історики, етнологи, краєзнавці. Велику роль у плані краєзнавчих досліджень відіграють відповідні кафедри, створені в регіональних ВНЗ, які співпрацюють із Інститутом мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Власне, цей же інститут останнім часом, у тому числі, займається і розробкою спеціальних запитальників і програм з метою поглибленого експедиційного польового краєзнавчого вивчення для складання атласів тематичного спрямування. Значний обсяг роботи виконує Національна спілка краєзнавців, створена після здобуття Україною незалежності. В Інституті історії України НАН України створено Центр теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики, який очолює доктор історичних наук Я. Верменич. У рамках цього Центру започатковано проект «Регіональна історія: проблеми теоретичного осмислення та моделювання дисциплінарного образу». Відповідно, можна констатувати, що регіональна проблематика в Україні актуалізується і на науковому академічному рівні.

Регіоналістика сьогодні трактується як міждисциплінарний напрям наукових досліджень. Особливий інтерес у цьому плані, як і загалом у будь-якій проблемі гуманітаристики, становить історіографія питання.

Той факт, що М. Сумцов займався регіональною історією, не викликає жодних сумнівів і заперечень. Власне, дослідження і вивчення Слобожанщини – окремий напрям у колі його наукових інтересів. Внесок дослідника у вивчення Слобожанщини, Харкова та Харківщини – один із найбільш запитаних напрямів дослідження для сучасних харківських науковців, який особливо актуалізувався останніми роками. Предметом аналізу стають найрізноманітніші питання на цю тематику.

Цілий ряд праць вченого присвячені дослідженню Харківщини та Слобожанщини. Особливо виділяються у цьому плані наступні: «Очерки народного быта. Из этнографической экскурсии 1901 г. по Ахтырскому уезду Харьковской губернии» (Х., 1902), «Слобідсько-українські історичні пісні» (Х., 1914), «Слобожанщина і Шевченко» (у книзі: Шевченко Т.Г. Кобзар / В ред. В.Доманицкого, Х., 1918), «Природа и население Слободской Украины» (Х., 1918, у співавторстві) та особливо – «Слобожане. Історико-етнографічна розвідка» (Х.: Союз, 1918).

Не було такого питання з історії його рідного міста та регіону, яке б не цікавило ученого. Як свідомий громадянин свого міста, він переймається майже усіма питаннями його буденного життя та історії: пише численні замітки та статті у місцеву пресу, у яких торкається найрізноманітніших питань – паводка у Харкові 1853 р., значення для Харкова художньо-промислового музею, опису харківське село Григорівку, готує замітку про назву міста Харків та «два слова про укладення систематичного історичного дослідження про м. Харків», кобзарів Харківщини, ставить питання про відкриття у Харкові пам'ятника В. Каразину та публікує його епістолярну спадщину, відгукується на чергові річниці Харківського університету та постійно готує матеріали з його історії, пише некрологи на його професорів та учених; неодноразово порушує питання про харківську громадську бібліотеку, звітує про її успіхи за перші півроку роботи та окреслює найближчі завдання, повідомляє місцеву громадськість про нові надходження до Музею прекрасних мистецтв та старожитностей, подає історичний нарис боротьби

харківського земства з Харківсько-Азовською залізницею, порушує питання про театральний та концертний податки на користь міста та учнівські сніданки, турбується покращанням умов міського Карпівського саду та діяльністю комісії зі створення у Харкові «Рабочего дома», станом міських вулиць (зокрема, Малогончарівської, на якій він жив) та багатьма-багатьма іншими питаннями.

У власне наукових статтях досліджує слобідсько-українську церковну старовину, історичне значення харківського українофільства кінця 30-х – початку 40-х рр. XIX ст., слобідсько-українське дворянство у творах Г.Квітки, «Попівську академію» тощо. Можна висунути припущення, що дослідник планував написати комплексну працю «Описание Харьковской губернии», для чого розробив спеціальну програму і опублікував її у журналі «Киевская старина»⁴³⁴ 1892 р. Готуючи проведення у Харкові 1902 р. XII археологічного з'їзду, об'їздив різні повіти Харківської губернії, збираючи археологічні матеріали, вивчаючи місцеві архіви, пам'ятки церковної старовини тощо. Вчений побував у таких містечках та селищах, як Охтирка, Котельва, Боромля, Млинки, Хухра, Люджа, Межиріч, Михайлівка та ін. Дорожні нотатки пізніше стали основою для його книжки «Очерки народного быта».

Дослідник скрупульозно займався також науково-дослідною роботою з вивчення традиційно-побутової культури населення Слобожанщини. В усіх відношеннях показовою в цьому плані є його праця «Слобожане. Історико-етнографічна розвідка» (Х.: Союз, 1918). Закладаючи у назву праці визначення «історико-етнографічна розвідка», вчений тим самим актуалізував проблему не стільки краєзнавчої історії, скільки регіональної. Приступаючи до роботи, дослідник чітко окреслив свою мету – написати працю, яка б досягнула «по можливості, все життя слобожан, а не ту або іншу його окрему галузь». Отже, вчений задумував написати працю, у якій читач міг би знайти відповіді на будь-які питання з історії, науки, культури, етнографії, громадського та політичного життя Слобожанщини.

Проблема етнорегіонального вивчення України завжди була однією з найактуальніших проблем вітчизняної науки. Вперше її

⁴³⁴ Сумцов Н. Программа для собирания этнографических сведений о крестьянском населении Харьковской губернии: [К предполагаемому описанию Харьковской губернии] // КС. – 1892. – Т. 38. – Июль. – С. 120–123.

поставив відомий дослідник професор В. Шухевич⁴³⁵. Його п'ятитомне дослідження «Гуцульщина» стало першою спробою етнорегіонального аналізу. Автор всебічно дослідив такий цікавий та своєрідний в етнографічному відношенні регіон України, як Гуцульщина. До 20-х років ХХ ст. ця праця залишалася єдиним і унікальним етнорегіональним дослідженням у царині української етнології.

Справу В. Шухевича продовжив М. Сумцов⁴³⁶. Його монографія «Слобожане. Історико-етнографічна розвідка» вийшла друком у Харкові у видавництві «Союз» у переломний період нашої історії – 1918 р. Праця написана в період визвольних змагань українського народу, коли, здавалося, отримана можливість для вільного розвитку всіх народів колишньої Російської імперії. Написана з метою «відродження і поширення національного українського почуття і свідомості»⁴³⁷. 2002 р. головним чином завдяки ентузіазму та зусиллям харківських науковців Л. Ушкалова та В. Фрадкіна вона була перевидана. Як зазначив у передмові до видання Володимир Фрадкін, ця історико-етнографічна розвідка академіка Миколи Сумцова, «невеличка за обсягом, але багатюща за науковим змістом та просякнута палкою любов'ю до рідного краю», була для М. Сумцова духовним заповітом «живим і ненародженим моїм землякам, слобожанам на Україні і не на Україні суцим»⁴³⁸.

У цій монографії яскраво проявився непересічний літературний талант М. Сумцова – наукове видання читається як майстерно складений літературний твір, насичений місцевими віруваннями, переказами, легендами, оповідками. Для написання праці вчений ґрунтовно опрацював усю наявну на той час наукову літературу – видання Київської духовної академії, «Літопис» С. Величка, праці М. Костомарова, Д. Яворницького, Д. Багалія, П. Іванова, О. Пипіна, В. Пассека, О. Русова та інших дослідників, випуски періодичних видань «Утро», «Основа» та газет «Харковские губернские ведомости», «Южный край», статті у «Киевской старине» за період більше ніж за півстоліття їх публікацій тощо. Хоча власне історіографія питання, на думку дослідника, обмежується двома важливи-

⁴³⁵ Див.: Шухевич В. Гуцульщина у п'яти частинах. – Ч. I – V. – Львів, 1899–1908.

⁴³⁶ Сумцов М. Слобожане. Історико-етнографічна розвідка. – Харків: Союз, 1918.

⁴³⁷ Там само. – С. 3.

⁴³⁸ Фрадкін В. Слово до читача // Сумцов М. Слобожане. Історико-етнографічна розвідка. – Харків: Акта, 2002. – С. 5–6.

ми працями XVIII–XIX ст. – М. Загоровського та капітана Мочульського⁴³⁹.

Із самого початку наукового дослідження автор акцентує увагу потенційного читача на пригнобленому становищі України в складі колишньої Російської імперії, підкреслюючи найгірші вади українського суспільства, «отримані» нею у спадок. Думки дослідника про деморалізацію усіх верхніх прошарків соціуму звичкою запобігати перед урядом, пристосуванство⁴⁴⁰ тощо зберігають свою актуальність і досі.

У передмові вчений запропонував власну спробу історико-етнографічного районування України, виділивши такі регіони, як Слобожанщина, Галичина, Кубанщина, Поділля, Волинь, Київщина, Чернігівщина, Таврія. Як видно, вона зроблена відповідно до вимог часу – окрім традиційних українських земель, вчений врахував нові області, що утворилися внаслідок загального розвитку історичного процесу в Україні. Паралельно вчений також торкнувся питання теорії етносу, виділивши в числі його головних визначальників мову, спільність основних показників традиційно-побутової культури, історичні традиції. Разом з тим, мають місце локальні варіанти традиційно-побутової культури українців, регіональні особливості розвитку історичного процесу.

По суті, це була перша спроба наукового етнографічного дослідження Слобожанщини. Застосовуючи еволюційний метод, М. Сумцов простежив життя регіону у хронологічній послідовності протягом майже трьох століть, починаючи з моменту заселення краю в середині XVII ст.

Структурно дослідження включає проблеми історії заселення краю, вивчення матеріальної та духовної культури населення, ряд питань розвитку загальної культури в регіоні.

У першу чергу дослідник звернув увагу на історію заселення краю. Вчений вважав, що першими переселенцями на Слобожанщину були вихідці з Правобережної України. Причина міграцій – руїна, що постала після Хмельниччини. Другий етап активного заселення Слобожанщини М. Сумцов відносить до середини XVII ст. Значна міграційна хвиля прийшла з України ще до 1651 р., наступні

⁴³⁹ Загоровский Н. Топографическое описание Харьковского наместничества. – 1788 г.; Мочульский. Военно-статистическое обозрение. – 1850 г.

⁴⁴⁰ Сумцов М. Слобожане. Історико-етнографічна розвідка. – Харків: Акта, 2002. – С. 8.

переселення українців припадають на 1711 та 1715 рр. Російська хвиля переселення – незначна. На думку вченого, це були переважно служилі або ратні люди і заселення краю відбулося пізніше. Цю думку пізніше підтримав активний дослідник історії Слобідської України Дм. Багалій. Зокрема, він авторитетно стверджував, що, порівняно з українською, великоросійська частина заселення краю була незначна й невелика⁴⁴¹. В другій половині ХХ ст. така наукова концепція офіційною радянською наукою була визнана принципово неправильною та помилковою. В нових ідеологізованих історичних працях, присвячених історії регіону, почала зумисне всіляко підкреслюватися роль російських переселенців та допомога російського уряду українським переселенцям. Наукова гіпотеза, якої дотримувалися М. Сумцов, Д. Багалій, була піддана тенденційній критиці⁴⁴². Знадобилося майже 35 років для того, щоб з'явилася праця, автор якої дотримується думки, що вся Слобідська Україна була заселена переважно вихідцями з України Правобережної та Лівобережної, особливо – Полтавщини та Чернігівщини⁴⁴³.

М. Сумцов наводить офіційні статистичні дані перепису 1897 р. про національний склад населення регіону, які однозначно свідчать про переважання в Харківській губернії українців:

Харківська губернія: всього населення 2492316, з них українців 2009411; Воронежська губернія: всього населення 1967054, з них українців 854093, Курська губернія: всього населення 1604155, з них українців 523277⁴⁴⁴.

Перші слобожани, на думку вченого, були переважно поважні господарі. Одними з найголовніших маркерів їх належності до українського етносу, з одного боку, та свідченням стабільного фінансового стану, з другого, дослідник вважав факт побудови церков та, зокрема, перебудування дерев'яних на кам'яні вже у 50 – 60-х рр. ХVІІ ст. – перші роки життя на новому місці. У 80-х рр. ХVІІ ст. на Слобожанщині були побудовані перші цегляні будинки – у Харкові Успенський собор та Покровська церква і Преображенський собор у

⁴⁴¹ Багалій Д. І. Історія Слобідської України. – Х.: Основа, 1991. – С. 23.

⁴⁴² Див. з цього приводу, наприклад: Слюсарський А. Г. Слобідська Україна. Історичний нарис ХVІІ – ХVІІІ ст. – Х.: Книжково-газетне видавництво, 1954.

⁴⁴³ Чижикова Л. Н. Русско-украинское пограничье. История и судьбы традиционной бытовой культуры. – М.: Наука, 1988. – С. 23.

⁴⁴⁴ Див.: Сумцов М. Слобожане. – С. 18–19.

Сумах. Загалом, у соціальному плані М. Сумцов розділив слобожанське суспільство на ряд прошарків, характерних для певного хронологічного періоду. Так, у середині XVII ст. основу населення становило заможне селянство, яке одночасно було і хліборобами, і воїнами – козаками. Існувала також козацька старшина і духовенство, але вони були нечисленними і не відігравали великої ролі. Панство як прошарок населення почало відокремлюватись і кріпнути з кінця XVII ст. Третьою соціальною групою, за М. Сумцовим, було духовенство. Аналіз соціального стану, зроблений Дм. Багалієм, свідчить на користь М. Сумцова⁴⁴⁵. Наукова література радянського часу в населенні регіону виділяла панівні верстви – дворян, козацьку старшину та духовенство. А. Слюсарський дотримувався погляду, що основну частину переселенців становила біднота⁴⁴⁶. Втім, в іншій своїй праці він вказував, що основну частину становили служилі люди, ухадники та переселенці. Кожна з наведених груп мала власну внутрішню соціальну структуру⁴⁴⁷. За останніми науковими даними, у середині – другій половині XVII ст. соціальний склад жителів регіону мав переважно такий вигляд: старшина (в основному переселенці з Правобережжя та Лівобережжя), козаки, однодвірці, селяни, підсусідки та захребетники. В свою чергу, селянство мало власну складну структуру й відзначалося великою неоднорідністю як в економічному, так і в правовому відношеннях. Загалом, питання про структуру слобожанського селянства на сьогодні залишається не до кінця розробленим⁴⁴⁸, тоді як загальна картина соціальної структури населення регіону, як видно, вимальовується досить чітко.

Велику увагу у праці М. Сумцов приділив висвітленню традиційно-побутової культури населення регіону – матеріальної та духовної.

Насамперед вчений зупинився на основних галузях господарства та заняттях населення. Так, за М. Сумцовим, основним видом заняття населення було орне хліборобство. Найраніші документальні згадки про нього А. Слюсарський датує 20-ми рр. XVII ст⁴⁴⁹.

⁴⁴⁵ Багалій Д. І. Історія Слобідської України. – С. 89–91.

⁴⁴⁶ Слюсарський А. Г. Слобідська Україна. – С. 133.

⁴⁴⁷ Слюсарський А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII – XVIII вв. – Харьков, 1964. – С. 45–59.

⁴⁴⁸ Гуржій О. І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII – XVIII ст.). – К., 1994. – С. 5–6.

⁴⁴⁹ Слюсарський А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины. – С. 75.

Тоді, як правило, використовувалася перелогова система обробки ґрунту. У XVII–XVIII ст., за даними науковців, на Слобожанщині сіяли жито, пшеницю, ячмінь, овес, просо, гречку, горох, з олійних та технічних рослин – коноплі та льон⁴⁵⁰. У XVII ст. переважно сіялися озимі жито та пшениця, решта культур були ярові. У XVIII ст. у зв'язку з деяким поліпшенням системи землеробства стали культивуватися і озима, і яра пшениця⁴⁵¹. Оскільки земля виявилася надзвичайно придатною для хліборобства, в більшості років були гарні врожаї.

За М. Сумцовим, розвиток системи хліборобства на Слобожанщині відбувався в двох напрямках – освоєння нових земель та вдосконалення системи обробки ґрунту. Перший був характерний переважно для селянського господарства, другий – для поміщицького.

Однією з основних галузей господарства населення регіону було тваринництво, особливо вівчарство та розведення волів. У першій половині XVII ст. в слобожанських селах широко розводилися свійські тварини – коні, корови, вівці, свині. На думку А. Слюсарського, у вказаний період тваринництво в регіоні складалося не як окрема самостійна галузь господарства, а як її важлива складова⁴⁵². У другій половині XVII ст. тваринництво мало вже значні розміри. На XVIII ст. припадає деяке зменшення числа домашніх тварин у козацько-селянських господарствах, пов'язане з розширенням посівних площ і зменшенням пасовищ⁴⁵³. Вівчарство і розведення коней були поширеними до 40-х рр. XIX ст. У середині XIX ст. селянство почало використовувати в роботі коней замість волів, що привело до зменшення кількості останніх. 1841 р. за кількістю овець регіон знаходився на другому місці в Україні після Таврії. Займалися вівчарством переважно в степових південних повітах.

Одним з найпоширеніших занять населення було, за М. Сумцовим, бджільництво. Його розвиток в регіоні проходив у декілька етапів – бортництво та пасічництво. Так, найраніші дані про заняття населення бортництвом датуються серединою – другою половиною XVI ст., що свідчить про ранній характер його виникнення в регіоні. Широкого розквіту воно досягло вже в першій половині – середині

⁴⁵⁰ Слюсарський А. Г. Слобідська Україна. Історичний нарис XVII – XVIII ст. – С. 162.

⁴⁵¹ Там само. – С. 162.

⁴⁵² Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины. – С. 78.

⁴⁵³ Там само. – С. 225.

XVII ст., було не рідким явищем кінці XVII ст., частково збереглося до початку XVIII ст.⁴⁵⁴ На зміну йому з середини XVII ст. прийшла прогресивніша форма – пасічництво. Воно інтенсивно розвивалося у XVIII ст., будучи тісно пов'язаним з ринком. Основна частина пасік належала заможним козакам, селянам та служилим людям нижнього розряду. Наприкінці XVIII ст. бджільництво з заняття народу перетворилося на привілей заможних верств населення. Занепад його припадає на середину XIX ст. Головну причину цього М. Сумцов вбачає у знищенні лісів, що спричинило знищення лісових садків і, як наслідок, – занепад бджільництва. Серед інших причин слід виділити масове заселення краю, заняття більшої частини лісів під поля, особливості військово-політичного розвитку Російської імперії тощо.

Серед народних промислів Слобожанщини, за М. Сумцовим, особливого розвитку досягнув шкірообробний, насамперед такі його різновиди, як кушнірство, лимарство, чоботарство. Загалом, шкіряний промисел почав активно зростати у регіоні вже в другій половині XVII ст. – отже, невдовзі після заселення. В цей період великого поширення набули вироби чугуївських майстрів. Промисел розвивався також протягом XVIII ст., особливо в другій половині, насамперед в містах Охтирка, Харків, Суми, Валки. З кінця XVIII ст. відомими слобожанськими центрами, зокрема, кожухарства, стали Богодухів та Охтирка. Їх вироби розходилися далеко за межами цих осередків⁴⁵⁵. Характерними виробами слобожанських кушнірів були вишиті кожухи. На початку – в середині XVIII ст. центрами з їх виробництва були Чугуїв, Богодухів та Котельва. Раніше, ймовірно, такі ремісничі центри знаходилися в багатьох інших повітах Слобожанщини. На це вказують зафіксовані В. Білецькою різні типи узорів, що використовувалися для оздоблення кожухів. За її спостереженнями, «кожний промисловий пункт на Харківщині, ... де існувало кушнірство, мав свій окремий узор, і тому на ярмарку або базарі можна було, дивлячись на вишивку кожуха ..., сказати звідкіль він»⁴⁵⁶. Вироби богодухівських майстрів

⁴⁵⁴ Там само. – С. 79, 80–81, 301.

⁴⁵⁵ Горинь Г.Й. Традиції та перспективи розвитку художньої обробки шкіри на Україні // Народні художні промисли України. Зб. наук. праць. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 50.

⁴⁵⁶ Білецька В.Ю. Вишиті кожухи в Богодухівській окрузі на Харківщині // Науковий збірник Харківської науково-дослідчої катедри історії української культури. – 1929. – Ч. VII. – Вип. 1. – С. 64.

користувалися великим попитом як на місцевому ринку, так і на зовнішньоукраїнському. Цей промисел в регіоні почав занепадати на межі XIX – XX ст.

На значному рівні знаходилося також лимарство, яке на Харківщині називалося римарством. Слобідські римарі активно працювали на місцевих ярмарках, пропонували свої вироби та послуги населенню Полтавщини та Катеринославщини⁴⁵⁷.

Давні традиції в регіоні мало чоботарство. Період його розквіту припадає на другу половину XVIII – початок XIX ст.⁴⁵⁸. В той період вироби місцевих майстрів-чоботарів повністю задовольняли попит місцевого населення. Частина їх продукції розвозилася слобідськими чумаками по всій Україні⁴⁵⁹. Відомо два основні види крою – «черкаський» та «німецький». Наприкінці XIX – на початку XX ст. на Слобожанщині ще можна було побачити чобітки з сап'яну. Серед кольорів перевагу надавали червоному, жовтому, зеленому. Сап'янці з чорними головками та кольоровими халявами називалися чорнобривцями⁴⁶⁰.

Значно поширеним промислом у регіоні було гончарство. Гончарно-керамічний промисел почав розвиватися з моменту заселення краю⁴⁶¹. Цьому сприяли, насамперед, великі і значні місцезнаходження глини. Зокрема, в Лебединському та Старобільському повітах, частково Охтирському та Куп'янському видобування глини не потребувало особливих затрат. У XVIII ст. гончарні та кахельні майстерні були в містах Харків, Суми, Острогожськ, Ольшанськ, Мурафа, Валки та ін. Гончарні вироби вирізнялися широким асортиментом – домашнє начиння (миски, горщики, глечики тощо), предмети декоративного характеру тощо. Посуд виготовлявся простий та полив'яний. Полива була переважно яскраво-зеленого, червоно-коричневого та жовтуватого-білого кольорів. Окремий вид продукції гончарів, за М. Сумцовим, – вироблення кахлів для облицювання печей. Кахлі були двох видів – гладкі з лицевого боку та з рельєфним орнаментом. До XVIII ст., зокрема на Харківщині, для облицювання використовувалися неполив'яні рельєфні кахлі.

⁴⁵⁷ Сумцов М. Слобожане. – С. 57.

⁴⁵⁸ Горинь Г.Й. Традиції та перспективи розвитку художньої обробки шкіри на Україні. – С. 50.

⁴⁵⁹ Сумцов Н. Слободско-украинское чоботарство // КС. – 1889. – Т. XXV. – Апрель. – С. 137.

⁴⁶⁰ Сумцов М. Слобожане. – С. 60.

⁴⁶¹ Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины. – С. 257.

Полив'яні ж, на думку дослідників, є пізнішим явищем⁴⁶². Зовнішнє оформлення було досить різноманітним. Кахлі виготовлялися білі, однокольні, різнокольні, глазуровані, орнаментовані. Найпопулярніші види орнаменту – рослинний, антропо- та зооморфний. Місцевими гончарними центрами у XIX ст. були, зокрема, Котельва та Водолаз. Наприкінці XIX ст. у Харківській губернії займалося гончарством понад 530 майстрів, які задовольняли потреби і сільського, і міського населення⁴⁶³.

У середині – другій половині XIX ст. виробництво гончарної продукції пішло на спад. Однак за сприяння земств наприкінці XIX ст. розпочався процес часткового відродження промислу. Як приклад, М. Сумцов наводить рішення Полтавського земства про організацію художніх гончарних майстерень, вироби яких широко розходилися по всій Слобожанщині.

Широкого розмаху на Слобожанщині набуло килимарство домашнього і промислового виробництва. Знаряддям праці слугував простий верстат, на якому ткали і килими, і полотно. У XVII ст. в Україні виникли перші килимарські мануфактури. У Харківській губернії наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. вони працювали, зокрема, в селах Богодухівського, Охтирського, Сумського повітів. Їх вироби відправлялися в основному для збуту в Харків, Ромни та Москву⁴⁶⁴.

Значного розвитку на Слобожанщині досягнуло промислове виробництво ворсових килимів двох видів – коців для прикрашення житла та попон для покриття коней. На ці два види килимів існував великий попит. Коци виготовлялися з місцевої вовни, фарбованої натуральними фарбниками. Найбільш інтенсивним промислове виробництво килимів було наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. Так, у Харкові у 1814 р. їх було вироблено близько 26000 штук, а загалом до 50-х рр. XIX ст. вироблялося щороку до 25000. Це становило близько трьох відсотків загального обсягу виробництва харківської промисловості того часу. Велику роль у справі

⁴⁶² Таранушенко С. Старі хати Харківщини // Матеріали до історії українського мистецтва. – Вип. 1. Будівництво. – Х., 1922. – С. 13.

⁴⁶³ Королев Ф. Н. Гончарное производство в Полтавской, Харьковской и Черниговской губерниях. Исследования 1888–1890 гг. // Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. – Т. 1. – СПб., 1892. – С. 406.

⁴⁶⁴ Жук А. К. Про розвиток килимарства на Україні в дорадянський період // Народна творчість та етнографія. – 1961. – № 2. – С. 94.

розвитку козарського промислу відігравали харківські ярмарки, на яких збувалася продукція та закуповувалася сировина. Особливе значення в цьому відношенні мали Хрещенський, Успенський, Покровський та Троїцький ярмарки⁴⁶⁵. Тисячі харківських килимів вивозилися в Москву, Санкт-Петербург, Ригу, Кишинів, німецькі колонії та інші місця⁴⁶⁶.

Занепад слобожанського козарства припадає на третю чверть XIX ст. За даними статистики, у Харкові з 60-х рр. XIX ст. килимовий промисел упав на шістьсот відсотків⁴⁶⁷. Почасти воно ще існувало на околицях Харкова та на Полтавщині (с. Санжари). У другій половині XIX ст. основною формою існування килимарства в Україні було народне домашнє виробництво. На Харківщині воно існувало в Охтирці та Котельві, килими виготовлялися в основному тільки на замовлення. У 1879 р. у Харкові залишилося 75 козарок, які випускали 4000 килимів на рік. Лише 25 з них працювали постійно⁴⁶⁸.

Наприкінці XIX ст. кустарне килимарство в Україні почало занепадати. На початок XX ст. цей народний промисел майже зник.

Одним з допоміжних народних промислів у першій половині XIX ст. на Харківщині було варіння селітри. Селітра – назва азотнокислих солей натрію, калію, амонію та ін., які використовуються для виготовлення вибухових речовин, добрива, для заготівлі м'яса тощо⁴⁶⁹. Широке поширення селітряного промислу на Слобожанщині дослідники XIX ст. пов'язували насамперед з необхідністю мати достатню кількість порошу, що зумовлювалося близьким сусідством татар⁴⁷⁰. Розвитку промислу сприяли також природні кліматичні умови Слобожанського степу. Селітряні заводи мали місцеву назву – майдани. У 1736 р. в Харківському полку було 2 селітряних заводи. В середині XVIII ст. їх нараховувалося вже близько 30. Аналогічний характер швидкого зростання промислу характерний і для всієї Слобідської України. Період розквіту промислу в регіоні – перша половина XIX ст., коли на всій Слобо-

⁴⁶⁵ Жук А.К. Українські народні килими (XVII – початок XX ст.). – К.: Наукова думка, 1966. – С. 10.

⁴⁶⁶ Жук А.К. Про розвиток килимарства на Україні в дорадянський період. – С. 95.

⁴⁶⁷ Сумцов Н. Харьковские козарки // Киевская старина. – 1889. – Т. XXV. – Апрель. – С. 135.

⁴⁶⁸ Там само. – С. 136.

⁴⁶⁹ Див.: Словник української мови. – Т. IX. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 118–119.

⁴⁷⁰ Трифильев Е. Очерк из истории промышленности Слободской Украины. – Вып. 1. Селитроварение. – Спб., 1858. – С. 2.

жанщині було вже 145 заводів, у тому числі на Харківщині – близько 70. Продукція йшла переважно в Москву та на Шосткінський пороховий завод. Промисел почав занепадати вже в 60-х рр. XIX ст. У другій половині він, за М. Сумцовим, майже зник⁴⁷¹. Повністю селітроваріння на Слобожанщині зникло в 90-х рр. XIX ст.⁴⁷²

Великого розвитку на Слобожанщині досягнуло чумацтво. Слід відзначити, що до цього питання вчений звертався також і в деяких інших своїх розвідках⁴⁷³.

Загалом, чумацтво як типове самобутнє явище характерне для суспільного життя України XV–XIX ст. На Слобожанщині час його розквіту М. Сумцов датує XVIII – першою половиною XIX ст.⁴⁷⁴

У XVII–XVIII ст. найбільшими чумацькими шляхами були Муравський шлях (з Москви до Криму), Сагайдак (між Пскою та Ворсклою), Ромодан (від Переяслава на Лубни, Зіньків, Гадяч), Бакаїв, шлях на Царгород. Муравський мав бокові шляхи, що підходили до нього або відходили – Кримський або Чумацький, Ізюмський, Кальміюський⁴⁷⁵.

Загалом, чумацьких шляхів в Україні було багато. Вони з'єднували Лівобережжя і Слобожанщину із Запоріжжям та Кримом, вели до Азовського моря та Дону, єднали Північно-Західне Лівобережжя й Правобережжя з Галичиною та Молдавією. Переважно вони спрямовувалися на південь, зв'язуючи Північну, Центральну та Західну Україну з побережжям Чорного та Азовського морів. Найголовнішими чумацькими шляхами в Україні були Чорний, Царгородський, Бакаїв, Харківський⁴⁷⁶.

Серед чумацької продукції насамперед виділялися сіль та риба – у XVIII ст. вони займали головну роль у чумацькій торгівлі. Вивозили з України також алкогольні вироби, тютюн, масло, хлібні продукти, збіжжя, полотно тощо. Привозили головним чином, зокрема з Криму, вино, горіхи, бавовну. У XIX ст. важливу роль у чумацькій

⁴⁷¹ Сумцов М. Слобожане. – С. 65.

⁴⁷² Трифільєв Е. Очерк из истории промышленности Слободской Украины. – С. 34.

⁴⁷³ Сумцов Н. К истории слободско-украинского чумачества // КС. – 1884. – Т. VIII. – Март; *його ж.* Остатки чумачества // КС. – 1884. – Т. XXV; *його ж.* Очерки народного быта (Из этнографической экскурсии 1901 г. по Ахтырскому уезду, Харьковской губернии). – Х, 1902.

⁴⁷⁴ Сумцов Н. К истории слободско-украинского чумачества. – С. 492.

⁴⁷⁵ Букатевич Н. І. Чумацтво на Україні. Історично-етнографічні нариси. – Одеса, 1928. – С. 16

⁴⁷⁶ Дей О. І. Соціально-побутові пісні чумацького циклу // Чумацькі пісні. – К.: Наукова думка, 1976. – С. 15.

промисловості і надалі відігравала сіль, зерно (головним чином – пшениця, а також жито, ячмінь, овес, просо, горох, гречка, лляне та конопляне насіння, борошно, крупи тощо)⁴⁷⁷. На Слобожанщині, зокрема на Харківщині, велике значення мав продаж сушеної садовини – груш, яблук. Їх приготуванням займалися цілі села, містечка, хутори. З лісових районів Харківщини вивозили вироби з дерева – колеса, осі, ярма, вози, відра, баклагги, посуд тощо. Ці предмети переважно везли на південь, в степову Україну, до узбережжя Чорного та Азовського морів. На Дон слобідські чумаки везли також глиняний посуд, різні гончарні вироби, привозили виключно рибу⁴⁷⁸. В Одесу везли переважно крейду, крупи, олію, привозили – горіхи, оливу, інші південні продукти. До Криму – насамперед овес, назад – сіль. Слобідські чумаки ходили також в Москву з грушевою деревиною та в Нижній Новгород з цукром і грушиною⁴⁷⁹.

З берегів Азовського моря на Харківщину привозився переважно кав'яр – чорна осетрова ікра.

У XIX ст. чумацтво на Слобожанщині набуло широкого розмаху. Чумакували на Харківщині, у Лебединському, Сумському, Зміївському, Куп'янському, Вовчанському, Ізюмському та Охтирському повітах⁴⁸⁰. Зберігали своє значення такі давні шляхи, як Ромоданівський, Сагайдачний, Муравський⁴⁸¹.

Значне місце в чумацькій торгівлі на Слобожанщині належало Харкові, особливо його ярмаркам – Хрещенському, Троїцькому, Покровському, Успенському. В середині XIX ст. найбільшими чумацькими центрами в регіоні були Котельва, Боромля, Красний Кут та ряд інших містечок і сіл.

Загалом, чумацтво було поширене в Україні серед різних верств населення, найбільше – серед козаків та селян різних категорій. Про велике значення чумацтва в житті України свідчить створений чумаками окремий жанр фольклору – чумацькі пісні, які давно вже стали предметом наукового аналізу етнографів та фольклористів.

Як і багато інших народних промислів, чумацтво почало занепадати в середині XIX ст. У 80 – 90-ті рр. про чумаків лишилися тільки згадка.

⁴⁷⁷ Букатевич Н. І. Чумацтво на Україні. – С. 42.

⁴⁷⁸ Там само. – С. 46–47.

⁴⁷⁹ Сумцов Н. К истории слободско-украинского чумачества. – С. 495.

⁴⁸⁰ Там само. – С. 495; Букатевич Н. І. Чумацтво на Україні. – С. 47.

⁴⁸¹ Сумцов Н. Очерки народного быта. – С. 3–4.

З розвитком домашніх промислів та ремесел в Україні, зокрема Слобожанщині, вчений пов'язує розвиток торгівлі та функціонування ярмарок. Вони відігравали чималу роль в економічному житті регіону.

Одні з найраніших даних про місцеву торгівлю датуються 1638 р.⁴⁸². Уже на початку XVIII ст. в таких містах, як Харків, Суми, Охтирка, Острогожськ, Ізюм відбувалося по два щотижневих торгів. А у 80-х рр. XVIII ст. в регіоні нараховувалося близько двох тисяч торгів.

Значна роль у розвитку торгівлі на Слобожанщині належала ярмаркам. Їх зростання почалося в середині XVII ст., пов'язане з відкриттям Харківської, Сумської та Острогозької ярмарок. У середині XVIII ст. на Слобожанщині відбувалося понад сто двадцять річних ярмарків, 1801 р. їх кількість зросла до трьохсот⁴⁸³. Особливо в ярмарковій торгівлі Слобожанщини виділявся Харків. Харківські ярмарки Покровський, Успенський, Хрещенський, Троїцький були цілими комерційними комплексами⁴⁸⁴. Вже в першій половині – середині XIX ст. за кількістю та масштабами своїх ярмарок Харків посідав перше місце в Україні серед інших ярмаркових центрів⁴⁸⁵.

Щодо розмірів торгівлі та асортименту товарів М. Сумцов розділив ярмарки на великі та малі. В середині – другій половині XIX ст. великі ярмарки відбувалися в таких містах, як Харків, Суми, Полтава, Ромни і тривали близько місяця. По селах влаштовувалися звичайно малі ярмарки, як правило, напередодні місцевого храмового свята. Торгівля на них мала місцевий характер, тоді як на великі привозилося багато закордонного товару.

У другій половині XIX ст. найбільшими на Слобожанщині, за М. Сумцовим, ярмарками були роменський, харківський водохресний, полтавський на Іллю та сумський на Введення. Вчений наводить дані офіційної статистики, згідно з якими 1854 р. в Харківській губернії відбулося 425 ярмарок, у Полтавській – 372, тоді як у Володимирській, наприклад, всього 9⁴⁸⁶.

⁴⁸² Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины. – С. 335.

⁴⁸³ Там само. – С. 353, 354.

⁴⁸⁴ Кругляк Б. А. Внутрішня торгівля в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.: Автореф. ... д. і. н. – К., 1993. – С. 17.

⁴⁸⁵ Аксаков И. С. Исследование о торговле на украинских ярмарках. – Спб., 1858. – С. 50.

⁴⁸⁶ Сумцов М. Слобожане. – С. 82.

Серед інших складових матеріальної культури М. Сумцов висвітлює питання про народне житло, одяг, харчування, народну медицину.

Власне, народне житло простежено в такій послідовності: типи, конструктивні особливості, будівельні матеріали, внутрішнє убранство, господарські споруди та деякі інші елементи.

Головний будівельний матеріал – дерево, зрідка – камінь та хворост. Курних хат на початку ХХ ст. на Слобожанщині не було, як свідчать вчені, вони зникли вже наприкінці ХІХ ст.⁴⁸⁷ Найпоширеніша техніка будівництва – зрубна. Стіни обмазували глиною, білили. Слобідська хата мала широку призьбу. Її обмазували глиною, підфарбовували охраю. Дах робився зі значним напуском. Покриттям слугував, як правило, очерет або солома. Схили дахів були рівними, без виступів і верхнього гребеня. Житло двохкамерне: х-с, біля сіней – комора. Можна було побачити й трикамерний варіант житла. Однак у науці є дані і про чотирикамерний варіант народного житла на Харківщині⁴⁸⁸. Досліджені С. Таранушенком відповідно до розробленої ним програми⁴⁸⁹ дерев'яні хати були збудовані у 60–70-х рр. ХІХ ст. Отже, вони до певної міри уточнюють поширену думку про наявність переважно дво- та трикамерних типів житла.

За М. Сумцовим, у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. відбулася зміна традиційного планування за рахунок збільшення кількості світлиць. Водночас земляну, мазану глиною долівку замінила дерев'яна.

Внутрішнє планування мало українські традиції: праворуч від входу – піч, ліворуч – шафа-мисник, між піччю та причілковою стіною настил для снання. Попід стінами – лави, в кутку – стіл, над ним – покуть. Стіни прикрашали ікони та картини переважно релігійного змісту.

Серед інших аспектів матеріальної культури населення регіону досить детально дослідив М. Сумцов народний одяг Слобідської України. Так, у другій половині – кінці ХІХ ст. основу жіночого вбрання на Слобожанщині становила сорочка з прямими поліками,

⁴⁸⁷ Чижикова Л. Н. Русско-украинское пограничье. – С. 110.

⁴⁸⁸ Таранушенко С. Старі хати Харківщини. – С. 5, 8, 12, 14.

⁴⁸⁹ Боряк О. Матеріали з історії народознавства в Україні: Каталог етнографічних програм (друга половина ХVІІІ – ХХ ст.). – К., 1994. – С. 81. – № 2.254.

пришитими по пітканню. Цей підтип поликової сорочки, загалом, був поширений в північних та східних районах України – на Поліссі, Волині, Полтавщині, Київщині. Серед поясного одягу жінки носили традиційні дергу, плахту та запаску. Залежно від кольору та форми малюнка плахта мала свої регіональні назви: картацька (в клітину), червчатка (в червону клітину), синятка (в синю), напільна (з червоними та синіми клітинами). За М. Сумцовим, на Полтавщині переважаючим кольором для плахти був жовтий, на Чернігівщині – зелений. За даними Л. Чижикової, на Слобожанщині в той період переважав червоний, зрідка – темно-коричнево-синій кольори⁴⁹⁰. В середині XIX ст. плахту в Харківській губернії одягали переважно на свята. За даними М. Сумцова, вже в 30-х рр. XIX ст. в слобідських селах гарна плахта була рідкістю⁴⁹¹. В російських селах Слобожанщини жінки носили також сарафани.

Верхнім одягом були свита, свитка, кобеняк тощо. Крім суконного верхнього одягу носили також шкіряний – кожухи. В давнину поширеним був жупан, іноді з коміром, вишитим червоними нитками.

Чоловічий одяг, порівняно з жіночим, відрізнявся більшою одноманітністю. Чоловіки носили сорочку з прямим розрізом коміра стойки. Сорочка заправлялася в штани або носилася навипуск, підв'язувалася стрічкою. Штани побутували двох типів – шиті з вузькими калашами, які з'єднувалися двома трапецієподібними клинцями, та широкі шаровари. Останні ще можна було побачити в XIX ст., зокрема в Богодухівському повіті⁴⁹².

Чоловіки також носили кунтуші, кобеняки, кереї, сіряки, свити, кожухи.

Головний жіночий убір – очіпок. Традиційне жіноче взуття – сап'янові чобітки. М. Сумцов зазначив, що вже в 20-ті рр. XX ст. такі чобітки були рідкістю і натрапити на них можна було на межі Слобожанщини з Полтавщиною.

Загалом, традиційне народне вбрання Слобожанщини характеризувалося нечисленністю частин одягу, простотою крою, спокійними кольорами (з переважанням світлого колориту), невеликою кількістю та скромністю прикрас⁴⁹³.

⁴⁹⁰ Чижикова Л.Н. Русско-украинское пограничье. – С. 164.

⁴⁹¹ Сумцов Н. Плахта. Дерга // КС. – 1889. – Т. XXV – Май – июнь. – С. 485.

⁴⁹² Чижикова Л. Н. Русско-украинское пограничье. – С. 206, 210–211.

⁴⁹³ Матейко К. І. Український народний одяг. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 169, 173.

На думку М. Сумцова, народний одяг Слобожанщини майже не відрізняється від костюма інших регіонів України. Його відмінністю є хіба що перевага білого кольору над всіма іншими⁴⁹⁴.

Значну увагу вчений приділив народному харчуванню. У повсякденному харчуванні переважали страви з рослинних продуктів, що пов'язано з культивуванням у регіоні таких зернових культур, як пшениця, жито, ячмінь, гречка тощо. Це каші, куліш, супи, кваша, лемішка, затірка, локшина, галушки, вареники, млинці та ін. Серед овочевих страв найпоширенішим були борщ (буряковий, зелений, холодний) та капуста. Важливе місце належало продуктам городництва – цибулі, часнику, огіркам, редьці, буряку, моркві та багатьом іншим овочам. У народному меню активно використовувалися молочні страви. Влітку стіл збагачували баштанні культури. Активно вживалися в їжу лісові дари – ягоди, гриби. Разом з тим, порівняно мало вживалося м'яса. Як правило, його зберігали переважно на свята та для виснажливої літньої польової роботи.

Режим харчування селянина на Слобожанщині був такий самий, як і по всій території України – триразовий (чотириразовий в косовицю і на жнива).

М. Сумцов зупинився і на такому важливому питанні, як народна медицина, вивчення якої є однією з актуальних проблем української етнології⁴⁹⁵.

Так, до складу методів лікування, за М. Сумцовим, входять, насамперед, замовляння, шептання проти «злого духа», пристріту тощо. Наприклад, «Волос, волос, вийди на колос», «Уроки на сороки, а пристріти на їх діти». Важливе місце посідає разом з тим знання раціональних методів лікування (зігрівання, розтирання, масаж) та «дідівські» ліки, які мають певний лікувальний ефект. Українці використовували також знання лікарських властивостей різних трав, рослин (настойки, настої т.п.), що пізніше взяла «на озброєння» офіційна наукова медицина.

Відома дослідниця народної медицини українців З. Болтарович серед її складників розрізняє раціональні методи лікування та магічні способи зіллення недуг – так звану лікувальну магію. Традиційні раціональні засоби включають народну фітотерапію, лікувальні засоби тваринного, мінерального походження, гідротерапію та фізіотерапію⁴⁹⁶.

⁴⁹⁴ Сумцов М. Слобожане. – С. 137.

⁴⁹⁵ Див.: Болтарович З. Народна медицина українців. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 3.

⁴⁹⁶ Там само. – С. 231.

Загалом, питання про народну медицину посідало в розвідках М. Сумцова чільне місце. Вчений частково торкався його і в інших працях⁴⁹⁷. Він склав бібліографічний покажчик, який містить дані про значну кількість наукових робіт (як українських, так і зарубіжних вчених) і свідчить про високу обізнаність вченого з відповідною науковою літературою⁴⁹⁸.

Вчений частково зупинився на деяких аспектах духовної культури населення Слобожанщини.

Окремо він дослідив такий елемент народного календаря, як тижневий цикл. На Слобожанщині жінки особливо шанували три дні, які в народі вважалися «жіночими» – понеділок, середу та п'ятницю. Ці дні були пісними. Понеділок уособлювався в образі старця, який зустрічає душі померлих та проводить їх на той світ: «як старому важко йти в гору без палки, так на той світ важко йти без понеділка»⁴⁹⁹. Саме тому люди понеділкували – не вживали скромної їжі.

На противагу йому вівторок вважався легким днем, сприятливим для початку будь-якої роботи. Середа, за народними віруваннями – покровителька жінок. Вона сприяє господарству, різноманітним жіночим справам. Накладалося табу на окремі види роботи, миття голови тощо. Певними повір'ями та заборонами обставлено на Слобожанщині вірування про четвер. Переважна більшість з них обмежує приготування хлібного квасу – сирівцю⁵⁰⁰.

Найбільша кількість вірувань на Слобожанщині, як і скрізь по Україні, стосувалась п'ятниці. Як вважають дослідники, П'ятниця як персонаж української міфології є продовженням культу головного жіночого божества Давньої Русі – Мокоші⁵⁰¹. Можливо, саме тому в народних віруваннях образ св. П'ятниці часто змішувався з образом Долі. В народі вважалось гріхом працювати в п'ятницю – прясти, шити, золити білизну тощо. В народі широко побутували всілякі вірування, перекази, оповідання, в яких зображалося, як

⁴⁹⁷ Сумцов Н. Этнографические заметки. – М., 1889; *його жс.* Очерки народного быта. – Х., 1902; *його жс.* Кое-что о народной медицине // ХГВ. – 1890. – № 70; *його жс.* Личные обереги от сглаза. – Х., 1896.

⁴⁹⁸ Сумцов Н. Заговоры (Библиографический указатель) // Сборник ХИФО. – 1897. – Т. 9.

⁴⁹⁹ Иванов П. В. Дни недели (к малорусской этнографии). – Х., 1902. – С. 5.

⁵⁰⁰ Там само.

⁵⁰¹ Мифы народов мира. Энциклопедия в 2-х томах. – Т. 2. – М.: Советская энциклопедия, 1992. – С. 357.

свята П'ятниця карає за її нешанування. Ці вірування були поширені на території всієї України, а не лише Слобожанщини.

Велике поширення вірування про П'ятницю на Україні вчений пов'язує з впливом стародавньої пам'ятки письменства – апокрифа про 12 п'ятниць. Саме з ним дослідники пов'язують звичай, коли жінки (переважно похилого віку) шанують протягом року 12 п'ятниць – не вживають жодної їжі до заходу сонця. Ці п'ятници припадають на: перший тиждень Великого посту, перед Благовіщенням, на страстному тижні, перед Вознесінням, Сходженням Святого Духа, різдвом Івана Предтечі, перед святами Іллі, Успіння пресвятої Богородиці, Кузьми-Дем'яна, Михайла, Різдва Христового та Хрещення Господнього⁵⁰².

Один з найважчих днів для української селянки – субота. Завичай ніяких обмежень щодо роботи в цей день не було. Обов'язково в суботу треба було скупатися та змінити білизну на чисту.

Досить поширеним було вірування в святу Неділю. Воно виявилось більш живучим – існувало і на початку XX ст., тоді як віра в П'ятницю на той час почала занепадати. В неділю вважалося тяжким гріхом працювати. З цією заборобою пов'язане народне вірування, поширене, зокрема, на Куп'янщині, за яким св. П'ятінка карає в день скоєння гріха – пройшов день, боятися кари нічого, а св. Неділя пам'ятає про злочин сім років і кара її не меншає⁵⁰³.

Проаналізувавши дані про дні тижня, М. Сумцов зазначив, що можна помітити в багатьох народних пов'язаних з ними віруваннях, які побутували в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст., явний вплив християнства. Особливо це характерно для таких важливих у православ'ї днів, як неділя та п'ятниця. Разом з тим, у деяких фольклорних текстах простежується давня дохристиянська, поганська основа цих вірувань.

Серед календарних свят, за М. Сумцовим, у 20-ті рр. XX ст. з давнього народного календаря залишилися без змін два великі свята – Великдень та Різдво. Вчений наводить місцеві назви деяких тижнів Великого посту – четвертого, п'ятого, шостого та сьомого. Так, четвертий тиждень на Слобожанщині мав назву середохресний. На ньому пекли хрести, один з'їдали, а другий лишали до першого дня сівби. П'ятий тиждень – похвальний. На ньому сіяли льон і за

⁵⁰² Иванов П. В. Дни недели. – С. 12–13.

⁵⁰³ Сумцов М. Слобожане. – С. 107.

ним прогнозували погоду – яка година, тепла чи холодна, таким буде й Великдень. Шостий тиждень – вербний. У церкві святити вербу та клали її вдома за іконами. Було повір'я, що освячена вербова гілка захистить хату та її родину від грому. Останній тиждень – страсний або білий. На ньому активно готувалися до свята – робили писанки, прибирали хаті тощо. Слід зазначити, що такі або аналогічні назви тижнів Великого посту побутували не лише на Слобожанщині, вони були досить поширені по всій території України, маючи певні регіональні відмінності.

Головними атрибутами Великоднього свята, за М. Сумцовим, є паска – обрядовий хліб – та писанки. Їх вчений назвав найкращою покрасою Великодня. Найбільшого поширення в регіоні мали такі орнаменти для писанок: безкінечник, рак, грабельки, соняшник, півень, гребінь, сорококлинці, квітка, сосна та інші. Серед інших поширених на Слобожанщині орнаментів назовемо, зокрема, березівник, 96 клинців, метелики⁵⁰⁴.

Численні вірування, прикмети, ворожіння пов'язані зі святом Різдва. Його головні атрибути – кутя та узвар. Вечеряти сідають, як на небі зійде перша зоря. На Слобожанщині святковий різдвяний стіл на початку ХХ ст. мав такий вигляд: на стіл клали сіно, поверх – чисту скатерть, і вже на неї ставили їжу та воскову свічку. Характерна особливість свята, за М. Сумцовим, – колядки та щедрівки. Первісно вони мали різне функціональне призначення: перші співали на Різдво, другі – на Новий рік.

Вчений не оминув і такого важливого питання, як світогляд народу. Джерелом до пізнання його є, на думку М. Сумцова, насамперед фольклорні дані – пісні, прислів'я, казки, оповідання. Загалом, усі світоглядні вірування він розділив на ряд груп. Перша – космогонічні, зокрема, легенди про походження українців. Вчений подав зразок однієї з них: йшов по полю Христос і святий Петро. Назустріч їм їде весілля. Один з п'яних чоловіків гукнув до подорожніх: «Чого ви вештаєтесь? Робили б краще хліб, а не тинялись по світу без діла!» Другий гукнув з воза таке: «Чого ви тут ходите? Бач, і чобіт на вас немає. Хоч би ходаки (лапті) сплели, а то волочаться, де весілля їде». Далі ще один хотів щось крикнути, та тільки сп'яну протягнув: ве! ве! За порадою св. Петра Христос так і зробив, що від першого пішли українці – хлібороби, від другого

⁵⁰⁴ Біняшівський Е. Українські писанки. – К.: Мистецтво, 1968. – С. 45, 85, 86.

москалі – лапотники, а третього він обернув на ведмеда і від нього пішли ведмеді⁵⁰⁵.

Друга група – вірування в долю та недолю. Так, щаслива доля в народі має тісний зв'язок з часом, місцем народження та рядом інших моментів.

Дослідник звертався до питання про народні світоглядні уявлення і раніше. Чи не найбільше вченого цікавила народна демонологія. Він склав цінні бібліографічні покажчики з означеного питання⁵⁰⁶. В них зібрана та коротко охарактеризована величезна кількість наукових робіт як українських, так і зарубіжних вчених.

У своєму дослідженні вчений висвітлив також ряд питань про загальний розвиток культури на Слобожанщині. Особливо цікавим тут є питання про стан науки в регіоні, дослідження якого він розпочав з питання про грамотність слобожанського населення. М. Сумцов констатує, що культура в Україні на початку ХХ ст. перебувала у стані занепаду. Яскравим підтвердженням цього була безграмотність народу, «того самого народу, який два з половиною віки тому назад до єдності з Московією освітою своєю дивував чужинців, який для самої Московщини ціле століття постачав письменників, вчених і мистецьких майстрів»⁵⁰⁷. Усю відповідальність за таку ситуацію вчений поклав на уряд Російської імперії, який проводив активну політику русифікації, використовуючи для цієї мети освіту – початкову, середню та вищу. Для підкріплення своїх міркувань дослідник використав дані офіційної статистики. Згідно з нею, кількість шкіл та учнів у 1793 р. на Харківщині була така сама, як у 1882 р., після порушення питання земствами про збільшення їх кількості. Вчений підкреслив, що у XVII, XVIII, на початку XIX ст. київська освіта цінувалася вище, ніж московська. Але цілеспрямована політика царського уряду дала свої наслідки: наприкінці XIX ст. середній відсоток грамотності в Росії становив 21,2, тоді як в Україні він лише місцями піднімався до дев'яти⁵⁰⁸. На той час національний український дух, за М. Сумцовим, зберігся частково у вищих навчальних закладах – університетах. Це були

⁵⁰⁵ Біняшівський Е. Українські писанки. – С. 181.

⁵⁰⁶ Сумцов Н. Очерк истории колдовства в Западной Европе. – Х., 1878; *його ж.* Колдуны, ведьмы и упыри // Сборник ХИФО. – 1891. – Т. III, 1892. – Т. IV; *його ж.* Дополнения к литературе о Доле и Недоле // ЭО. – 1892. – № 5.

⁵⁰⁷ Сумцов М. Слобожане. – С. 181.

⁵⁰⁸ Там само. – С. 182.

невеликі гуртки студентів, очолювані одним – двома професорами. В Харківському університеті, на думку вченого, такими свідомими професорами були, в першу чергу, А. Метлинський та О. Потебня. У цьому плані особливо варто підкреслити діяльність визначного вченого-славіста І. Срезневського, видавця «Украинского альманаха», автора багатьох праць з української словесності та мови.

Важливий фактологічний та інформаційний характер містить розділ праці «Слобожане» за назвою «Діячі слобідського фольклору». Його складено у формі довідника історіографічно-біографічного характеру. Фактично М. Сумцов порушив питання про укладення енциклопедичного словника – покажчика діячів науки та культури Слобожанщини. Вчений зазначив, що до початку ХХ ст. розвиток науки в регіоні йшов двома напрямками – збирання етнографічного матеріалу та його наукова обробка. Видатними представниками першого з них були, зокрема, А. Метлинський, П. Іванов, другого – О. Потебня, О. Радакова.

У розвитку етнографічної науки в регіоні, за М. Сумцовим, значна роль належить музейним етнографічним осередкам. У цьому плані вчений виділив насамперед етнографічний музей ХІФТ і подав коротку історію його виникнення. Загалом, матеріал про музей викладено у формі музейного путівника. На думку М. Сумцова, найцінніше надбання музею становлять колекції лікарських трав (більше двохсот), гончарних виробів, українського та російського головного вбрання, відділи писанок та церковних свічок кустарного виробництва, а також російський та кримський відділи. Переважна більшість експонатів музею висвітлювала народний побут українців.

У своєму дослідженні «Слобожане» М. Сумцов постає самовідданим українським патріотом. Деякі з порушених ним питань мали гостре політичне спрямування. Зокрема, це питання про міграційний рух із Слобожанщини початку ХХ ст., утворення української діаспори в Томській губернії, на Далекому Сході, в Акмолинській та Тургайській областях. Головною причиною, яка спричинила початок міграційного процесу, за М. Сумцовим, було малоземелля (безземелля), а також соціальні причини. За даними офіційної статистики, пік міграції припадає на 1907 – 1908 рр. Так, тільки з Харківщини 1907 р. виїхало 19085 чол., 1908 – 29131 чол.⁵⁰⁹ Наслід-

⁵⁰⁹ Сумцов М. Слобожане. – С. 145.

ком переселенського процесу стало утворення української діаспори в Азії, Томську, Владивостоці. Вчений підкреслив необхідність встановлення культурного та навіть політичного їх зв'язку з Україною.

Поряд з такою міграцією в Україні відбувається, за М. Сумцовим, і «духовна міграція», інша назва якої – національна зрада⁵¹⁰. Такими гострими словами вчений охарактеризував позицію тих представників української інтелігенції, які відвернулися від свого народу, зрусифікувалися і допомогли російському уряду знищити український національний дух. Початок цього процесу він відніс на період царювання Петра I та Катерини II. У своїх висловлюваннях вчений досить дошкульно характеризує українську інтелігенцію, яка внаслідок свого духовного переселення «позичила у сусід (йдеться про північного сусіда. – О. М.) національне обличчя». Тим самим він не тільки задекларував ще раз свою громадсько-політичну позицію, а й загалом актуалізував питання про роль інтелігенції і її вплив на формування національної свідомості української нації.

Дослідження М. Сумцова «Слобожане. Історико-етнографічна розвідка» фактично написане на перетині кількох наук – історії, етнографії, краєзнавства, політології. Його не можна однозначно віднести ні до суто краєзнавчих, ані історичних, ані етнографічних досліджень. Відмінність цієї розвідки від аналогічних тогочасних праць – історично-статистичних описів – полягала як у переліку опрацьованих питань і теоретико-методологічному підході її автора, так і в полідисциплінарному масштабі.

Крім того, вона цілком може слугувати прикладом наукових студій у такій відносно новій галузі гуманітаристики, як історія повсякдення. А для 1918 р. найголовніше її значення полягало в потужному впливі на піднесення українського національного духу населення Слобожанщини.

У працях сучасних українських дослідників – фахівців у галузях історії побуту, історичного краєзнавства, регіонаознавства і регіоналістики тощо значення і масштаби цієї праці М. Сумцова належним чином ще не оцінені. І дослідження, і його автор загалом ще не зайняли належне їм місце в питанні становлення та розвитку регіональних досліджень.

⁵¹⁰ Сумцов М. Слобожане. – С. 149.

Аналіз плану та змісту праці М. Сумцова «Слобожане» дозволяє чітко визначити наступне: монографія виходить далеко за рамки краєзнавчих досліджень і загалом розвитку краєзнавчої науки в Україні 20-х рр. XX ст., вона фактично є одним з перших регіональних досліджень в українській гуманітарній науці. До того ж написаний на випередження свого часу.

4.2. МУЗЕЇ І МУЗЕСЗНАВСТВО В ДІЯЛЬНОСТІ М. СУМЦОВА

Музейна діяльність М. Сумцова тісно пов'язана з його науково-дослідною працею, громадсько-суспільною діяльністю та усім життям. Досвід вченого в галузі музейного будівництва розпочався 1884 р., коли його було затверджено завідувачем Музею прекрасних мистецтв та старожитностей при Імператорському Харківському університеті. 1904–1918 рр. учений очолював Етнографічний музей Харківського історико-філологічного товариства (далі – ХІФТ), який склався внаслідок підготовчої роботи до проведення в Харкові 1902 р. XII археологічного з'їзду. Цінна етнографічна колекція цього музею лягла пізніше в основу відповідного відділу Музею Слобідської України імені Григорія Сковороди, заснованого 1920 р. Враховуючи багаторічний досвід вченого в музейній справі, його широкі знання з української та світової етнографії, загальновизнаний науковий та суспільний авторитет, М. Сумцова було призначено завідувачем цього музею.

Музейна діяльність дослідника вже давно стала предметом наукового аналізу музеєзнавців та етнографів. Якщо перші вивчають наукові підходи вченого щодо організації музейного простору, класифікації музейних експонатів, музейну атрибутику тощо, то другі наголошують на величезній науковій цінності зібраного матеріалу, унікальності наявних етнографічних предметів, загалом незаперечній подвижницькій діяльності вченого зі збирання та упорядкування предметів традиційно-побутової культури населення Слобожанщини.

Оскільки пропонується монографія присвячена аналізу передусім питанням української етнографії в науковій спадщині вченого, доцільним вважається подати зведений огляд його діяльності зі створення та функціонування Етнографічного музею ХІФТ та Музею Слобідської України.

1902 р. у Харкові відбувся черговий XII археологічний з'їзд. Для його організації були створені спеціальні підготовчі комітети у Москві та Харкові. Ідея влаштування на з'їзді наукових предметних виставок належить членам Харківського підготовчого комітету. Є всі підстави вважати, що думка про створення власне етнографічної регіональної виставки виникла в середовищі харківських діячів науки задовго до початку роботи підготовчого комітету. Це питання порушила маловідома сучасним дослідникам Слобожанщини О. Радакова у листі до М. Сумцова⁵¹¹, написаному, вочевидь, до початку роботи з'їзду*. (Принагідно варто зазначити, що М. Сумцов був чи не першим, хто оцінив наукові старання талановитої дослідниці, яка померла зовсім молодою, і присвятив їй кілька статей, зокрема у газеті «Южный край», 1910, 1 червня, у праці «Діячі слобідського фольклору»).

На першому засіданні Московського підготовчого комітету 4 січня 1900 р. Д. Багалій заявив, що в Харкові передбачається влаштування виставки предметів доісторичної епохи, історичних та етнографічних. Професор Харківського університету географ А. Краснов подав коротку програму етнографічної виставки. ХІФТ на своєму засіданні від 3 березня 1900 р. заслухало план етнографічної виставки та постановило створити комісію щодо її влаштування на чолі з А. Красновим⁵¹². Передбачалося, що у складенні програми роботи Харківського підготовчого комітету візьмуть участь М. Сумцов, Д. Багалій, О. Єфименко, А. Краснов, О. Радакова⁵¹³.

Із різноманітними питаннями до вченого як визнаного фахівця з української етнографії особисто зверталися місцеві діячі науки, зокрема, М. Ольховський** (Полтава)⁵¹⁴, харківський професор-архівіст О. Твердохлібов⁵¹⁵, В. Бабенко (Верхній Салтів)⁵¹⁶. У своїх лис-

⁵¹¹ ЦДІАУ. – Ф. 2052. – Оп. 1. – Од. зб. 979.

* Лист не датований. – О.М.

⁵¹² Данилевич В.Е. Этнографический музей Харьковского историко-филологического общества. – Харьков, 1911. – С. 1.

⁵¹³ ЦДІАУ. – Ф. 2052. – Оп. 1. – Од. зб. 592.

** У науковій літературі бачимо і такий варіант написання прізвища: М. Олеховський. У монографії використовується прізвище, яке фігурує в особовому фонді М. Сумцова.

⁵¹⁴ ЦДІАУ. – Ф. 2052. – Оп. 1. – Од. зб. 874.

⁵¹⁵ ЦДІАУ. – Ф. 2052. – Оп. 1. – Од. зб. 1167, 1168.

⁵¹⁶ ЦДІАУ. – Ф. 2052. – Оп. 1. – Од. зб. 120.

тах вони радилися з ученим з приводу збирання етнографічних експонатів, організації роботи з'їзду та виставки, комплектування виставки, роби-ли численні пропозиції. Зокрема, неодноразово звертався до М. Сумцова О.Твердохлібов – з пропозицією безпосередньо у письмовій формі звернутися до людей «на місцях», які можуть допомогти з'їзду, також висловлював думку про збирання матеріалів не тільки етнографічного характеру, але й також з місцевої історії та археології. Пізніше, вже коли безпосередньо відбувалася організаційна робота щодо майбутньої етнографічної виставки, він «звітував» перед Миколою Федоровичем про свою роботу: зібрані речі українського народного головного убору, записані місцеві варіанти українського весільного обряду, поминальної обрядовості. Зазначав, що має на меті віднайти місцеві кобзу, бандуру та ліру⁵¹⁷. Полтавський діяч М. Ольховський у своєму листі дякував вченому за запрошення взяти участь у влаштуванні етнографічної виставки, а також запропонував відправити на цю виставку частину полтавської колекції, яка експонувалася на кустарно-промисловій виставці у Петербурзі⁵¹⁸.

Усе це дозволяє скласти певне уявлення про тогочасний рівень в Україні краєзнавчої та наукової експедиційної роботи, участь у ній місцевої інтелігенції, ставлення її представників до потреб українського громадянства – наукових та громадсько-політичних, якщо брати до уваги той резонанс, який викликала харківська етнографічна виставка. На підставі цих листів вирізняється і науковий рівень М. Сумцова та його позиціонування як науковця та громадського діяча в Україні.

Із самого початку організації комісії активну участь у її роботі брав Микола Сумцов як член підготовчого комітету. Саме йому належить ідея звернутися до членів училищної ради Харківського повіту з проханням посприяти збиранню предметів до виставки. У цьому зверненні вчений окремо наголошував, що необхідно повідомляти Комітет про цінні в науковому плані предмети. З цією метою ним були розроблені спеціальні програми – зі збирання етнографічних матеріалів, про кобзарів та лірників та про писанки.

На наступному засіданні комітету після всебічного обговорення було прийнято рішення надрукувати представлені М. Сумцовим

⁵¹⁷ ЦДІАУ. – Ф. 2052. – Оп. 1. – Од. зб. 1167, 1168.

⁵¹⁸ ЦДІАУ. – Ф. 2052. – Оп. 1. – Од. зб. 874.

етнографічні програми, програми зі старожитностей первісних та історичних (укладену Д. Багалієм) та церковних (укладену Є. Рєдіним) у кількості п'яти тисяч примірників (!). Такий наклад для публікації наукової продукції був доволі значним для кінця XIX – початку XX ст., втім, як і на сьогодні.

У першу чергу програми надсилалися найосвіченішим прошаркам населення – народним учителям та священикам. Для посилення ефективності організаційної роботи Комітет звернувся до з'їзду земських начальників з проханням надати допомогу щодо влаштування невеличких етнографічних виставок у волостях.

Усі наведені факти однозначно свідчать про те значення, яке надавав підготовчий комітет майбутній виставці, а також є яскравим свідченням рівня громадської свідомості тогочасної харківської наукової інтелігенції. Відповідно, можна стверджувати: ідеї щодо збирання експонатів та, у свою чергу, щодо майбутніх виставок мали величезний громадсько-суспільний резонанс, набули максимального рівня регіонального охоплення та залучення у збирально-пошукову роботу найширших верств населення. Безперечно, це сприяло й активізації на місцевому рівні як інтересу до виставок, так, до певної міри, і зростанню рівня громадської свідомості населення регіону.

Сучасні дослідники стверджують: запропоновані М. Сумцовим програми започаткували глибоко науковий підхід в етнологічній науці до вивчення традиційно-побутової культури населення конкретного регіону чи краю. Перша з них – програма зі збирання етнографічних даних складається з передмови та власне програми.

Територіально дослідженням були охоплені українські етнічні землі. Це – Харківська, Воронезька, Чернігівська, Полтавська, Катеринославська губернії, області Кубанська та Війська Донського і північні повіти Таврійської губернії.

Мету етнографічної виставки М. Сумцов вбачав насамперед у фіксації та збереженні для науки предметів матеріальної та духовної культури населення Слобожанщини, що на межі XIX–XX ст. зберігали ще архаїчні пережитки. У програмі чи не вперше в науці було порушено питання про етнокультурні взаємовпливи в традиційно-побутовій культурі українців та представників інших народів, які проживали в регіоні. За програмою також передбачалося дослідити роль географічного фактора у формуванні етнорегіональних рис народного побуту.

Окрема увага в програмі зверталася на збиранні та описуванні землеробських знарядь праці, у конструкції яких були кам'яні або дерев'яні деталі замість залізних. Малюся на меті вивчати також предмети, що мають художню цінність, наприклад, речі вжиткового мистецтва. Це, в першу чергу, писанки, гончарні вироби, вишивка та інші предмети, які мають відношення до народного мистецтва. Пропонувалося збирати експонати та виготовляти моделі, малюнки, робити фотографії. Як зауважували згодом фахівці-музеєзнавці, в орієнтації програми на виявлення та збирання саме пам'яток народного побуту та знарядь праці полягала її науково-методична цінність та новизна, оскільки на той час побутувала загальна практика комплектування фондів переважно зразками народного мистецтва⁵¹⁹.

Щоб надіслані до комісії предмети мали наукову вартість та могли використовуватися у подальшій науково-дослідницькій роботі, М. Сумцов наголошував на необхідності дотримуватися всіх правил наукової паспортизації – фіксації даних про місце знахідки, її назву, розміри та подавати короткий опис.

Щодо вивчення національно-культурних взаємовпливів пропонувалося звертати увагу на групи населення з антропологічними відмінностями та зафіксувати етнографічні особливості їх культури та побуту. Положення програми про необхідність вивчення етнокультурних взаємовпливів свідчило про наступний етап у розвитку етнологічної науки межі XIX–XX ст. – розширення уявлень про предмет і завдання етнографії⁵²⁰.

Загалом, за програмою передбачалося збирати краєзнавчі статті та дослідження, портрети місцевих діячів культури та науки, різного типу карти. В плані вивчення матеріальної культури акцент робився в першу чергу на поселення та житло. Пропонувалося фіксувати типи поселень, форми вуличного планування, види господарських споруд з планами, хатній інтер'єр та його елементи, конструктивні особливості, техніку будівництва та матеріали, хатне начиння тощо. Приділялася увага основним галузям господарства, допоміжним видам господарської діяльності, домашнім промислам та ремеслам. Програма спрямовувала на вивчення народної меди-

⁵¹⁹ Скрипник Г. А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 46.

⁵²⁰ Там само. – С. 45.

чини, народного одягу та їжі (обрядова, повсякденна, ритуальні страви), народні місцеві міри ваги. Окремо виділено обрядові атрибути, до яких віднесено весільний хліб та гільце, троїцькі та весільні вінки, великодні писанки тощо. Завершували програму зразки планів, малюнків та фотографій старовинних садиб, меблів, зброї, старовинних портретів.

У додатку до програми комітет наголосив на необхідності збирання зразків народного фольклору та їх публікації⁵²¹.

На той час у програмі не виділялися окремі компоненти духовної культури – народна демонологія, народні космогонічні вірування, календарні свята і сімейні обряди та інше.

Треба зауважити, що наведена програма була складена в умовах політичної реакції кінця XIX ст., в умовах утисків та переслідування української мови та культури. Багато в чому саме завдяки етнографічним програмам М. Сумцова більшість доповідей, виголошених на XII археологічному з'їзді, мала етнографічний характер, а сама робота з'їзду відзначалася яскраво вираженим етнографічним спрямуванням.

М. Сумцов був також автором-укладачем і програми зі збирання даних про кобзарів та лірників⁵²². Програма містить вступне слово, де автор детально, з посиланнями на П. Куліша, М. Костомарова, А. Метлинського та інших відомих вчених розкриває перед широкими верствами населення назрілу необхідність збирання якомога глибших даних про кобзарів та лірників, зміст їх репертуару. Програма дозволяла всебічно зафіксувати їх життя та діяльність. У ній йшлося про біографічні дані, мандрівки, місце постійного проживання, відношення до них селян, дані про те, у якого вчителя вони навчалися музиці та співам тощо. Особливо деталізованими були питання щодо пісенного репертуару – які пісні вони виконували (духовні вірші, думи, пісні літературного походження, сатиричні та жартівливі тощо). Програма вимагала точного запису (по можливості) пісень, замальовування чи фотографування кобзарів та лірників, фіксації їх адреси. Для поглибленого вивчення цього питання передбачалися відрядження

⁵²¹ Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда. – Т. I. – С. 151.

⁵²² Программа для собирання сведений о кобзях и лирниках. К предстоящему в 1902 г. в г. Харькове XII археологическому съезду // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда. – Т. I. – С. 32–35.

фахівців. А отже, йдеться вже про організацію спеціальних тематичних етномузикологічних експедицій.

Ця програма М. Сумцова була першою спробою в українській етнологічній науці всебічно дослідити побут та діяльність народних співців та музикантів⁵²³. Дослідники також відзначають, що сам по собі факт порушення М. Сумцовим питання про збереження поетичної спадщини кобзарів та лірників на XII археологічному з'їзді був безпрецедентним в умовах тогочасного розгулу великодержавного російського шовінізму⁵²⁴.

Перу вченого належить також програма про писанки⁵²⁵. Зазначивши, що писанки – явище, цікаве в художньому, етнографічному та археологічному відношеннях, вчений виділив деякі аспекти необхідності їх вивчення. Так, в орнаменті малюнка проявляється художній смак та народна естетика. Він може слугувати базою для вивчення стародавніх, дохристиянських витоків та символів народного мистецтва. З писанками пов'язані певні народні релігійно-моральні повір'я та перекази. Загалом, отримані дані дали б відповіді на питання: коли починають виготовляти писанки, хто це робить, процес виготовлення, місцеві назви великодніх яєць, їх термін збереження, застосування тощо. У програмі пропонувалося збирати писанки та надсилати їх до Харківського університету. Це стало основою для створення цінної колекції писанок, що зберігалася у фондах Етнографічного музею ХІФТ.

Пропонована М. Сумцовим програма збирання відомостей про писанки була досить детально та науково обґрунтованою.

На наступних засіданнях комітету 26 квітня та 25 травня 1900 р. М. Сумцов разом з вченими Д. Багалієм та О. Радаковою був рекомендований для відрядження у Полтаву для збирання колекцій предметів для виставок, згодом – в Охтирський повіт. Вчений побував у деяких селах, містечках та містах Охтирського та Лебединського повітів та в м. Сумах. Унаслідок експедиційного відря-

⁵²³ Дашкевич В. Програми до етнографічно-краснознавчого дослідження України // Науковий збірник Харківської науково-дослідчої катедри історії української культури. – 1929. – Ч. VII. – Вип. 1. – С. 160.

⁵²⁴ Фрадкін В.З. XII археологический съезд и его значение в развитии этнографии на Украине // История и археология Слободской Украины. Тезисы докладов. – Х., 1992. – С. 75–77.

⁵²⁵ Программа для собирания писанок и сведений о них (к XII археологическому съезду в Харькове) // Труды Харьковского предварительного Комитета по устройству XII археологического съезда. – Т. I. – Х., 1902. – С. 36–37.

дження було зібрано понад двісті предметів, зроблено близько п'ятидесяти фотографій. Цінність колекції становили старовинні предмети народного побуту. За матеріалами експедиції М. Сумцов написав дослідження «Очерки народного быта»⁵²⁶.

Проект організації етнографічної виставки в числі інших виголосили Д. Багалій та Є. Редін на засіданні Комітету 1 травня 1901 р. Її мали скласти предмети з приватних музеїв Чернігівщини та Курщини, Полтавського губернського земства, Московського етнографічного музею та інших закладів; куплені або зібрані в Харківській губернії на кошти Харківського губернського земства; надіслані приватними особами та місцевими комітетами.

За рішенням підготовчого комітету 8 жовтня 1901 р. М. Сумцову та іншим вченим було доручено укласти каталог етнографічної виставки. Вже в січні 1902 р. каталог почав друкуватися⁵²⁷. В той же час планувалося розпочати роботу щодо влаштування етнографічної виставки. Під час її роботи передбачалося прочитати ряд лекцій з етнографії, археології та інших наук, у ролі лекторів значилися найпопулярніші в регіоні вчені – М. Сумцов, Д. Багалій та інші.

Етнографічна виставка XII археологічного з'їзду користувалася великим успіхом. За час її роботи з 16 по 24 серпня 1902 р. на ній побувало 55236 чоловік безплатно, 602 учнів та 921 платний відвідувач⁵²⁸. Наголосимо ще раз, що головним організатором та діячем виставки був професор М. Сумцов. Матеріально у її влаштуванні допомогли, головним чином, Харківське губернське та інші земства. Крім того, на запрошення комітету, за пропозицією М. Сумцова, подати на виставку картини побутового характеру відгукнулося багато художників (у тому числі – відомий слобожанський художник С. Васильківський).

Комплекти українського народного одягу з етнографічної виставки експонувалися на першій міжнародній виставці старовинного та сучасного одягу, що відбулася в Росії незабаром після роботи з'їзду⁵²⁹. Як зазначала у листі до М. Сумцова з цього приводу

⁵²⁶ Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда в Харькове. – Т. II. – Ч. 2. // Сборник ХИФО. – Т. XIII. – X., 1902.

⁵²⁷ Каталог выставки XII археологического съезда в Харькове. Этнографический отдел. – Харьков, 1902.

⁵²⁸ Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования. – Т. II. XIX и начало XX в. Репринтное издание. – Харьков, 1993. – С. 590.

⁵²⁹ ЦДІАУ. – Ф. 2052. – Оп. 1. – Од. зб. 1383, 1384.

княжна М. Щербатова, на виставці планувалася робота російського та польського відділів, і відсутність на ній українського відділу кидатиметься у вічі, а **єдиним джерелом*** (!!!) отримання таких експонатів могла бути саме харківська виставка.

Ця інформація є відомою для дослідників, але варто виділити наступний момент. Виходячи з наведених міркувань М. Щербатової, можна припустити, що до початку ХХ ст. на території України не існувало жодної музейної колекції, експонати якої могли би брати участь у міжнародних спеціалізованих виставках. А отже, не буде великим перебільшенням припустити, що етнографічну виставку ХІІ археологічного з'їзду можна вважати першим прикладом інтеграції українських музейних осередків у світову мережу музейних закладів. До того ж, ця інтеграція відбулася на самому початку організації міжнародних тематичних виставок, зокрема старовинного та сучасного одягу.

Крім того, із етнографічною виставкою пов'язаний ще один цікавий факт. Дослідниця П. Литвинова надала комітету право на видання 2-го випуску її праці про народний орнамент Чернігівської губернії на користь майбутнього етнографічного музею⁵³⁰. Аналогічна інформація вкрай рідко зустрічається у науковій літературі (особливо щодо видань такого часу) і заслуговує на окрему увагу. Фактично йдеться про дотримання авторських прав та існування системи захисту інтелектуальної власності в Україні на початку ХХ ст. – питання, надзвичайно актуальні і для сьогодишньої Української держави. З іншого боку, таке рішення П. Литвинової можна розглядати як вияв своєрідної інтелектуальної підтримки представниками української наукової інтелігенції наукових осередків та установ.

За активну участь у роботі підготовчого комітету та самого археологічного з'їзду М. Сумцова одноголосно було обрано дійсним членом Імператорського Московського археологічного товариства – в особовому фонді вченого зберігається лист за підписом П. Уварової від імені Московського археологічного товариства М. Сумцову з подякою за участь у роботі ХІІ археологічного з'їзду та повідомленням про це обрання⁵³¹. Майже відразу після закін-

* Виділення мос. – О. М.

⁵³⁰ Литвинова П. Южнорусский народный орнамент. – Харьков, 1902.

⁵³¹ ЦДІАУ. – Ф. 2052. – Оп. 1. – Од. зб. 1208.

чення роботи з'їзду – 23 грудня 1902 р. (за ст. ст. – О. М.) радою Харківського університету М. Сумцов був обраний як представник університету для участі у роботі підготовчого комітету XIII археологічного з'їзду, який мав відбутися в Катеринославі⁵³².

Після закриття виставки її предмети стали власністю ХІФТ та лягли в основу створеного при ньому етнографічного музею, який став одним з перших суто етнографічних музейних осередків на Україні⁵³³. Оскільки Товариство не мало приміщення, про відкриття музею для відвідувачів не могло бути й мови. На перших порах предмети та колекції виставки були складені частково в приміщенні університетського архіву, частково – зберігалися на горищах університету. Це спричинилося до того, що багато предметів музейної колекції було пошкоджено (наприклад, хлібне печиво) або навіть загинуло (частина музичних інструментів). Лише восени 1904 р., коли було закінчене перебудування приміщення історичного архіву, в одній з його кімнат розташували частину етнографічної колекції⁵³⁴.

1904 р. завідувачем музею був призначений М. Сумцов. Саме завдяки йому музей перетворився на цінний навчальний заклад. Він же особисто зайнявся систематизацією та розбиранням експонатів, коли музей переїхав у приміщення історичного архіву.

Загалом, колекції музею широко репрезентували насамперед матеріальну культуру українців. Так, вони висвітлювали основні галузі господарства та заняття населення регіону (землеробство, рибальство, бджільництво), допоміжні види господарської діяльності, народні промисли та ремесла (деревообробне, шкірообробне, ткацтво, коцарство, шаповальство, ковальство, гончарство, золотарство). У фондах музею знаходилося 29 повних комплектів українського та російського народного одягу, розрізнені компоненти народного вбрання. Окрема частина колекцій мала експонати, що характеризували поселення та житло народу (житло та господарські споруди, домашнє начиння, засоби освітлення). У галузі духовної культури виділялися предмети народного образотворчого мистецтва, народної медицини. Музей володів також цінним зібранням колек-

⁵³² ЦДІАУ. – Ф. 2052. – Оп. 1. – Од. зб. 636.

⁵³³ Скрипник Г. А. Етнографічні музеї України. – С. 46–47.

⁵³⁴ Данилевич В. Е. Етнографический музей Харьковского историко-филологического общества. – Харьков, 1911. – С. 4.

цій картин місцевих художників на побутові теми. В його власності знаходилися також різного типу карти, плани, фотографії⁵³⁵.

Деякі відділи мали унікальні предмети. Наприклад, відділ обрядової атрибутики (хлібне печиво, писанки, речі для святкового прикрашання хати), народної медицини, дитячих іграшок. Цінною була колекція одягу. Перлиною музею стала колекція писанок. Загалом, на думку ж самого М. Сумцова, найцінніше надбання музею становили колекції лікарських трав (понад двісті експонатів), гончарних виробів, предметів одягу, писанок, кустарних виробів домашнього вжитку.

Отже, можна зробити висновок, що музей широко представляв майже всі аспекти матеріальної та частково – духовної культури населення Слобожанщини. В цьому полягала наукова новизна музею, оскільки характерною для того часу була тенденція комплектування фондів переважно пам'ятками народного мистецтва. Наукова вага музею визначалася і тим, що він був одним з небагатьох музеїв України, створених на основі польових матеріалів.

Поповнення фондів музею продовжувалося шляхом придбання предметів купівлею та за рахунок пожертвувань від приватних осіб та закладів. Зокрема, М. Сумцов подарував музею власну колекцію унікальних землеробських знарядь праці з Боромлі. За період 1902–1917 рр. кількість музейних експонатів збільшилася з 1490 одиниць збереження до 2200⁵³⁶.

Багато в чому завдяки старанням його завідувача у музеї був створений «відділ українського генія». Він мав колекцію предметів, які мали відношення до відомого харківського поета Я. Щоголіва. Знову ж таки, укладачем колекції був М. Сумцов. Інша колекція була присвячена життю та творчості відомого письменника І. Котляревського (зібрана В. Данилевичем). Наприкінці 1906 р. всі предмети цього відділу як непрофільні були передані в Музей прекрасних мистецтв та старожитностей при Харківському університеті.

Полегшення в роботі музею наступило 1908 р. після переведення його до колишнього приміщення зоологічного кабінету. Од-

⁵³⁵ Див.: Каталог выставки XII археологического съезда. Этнографический отдел. – Х., 1902.

⁵³⁶ У контексті розвитку в Україні останнім часом нових напрямів дослідницької роботи у галузі спеціальних історичних дисциплін, у т. ч. ритуалістики та атрибутики, назва відділу – «Відділ обрядової атрибутики» – становить значний інтерес для науковців, які працюють у цьому напрямі.

⁵³⁶ Скрипник Г. А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток. – С. 48.

нак для широкого загалу відвідувачів він відкрився лише близько 1911 р.⁵³⁷

Варто погодитися з твердженням Г. Скрипник, що з погляду теоретичного музеєзнавства організація Етнографічного музею ХІФТ здійснювалася на основі наукового підходу до формування колекцій. Матеріали, зібрані спеціалістами на основі детально розроблених у відповідності з вимогами часу запитальників, досить повно і всебічно розкривали традиційно-побутову культуру населення Слобідської України⁵³⁸.

Класифікація музею лягла в основу його експозиційного плану. Музей також мав бібліотеку, в каталозі якої на 1917 р. нараховувалося близько 1500 томів видань.

Етнографічний музей ХІФТ відіграв велику роль у розвитку етнологічної, народознавчої, музейницької науки та народної освіти в Україні на початку ХХ ст. Так, його заслуга полягала насамперед у пропаганді етнографічних знань, популяризації етнологічної науки, розвитку музейної справи. Його наукове, суспільне та загальнокультурне значення особливо чітко вирізнялося на фоні політичної ситуації в Російській імперії кінця ХІХ – початку ХХ ст. Із закриттям 1876 р. Південно-Західного відділу Російського географічного товариства розвиток етнологічної науки в Україні загальмувався. В цій ситуації наукові товариства, створені при університетах (Київському св. Володимира, Імператорському Харківському та інших) взяли на себе відповідальність за відновлення та подальший розвиток етнологічної, народознавчої та красзнавчої наук в Україні, скеровуючи та здійснюючи різнобічне вивчення повітів. Зокрема, за час існування ХІФТ його члени підготували та надрукували понад 20 програм з вивчення народної культури та побуту, загалом за їх сприяння їх було опубліковано понад 30⁵³⁹. Вони також виступили організаторами роботи з охорони та збереження пам'яток культури, спрямовували напрям комплектування фондів місцевих музеїв.

⁵³⁷ Данилевич В.Е. Этнографический музей Харьковского историко-филологического общества. – С. 8.

⁵³⁸ Див.: Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України. – С. 47.

⁵³⁹ Фрадкин В.З. Фольклорно-этнографическая деятельность Харьковского историко-филологического общества, 1877–1919 гг.: Автореф. на соискание уч. степени к. и. н. – Л., 1973. – С. 13, 19.

Музей був науково-організаційним закладом, джерелознавчою базою для багатьох дослідників-народознавців, які вивчали традиційно-побутову культуру населення Слобідської України. Дослідники, спираючись на архівні документи фонду ХІФТ, зазначали, що з вивчення його музейних колекцій розпочав свою наукову діяльність В. Мансикка, згодом один з найвидатніших фінських спеціалістів у галузі східнослов'янської етнографії та фольклору⁵⁴⁰. З фондами музею працювали також відомий теоретик «фінської школи» А. Аарне, віденський етнограф професор А. Шрадер. Музейні колекції лягли в основу подальших наукових розробок видатного вченого Д. Зеленіна з питань матеріальної культури східнослов'янських народів⁵⁴¹. А отже, цілком можна зробити припущення, що рівень науково-методичної організації роботи музею, наявні фонди не лише знаходилися на високому рівні по відношенню до інших вітчизняних (та й загалом російських імперських) аналогічних закладів, а й повною мірою відповідали європейським вимогам щодо функціонування подібних установ. З іншого боку, завдяки науковій продукції іноземних спеціалістів, написаних за матеріалами етнографічного музею ХІФТ, відбувалася популяризація за кордоном і самого українського музейного осередку, і, відповідно, вітчизняної української науки, одним з найавторитетніших представників якої був на той час М. Сумцов.

Після більшовицького перевороту 1917 р. та встановлення радянської влади питання охорони та дослідження пам'яток історії та культури стали компетенцією нової влади. Загалом, події 1917 р. і визвольні змагання українського народу дали міцний поштовх розвиткові музейної справи в Україні. Розбудова мережі музеїв і їх діяльність старанням українських наукових і громадських діячів поширювалися відповідно до українського культурного піднесення 20-х рр. Робота розпочалася на початку 1919 р. створенням Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини (ВУКОПМІС, зустрічаються також назви: ВУКОПМИС, ВУКОПМіС), який складався з губернських комітетів – Губкопмисів.

Значну роль у музейному будівництві того періоду почали відігравати громадські організації, краєзнавчі гуртки тощо. Однак у

⁵⁴⁰ Фрадкін В.З. Фольклорно-етнографическая деятельность Харьковского историко-филологического общества. – С. 19.

⁵⁴¹ Там само.

більшості випадків місцеві музеї створювалися працівниками місцевих комітетів та членами товариств сприяння охороні пам'яток, що працювали спільно з ними⁵⁴². Члени ХІФТ активно включилися в роботу Харківського Губкопмису, який був одним з перших науково-адміністративних закладів України.

На початку 1920 р. всі музеї Харкова були реформовані за проектом професора Ф. Шмідта за принципом зосередження однорідних предметів в одному приміщенні. Колишні члени ХІФТ за короткий термін – до початку 1920 р. створили новий культурно-просвітницький та науковий заклад – Музей Слобідської України ім. Григорія Сковороди, який став прямим спадкоємцем Етнографічного музею ХІФТ.

Стосовно заснування музею є два погляди. На думку Г. Скрипник, ідея заснування музею належить Харківському музейному товариству⁵⁴³. Іншого погляду дотримується співробітниця та учениця М. Сумцова, яка очолила музей після смерті свого вчителя і перебувала на цій посаді 1923–1929 рр. – Р. Данковська⁵⁴⁴. Так, вона зазначала, що думка про організацію музею виникла в Етнографічній секції Харківського Губкопмису⁵⁴⁵.

Основним фундатором музею був М. Сумцов, призначений його завідувачем. За свідченнями сучасників, учений жваво й енергійно взявся за організацію нового музейного осередку. На цій посаді він пробув з 1920 р. до 14 вересня 1922 р. – дня своєї смерті.

На початку організаційної роботи М. Сумцову допомагали його колеги та друзі Д. Зеленін (який працював у Харкові з 1916 по 1925 рр.⁵⁴⁶) та Д. Багалій, а також співробітник Мокроус. Пізніше до них приєдналися О. Ніколаєв, Р. Данковська, М. Редін. В перші роки існування музею його роботі сприяв і Харківський Губкопмис.

⁵⁴² Омельченко Ю. А. Охорона пам'яток і музейне будівництво в перші роки Радянської влади // Український історичний журнал. – 1972. – № 1. – С. 104 – 107.

⁵⁴³ Скрипник Г. А. Етнографічні музеї України. – С. 132.

⁵⁴⁴ Саме під таким прізвищем – Данковська – вона друкувалася в наукових журналах, цей самий варіант його написання бачимо в архівних документах, зокрема, у фонді М. Сумцова. Втім, зустрічається і інший варіант – Данківська, якого дотримується, зокрема, українська дослідниця В. Борисенко.

⁵⁴⁵ Данковська Р. С. Історія Музею Слобідської України імені Гр. С. Сковороди // Бюлетень Музею Слобідської України ім. Гр. Сковороди. – Ч. I. – Харків, 1925. – С. 7.

⁵⁴⁶ Див.: Фрадкин В. З. Научная деятельность Зеленина Д. К. в Харькове // Проблемы славянской этнографии. К 100-летию со дня рождения члена-корреспондента АН СССР Д. К. Зеленина. – Л.: Наука, ЛО. – С. 103–111.

Програма діяльності музею була розроблена М. Сумцовим. У ній передбачалися культурно-просвітницький, науково-методичний, видавничий, організаційний та збиральницький напрями роботи. Головне завдання, на думку вченого, полягало насамперед у всебічному вивченні українського місцевого життя⁵⁴⁷. Таким чином дослідник ще раз засвідчив, що основним напрямом його наукової та громадської діяльності є вивчення Слобожанщини. Відповідно, можна зробити висновок, що етнорегіональне вивчення Слобожанщини у перших декадах ХХ ст., порівняно з іншими українськими землями, перебувало чи не найвищому рівні. Вчений акцентував увагу своїх молодих співробітників на всіх подіях, які мали місце у той перехідний період (саме так характеризував 1917–1920-ті роки М. Сумцов), і наголошував на необхідності фіксувати всі зміни, які відбувалися у той час.

За пропозицією М. Сумцова музей було розбито на три відділи – історичний ім. Г. Квітки-Основ'яненка, художній ім. С. Васильківського та етнографічний ім. О. Потебні.

Історичний відділ музею склався переважно з предметів колишнього Харківського міського художньо-промислового музею та Музею прекрасних мистецтв і старожитностей Харківського університету. Деякі речі надійшли з Харківського історико-етнографічного товариства, Церковного музею при Духовній Консисторії Харківської єпархії, а також з Центрального розподільчого музейного фонду Харківського Губкопмису. В ньому були експозиції – «Куток старого Харкова», про місцевих громадських та наукових діячів, співробітників харківського університету, слобожанських письменників, українських гетьманів та деякі інші⁵⁴⁸. Навіть такий оглядовий перелік свідчить: М. Сумцов надавав величезного значення вивченню, дослідженню та популяризації діяльності місцевих наукових та громадських діячів, представників художньої, творчої, наукової інтелігенції краю.

Художній відділ увібрав колекції картин колишнього міського музею та картини з художнього доробку С. Васильківського. Відділ мав цінні картини, в т.ч. І. Айвазовського, К. Трутовського та бага-

⁵⁴⁷ Бюлетень Музею Слобідської України ім. Гр. С. Сковороди. – Ч. І. – Харків, 1925. – С. 5.

⁵⁴⁸ Ніколаєв О. О. Історичний відділ Музею Слобідської України // Бюлетень Музею Слобідської України ім. Гр. С. Сковороди. – Ч. І. – Харків, 1925. – С. 12.

тих інших відомих художників⁵⁴⁹. За свідченням Д. Зеленина, С. Васильківський написав не менше двох тисяч картин, переважна більшість з них – на українські сюжети, які увійшли до складу художнього відділу⁵⁵⁰.

До складу етнографічного відділу цілком увійшов етнографічний музей ХІФТ, а також деякі предмети Харківського художньо-промислового музею (зокрема, кераміка, одяг, взуття, плетені вироби, вишивка). Експонати були розділені на групи. В галузі матеріальної культури виділялися предмети, що характеризували основні та допоміжні галузі господарства населення регіону, народні промисли та ремесла, народне українське та російське житло, одяг, народну кулінарію. З галузі духовної культури експонати характеризували народну медицину (колекція лікарських трав), гончарні вироби декоративного характеру⁵⁵¹. Відділ мав багату колекцію писанок, жіночих прикрас, дитячих іграшок. Окремо експонувався побут росіян, що проживали на території Слобідської України – в районах Курської та Воронежської губерній.

Музей Слобідської України проводив велику науково-дослідну роботу. У 1920–1924 рр. вона здійснювалася в двох основних напрямках – проведення польових експедицій та наукова обробка їх результатів. У 1920–1925 рр. експедиції проводилися в усіх повітах Харківської губернії. В них брали активну участь співробітники музею М. Сумцов, О. Ніколаєв, Р. Данковська, М. Рєдін, член етнографічної комісії ВУКОПМІС'у Ф. Зелінський, М. Горбань, науковий співробітник Харківської науково-дослідчої кафедри історії української культури І. Єрофіїв.

У 1925–1928 рр. територія етнографічного експедиційного вивчення включала вже всю Харківщину, Київщину, Полтавщину, Чернігівщину, Поділля, Крим, Кавказьке побережжя Чорного моря⁵⁵².

Той факт, що такий масштаб експедиційного вивчення України тривав упродовж кількох років після смерті дослідника, зайвий раз свідчить про особистий внесок харківського професора у розвиток

⁵⁴⁹ Ніколаєв О.О. Художній відділ Музею Слобідської України. – С. 14–15.

⁵⁵⁰ Зеленин Д.К. Музей Слободской Украины // Русский исторический журнал. – Кн. 7. – Пг., 1921. – С. 220–222.

⁵⁵¹ Данковська Р. С. Історія етнографічного відділу імені О. О. Потебні та книгозбірні Музею Слобідської України // Бюлетень Музею Слобідської України ім. Гр. С. Сковороди. – Ч. І. – Харків, 1925. – С. 16–18.

⁵⁵² Бюлетень Музею. – С. 21–34.

музейної справи в Україні, його непересічний таланти щодо організації роботи, закладене ним підґрунтя для подальшого розвитку закладу, а також про рівень підготовленої ним школи дослідників, які продовжили справу М. Сумцова.

Під час польових експедицій перевага надавалася збиранню зразків пісенної творчості кобзарів та лірників (із записами тексту з мелодією), вивченню народної медицини, обрядового хліба та ряду інших питань⁵⁵³.

Результатом польових досліджень стало значне розширення фондів музею, які активно використовувалися представниками понад двадцяти наукових, навчальних та освітніх організацій. Колекції музею поповнювалися також і за рахунок пожертвувань, обміну, купівлі. Так, з 1920 по 1 травня 1925 рр. до музею надійшло 2484 нових предметів та книг⁵⁵⁴. На їх основі створювалися різноманітні виставки – тематичні, планові та новонадходжень.

Співробітники музею працювали над науковою паспортизацією та каталогізацією фондів збірок. 1924 р. було підготовлено до друку «Каталог» колекцій Музею⁵⁵⁵.

За музейними матеріалами розроблялися такі теми, як українська архітектура, українські народні музичні інструменти, українські дерев'яні вироби, жіночі головні убори, українські вишивки та килими, цехи в Україні та багато інших⁵⁵⁶.

Музей підтримував різноманітні зв'язки з багатьма науковими, просвітницькими організаціями, товариствами, музеями, видавництвами не лише України, але й закордону. З численними пропозиціями та проханнями до нього зверталися, зокрема, Російська академія наук, Кабінет антропології та етнології ім. Ф. Вовка УАН, Етнографічне товариство у Києві, Київське археологічне товариство, Воронежське історико-археологічне товариство, Рязанське товариство краєзнавців тощо.

Музей здійснював обмін своїх видань на публікації Ленінградського Російського Музею, Кабінету антропології та етнології ім. Ф. Вовка, Центрального Бюро краєзнавства при РАН, інших установ.

⁵⁵³ Бюлетень Кабінету Антропології та Етнології імені Ф. Вовка. – Ч. I. – К., 1925. – С. 30.

⁵⁵⁴ Бюлетень Музею. – С. 8.

⁵⁵⁵ Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України. – С. 133.

⁵⁵⁶ Бюлетень Музею. – С. 9.

Музей надавав організаційні та наукові поради з різноманітних питань (організація краєзнавчої роботи студентів, краєзнавчих гуртків тощо). Співробітники музею керували студентськими роботами з краєзнавства та етнографії.

Важко переоцінити особисту заслугу в організації та роботі Музею М. Сумцова, який з великим ентузіазмом взявся за цю складну справу. Працювати доводилося у надзвичайно складних умовах. Вчений піклувався про видання при музеї «Вісника Музею Слобідської України» з метою поширення відомостей про його роботу серед широких верств населення, про його мету, потреби, результати роботи, дбав про збирання нових даних щодо матеріальної та духовної культури населення Слобожанщини, звертаючи особливу увагу на зміни, що відбуваються в перехідний період та на необхідності їх фіксації.

Він неодноразово виступав з численними доповідями на з'єднаних засіданнях музею та Етнографічної секції Харківського Губкопмису у 1920–1921 рр.: про найближчі завдання Етнографічної секції в справі поповнення книгозбірні музею книжками з історії та етнографії Слобідської України, про організацію нових підвідділів – колекцій палиць та жезлів, стародавніх палітурок, порушив питання про музейні кадри і наголосив на необхідності організації при ВУКОПМІС школи для підготовки музейних працівників⁵⁵⁷. Одночасно дослідник виконував функції голови Етнографічної комісії Харківського Головмузею та Етнографічної секції Харківського Губкопмису.

Вчений продовжував розшукувати етнографічні матеріали та книжки, брав участь в упорядкуванні фондів музею. Так, саме він зібрав та приніс колекцію стародавніх палітурок, зробив їх опис і таким чином започаткував роботу нового підвідділу. Дослідник придбав для бібліотеки музею шістдесят примірників етнографічних праць відомого етнографа М. Дикарева, зробив їх реєстр та опис. 1921 р., будучи тяжко хворим, зібрав колекцію 17 цінних малюнків та карток стародавніх музичних інструментів, задокументував їх, впорядкував та надіслав до музею⁵⁵⁸. М. Сумцов планував

⁵⁵⁷ Бюлетень Музею. – С. 22.

⁵⁵⁸ Данковська Р. С. Акад. М. Сумцов, яко діяч Музею Слобідської України // Науковий збірник Харківської науково-дослідчої катедри історії української культури. – Ч. I. – Харків, 1924. – С. 24.

також організувати новий відділ, присвячений життю та діяльності Тараса Шевченка.

Вчений дбав про поліпшення умов роботи музею. Він неодноразово порушував справу про надання музеєві нових приміщень, піклувався про організацію «Товариства друзів Музею Слобідської України імені Гр. С. Сковороди».

До М. Сумцова часто звертались і окремі особи, і різні організації з проханнями надіслати їм вироблені в комісії, секції та музеї етнографічні програми. Він редагував програми співробітників музею: «Програму для вуличних спостережень переважно під час екскурсій на околиці міста та в селі» Р. Данковської, програму про козака в народному малярстві М. Редіна та ряд інших⁵⁵⁹, керував складанням «Народного Лічебника», брав участь у збиранні народних дитячих іграшок⁵⁶⁰.

З метою популяризації етнографічної науки та підвищення рівня народної освіти в регіоні вчений прагнув організувати при музеї щотижневі лекції. Співробітники музею втілили в життя цей задум М. Сумцова вже після його смерті. Лекції користувалися великою популярністю. Їх читали відомі вчені Д. Багалій, Д. Зелений, О. Білецький. Особливо активно в цьому плані працювали члени Харківської науково-дослідчої кафедри історії української культури І. Єрофіїв, М. Горбань, Н. Мирза-Авак'янц, А. Шамрай, П. Тиховський. Тематично лекції присвячувалися насамперед питанням етнографії, історії, культури України: «Гайдамаччина», «Український філософ Гр. С. Сковорода», «Селянський рух на Полтавщині та Харківщині 1902 р.», «Цехи на Україні», «Чумацтво на Україні», «Гр. Квітка-Основ'яненко», «Гулак-Артемівський – харківський письменник ХІХ ст.» тощо.

Репресії кінця 1930-х рр. торкнулися і музею. Він був реорганізований, фонди розподілені між кількома харківськими музеями. У роки II Світової війни частина колекції музею вивезена за кордон. Сьогодні Харківський історичний музей володіє частиною колекції Музею Слобідської України і фактично вважає себе продовжувачем його справи. Втім, у ті роки загалом була підірвана система краєзнавчої роботи в Україні, репресовані науковці та викладачі вищої школи, ліквідовані краєзнавчі осередки.

⁵⁵⁹ Бюлетень Музею. – С. 29–34.

⁵⁶⁰ Данковська Р. С. Акад. М. Сумцов, яко діяч Музею Слобідської України. – С. 25.

1918 р. М. Сумцов написав: «Очевидно, життя на Україні повинно піти іншим шляхом. У першу чергу треба звернутися до відродження і поширення національного українського почуття і свідомості»⁵⁶¹.

Можна зробити висновок, що дослідник втілював свої слова в життя як в науковій діяльності, так і в роботі Музею Слобідської України. За свідченням відомого українського наукового та музейного діяча І. Свенціцького, «свідомий завдань хвилі суспільник побачить в ньому (музеєві – *О. М.*) один із кращих засобів українізації, себ-то національного освідомлення Харківщини»⁵⁶². І безперечно, найголовніша заслуга в цьому – М. Сумцова, вся активна організаційна діяльність якого була присвячена вихованню і популяризуванню серед широких верств народу української національної самосвідомості та самоповаги. Заснований за безпосередній участі вченого та за його науковою програмою, Музей Слобідської України став тим осередком, навколо якого нуртувало українське життя в першій третині ХХ ст. у такому складному в політичному відношенні регіоні, як Слобідська Україна.

⁵⁶¹ Сумцов М. Слобожане. Історико-етнографічна розвідка. – С. 3.

⁵⁶² Свенціцький І. Музеї і книгозбірні сучасної України. – Львів: Діло, 1927. – С. 7.

РОЗДІЛ V

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ТА НАУКОВО-ПОПУЛЯРИЗАТОРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ М. СУМЦОВА

5.1. ЗАХИСТ УКРАЇНСЬКОГО ДРУКОВАНОГО СЛОВА

Величезний внесок дослідника в оборону української мови, культури, історії, загалом у боротьбу за право українського народу на власну культуру наочно проявляється у тій ролі, яку він разом з іншими представниками харківської наукової інтелігенції відіграв після революції 1905 р.⁵⁶³

1905 рік лишився в пам'яті України не лише масовими страйками січня–березня, посиленням селянського і робітничого руху, діяльністю РСДРП – її III з'їздом, пожвавленням національного руху тощо. Про це можна прочитати в будь-якій книжці, будь-якому підручнику з історії України XX ст. Мабуть, жодне століття у світовій історії не зазнало стількох перекручень, вигадок, фальсифікацій, як минуле, і особливо – в радянській історичній науці. Але було і багато подій та фактів, значних і не дуже, які просто замовчувались, ігнорувались, залишаючись відомими неширокому колу громадськості. Зокрема, йдеться про активну позицію науковців щодо відміни сумнозвісного таємного Емського акта 1876 р. та додатків до нього 1881 р., викладену в кількох документах та підтриману Імператорською академією наук у Санкт-Петербурзі.

У шкільних та інститутських підручниках, у різноманітних «Історіях УРСР» про ці документи і позицію вчених важко відшукати бодай якусь згадку. Виняток становить хіба що академічний

⁵⁶³ Принагідно зауважу, що М.Красиков у своїй статті «Вдячний син Слобожанщини. Микола Сумцов – дослідник і громадський діяч краю» наводить дані, що «1904 року на XIII археологічному з'їзді у Катеринославі М. Сумцов озвався з трибуни до присутніх українською мовою, що було нечуваним зухвальством на подібних зібраннях». Див.: Красиков М. Вдячний син Слобожанщини. Микола Сумцов – дослідник і громадський діяч краю [Електронний ресурс] // <http://korolenko.kharkov.com/sumtsov/Krasikov1.doc> – Режим доступу на 02.07.2010 – вільний, мова: укр.

двотомник «Історія Української РСР» 1967 року видання (згадаймо – це був період діяльності «партійного націоналіста» (за висловом Юрія Шаповала) Петра Шелеста). У ньому досить скупко зазначено: «Українська буржуазія випрошувала у царського уряду скасування Емського акта 1876 р., що забороняв викладання українською мовою у школі, та дозволу на видання газет і літератури українською мовою»⁵⁶⁴. І все. І одразу по тому – про бажання цієї самої буржуазії добитися автономії України в рамках буржуазної конституційної Росії, що фактично у викладі авторів двотомника прозвучало як звинувачення. За наведеними словами важко детально уявити, про що йшлося. А відбувалися ось які події.

Ще в останній декаді XIX ст. розпочалися подання до російського уряду різного роду записок і рекомендацій щодо зняття заборон з українського друкованого слова. На початок XX ст. ці подання набули масового характеру: від земств (скажімо, херсонського та чернігівського), українських учених та культурних діячів (зокрема, О. Кониського, В. Леонтовича), товариств грамотності (зокрема, харківського), поліцейських чиновників, окремих чиновників управління цензури тощо. Цей пункт був присутнім у резолюціях хліборобського з'їзду (1901, Москва), з'їзду кустарів (1902, Полтава) тощо. Яскраво виражений протестний характер мав XII Археологічний з'їзд (1902, Харків). Крім того, на початок XX ст. припадає значне зростання просвітницької діяльності різноманітних організацій, товариств, а також політичних партій (зокрема, Революційної української партії, Української радикальної партії та деяких інших).

Наполегливішою стала поведінка української інтелігенції. Окрім подання різноманітних записок, вона вживала рішучих заходів, аби добитися безпосередніх контактів з високими державними посадовцями. Зокрема, дані про таку зустріч делегації у складі М. Дмитрієва, І. Шрага, В. Науменка, О. Косач з головою кабінету міністрів С. Вітте наводить М. Кармазіна, посилаючись на О. Лотоцького⁵⁶⁵. Під час цієї зустрічі С. Вітте запевнив прибулих у швидкому знятті заборон на український друк.

⁵⁶⁴ Історія Української РСР у двох томах. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 534.

⁵⁶⁵ Див. з цього приводу: Україна: Політична історія. XX – початок XXI ст. / Педрада: В. М. Литвин (голова) та ін. Редкол.: В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголови) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2007. – С. 111.

Про назрілу необхідність відміни заборон висловлювалися і в Санкт-Петербурзі. Тільки виходили там з інших міркувань. Прочитуємо уривок з листа одного поліцейського чиновника в газету «Гражданин» (1905, № 9): «Долго сдерживаемое искусственно воздвигаемыми правительством преградами развитие народной литературы на украинском языке нашло себе выход в другом направлении, и мы уже не в силах бороться с неудержимым потоком, разливающимся все шире и шире. Этот поток грозит нашей безопасности и благу родины. Преградить его нет сил и опасно, как бы не разорвал плотины и не причинил еще больше вреда...»⁵⁶⁶. Цей лист виявився для академічних наукових кіл настільки досконалою ілюстрацією ситуації, що був у повному обсязі долучений до їхніх висновків як додаток і доказ.

І ось на порядку денному на засіданнях кабінету міністрів у грудні 1904 р. постало питання про «устранение из постановлений о печати излишних стеснений» (як делікатно сказано!) щодо української мови. Не вважаючи себе достатньо компетентним, щоб вирішити це питання в одноосібному порядку, а насправді, думається, щоб перекласти всю відповідальність на інші плечі, кабінет міністрів «в видах вящей осторожности» доручив міністрам народної освіти та внутрішніх справ звернутися за відповідними висновками до Імператорської академії наук, Харківського та Київського університетів, а також київського, подільського та волинського генерал-губернаторів. Комітет окремо зауважив, що питання про мову викладання в народних школах не ставиться і розглядатися не буде.

30 січня 1905 р. (всі дати подано за старим стилем – О. М.) міністр народної освіти направив президенту Імператорської академії наук відповідний документ, а вона, у свою чергу, потім розіслала його далі. Найпрогресивнішою виявилася резолюція харківської комісії. До її складу увійшло одинадцять професорів. Дев'ятеро з них, тобто абсолютна більшість, були українцями. Головою комісії одноголосно обраний Микола Сумцов, секретарями – Максимейко та Соловйов. Відбулося 5 засідань, на яких і була вироблена резолюція. Її назва – «Записка по вопросу о цензуре книг на малорусском языке». На засіданні ради університету 5 квітня 1905 р. «За-

⁵⁶⁶ Див.: Императорская Академия Наук. Об отмене стеснений малорусского печатного слова. – С.-Петербург, 1905. – Приложения.

писка» була прийнята одногосно. Крім того, того ж року харків'яни опублікували її окремим відбитком, що саме по собі є промовистим фактом.

Її основні положення викладені у семи пунктах. Коротко їх можна сформулювати таким чином: застосовувати до української літератури ті самі правила і вимоги, що й до російської; надати повну свободу щодо перекладу українською Святого Письма та інших книжок «религиозно-нравственного содержания», а також для церковної проповіді; визнати законність застосування української мови у белетристиці та всіх галузях науково-популярних знань, забезпечити допуск у шкільні бібліотеки та народні читальні книжок українською мовою нарівні з російською; зрівняти у правах з російською українську драматургію та театр; дозволити українську періодику на однакових правах із російською; дозволити ввезення в Росію галицьких періодичних видань та книг на загальних підставах.

Незважаючи на «попередження» кабінету міністрів не торкатися питання про мову викладання в народних школах, харківська комісія окремим сьомим пунктом поставила питання про доцільність навчати українському письму і читанню дітей у початковій школі, видання україномовних хрестоматій, інших педагогічних посібників, а також вміщувати у російських підручниках переклади малозрозумілих дітям-українцям російських слів і виразів.

Така постановка питання свідчила про високий рівень громадської і національної свідомості харківської професури. Її рекомендації виходили в першу чергу з інтересів українського народу, задоволення його нагальних потреб, у тому числі й освітньо-культурних.

Київські вчені стояли на дещо інших позиціях. До складу київської комісії увійшло вісім професорів. Наукові доповіді виголовили В. Перетц і В. Антонович. Невідомо, чим мотивувався В. Антонович, коли заявив: «Народність ця (українці – *О. М.*) цілковито позбавлена інстинкту державности; вона не тільки не становила окремої держави, але добровільно відхилила створення такої, навіть тоді, коли історичні обставини давали на це можливість»⁵⁶⁷. Втім, на засіданні історико-філософського факультету Київського університету одногосно прийнято рішення про можливість скасування

⁵⁶⁷ Цит. за: Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус. – Чернівці: Рута, 1998. – С. 33.

усіх обмежень та надання українській мові того самого статусу, яким користується російська.

Комісія Імператорської академії наук складалася з семи академіків. До її складу увійшли: А. Фамінцин, В. Зеленський, О. Лаппо-Данилевський, Ф. Фортунатов, С. Ольденбург, О. Шахматов. Очолив її Федір Корш, який, на думку дослідників, прихильно ставився до українських культурних прагнень. До складу комісії увійшло також шість діячів української петербурзької громади⁵⁶⁸. Підсумкова відповідь академії мала назву «Об отмене стеснений малорусского печатного слова». Це був солідний науковий документ на 28 сторінках великого формату із 9-ма додатками різного змісту, який уклали Ф. Корш (загальні дані і розвиток українського письменства) і О. Шахматов (лінгвістичний аспект).

У «Додатках» надруковані наукові розвідки (зокрема, П. Стебницького «Очерк развития действующего цензурного режима в отношении малорусской письменности», С. Русової «О необходимости малорусских книг для поднятия умственного развития малорусского языка», О. Русова «Украинофильство», О. Лотоцького «Краткий обзор украинского литературного движения в России и за границей» тощо), повідомлення, записки та листи, автори яких пишуть про необхідність відміни різних обмежень на використання української мови.

У цій підсумковій резолюції петербурзькі академіки були доволі відвертими у своїх висновках і висловлюваннях. Зокрема, вони висловили впевненість, що розпорядження 1863 і указ 1881 не мають юридичної сили (!!!), оскільки не можуть бути узгоджені з основними засадами російського законодавства, і «цензурные стеснения малорусского печатного слова, начавшиеся притом только с 1863 года, не были вызваны какими бы то ни было угрожающими единству России стремлениями малорусского народа или его интеллигенции»⁵⁶⁹. Не без гумору вчені зазначили, що «только несчастная случайность могла побудить правительство к преследованию целой письменности и к принятию на себя заботы о малорусском правописании»⁵⁷⁰.

⁵⁶⁸ Цит. за: Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус. – Чернівці: Рута, 1998. – С. 32.

⁵⁶⁹ Императорская Академия Наук. Об отмене стеснений малорусского печатного слова. – С. II.

⁵⁷⁰ Там само.

Комісія академії наук переконувала високопосадовців, що «малорусское население должно иметь такое же право, как и великорусское, говорить публично и печатать на родном своем языке»⁵⁷¹. Цікавим є такий висновок: «...в ненормальных условиях духовной и умственной жизни живет в России народность, насчитывавшая в январе 1897 г. до 23 миллионов 700 тысяч душ»⁵⁷². Ну і вже зовсім актуальною є така думка: «Государство, не умеющее обеспечить одно из самых элементарных прав гражданина – право говорить печатно на родном языке, возбуждает в гражданине не уважение к себе, не любовь, а безотчетный страх за существование. Этот страх порождает недовольство и революционные стремления»⁵⁷³.

Загалом, відповідь академії цілком відповідала вимогам часу. Для 1905 року це був однозначно прогресивний документ. Звичайно, деякі з його наукових положень сьогодні видаються анахронізмами. Зокрема, теза про існування спільної для предків українців і росіян мови, якій дали назву «общерусская». Втім, самі ж академіки визнали, що ця мова не дійшла до нас в письмових пам'ятках і відновлюється «предположительно». Ця теорія, незважаючи на її сумнівну наукову вартість, не будучи документально підтвердженою, проіснувала, втім, майже до кінця XX ст. і до сьогодні має чимало прихильників.

Дослідники вважають, що висхідною точкою для петербурзьких академіків були добро і єдність Росії. Дозвіл на видання книг українською мовою аргументували тим, що це нічим не зашкодить неподільності Російської імперії, тоді як незадоволення, викликане заборонаю, разом із розквітом видавничої діяльності в Галичині може потенційно зародити таку небезпеку. Академіки наголошували також на тому, що української книжки потребують у першу чергу неосвічені селяни, і малороси загалом – вірні і випробувані сини російського народу. Фактично можна говорити про те, що російська наукова інтелігенція початку XX ст. виступила в підтримку української мови та культури, в підтримку української нації.

Цей кінцевий академічний документ був виданий «на правах рукопису» накладом 150 примірників і став відомий лише вузькому колу фахівців та урядовців. Укази 1876 і 1881 рр. так і не були

⁵⁷¹ Императорская Академия Наук. Об отмене стеснений малорусского печатного слова. – С. III.

⁵⁷² Там само. – С. 28.

⁵⁷³ Там само. – С. 22.

скасовані офіційно. Революція 1905 р. привела до певних змін, зокрема, до появи нових правил цензури, до загального полегшення ситуації з українською мовою. Безперечно, цьому посприяла і активна, рішуча позиція наукової інтелігенції, насамперед – харківських і київських учених, а також петербурзьких академіків.

Про неабияку вагу документа свідчить і той факт, що 1910 р. його надрукували окремим відбитком, щоб зробити максимально доступним. Зробив це невідомий приватний підприємець.

Про громадянську позицію професора Сумцова свідчить і такий промовистий факт. В умовах тогочасної реакції, розмаху великодержавного російського шовінізму, утисків українського народу – його науки, мови, культури тощо особливо вирізняється рішення дослідника перейти на викладання лекцій українською мовою. У жовтні 1907 р. вчений зробив публічну заяву на факультеті університету⁵⁷⁴. Дані особистого фонду вченого № 2052, що зберігається у Центральному державному архіві України у м. Києві, дають всі підстави стверджувати, що він став першим серед харківської професури, хто наважився на таке, а разом із О. Грушевським у цілому – першими серед української наукової інтелігенції. Ця лекція для національно свідомої української громадськості Слобожанщини стала справжнім святом. З цього приводу на адресу вченого надійшло багато привітань з подяками за мужність та побажаннями продовжити цей почин. Від імені українського студентства була виголошена промова, де її назвали відкриттям « нової ери » в житті харківського наукового осередку. Одними з перших відгукнулися Х. Алчевська та М. Пильчиков (у листі – привітанні Х. Алчевської було 11 підписів)⁵⁷⁵, Б. Грінченко⁵⁷⁶, М. Кропивницький⁵⁷⁷, М. Дмитрієв⁵⁷⁸. Надійшли листи від студентів-українців Московського комерційного інституту⁵⁷⁹, Київського політехнічного інституту⁵⁸⁰, університету у Dorpat'i (Тарту)⁵⁸¹. В особистому архіві дослідника зберігається його лист, у якому

⁵⁷⁴ ЦДІА. – Ф. 2052. – Оп. 1. – Од. зб. 92.

⁵⁷⁵ ЦДІА. – Ф. 2052. – Оп. 1. – Од. зб. 92.

⁵⁷⁶ ЦДІА. – Ф. 2052. – Оп. 1. – Од. зб. 341.

⁵⁷⁷ ЦДІА. – Ф. 2052. – Оп. 1. – Од. зб. 612.

⁵⁷⁸ ЦДІА. – Ф. 2052. – Оп. 1. – Од. зб. 398.

⁵⁷⁹ ЦДІА. – Ф. 2052. – Оп. 1. – Од. зб. 27.

⁵⁸⁰ ЦДІА. – Ф. 2052. – Оп. 1. – Од. зб. 28.

⁵⁸¹ ЦДІА. – Ф. 2052. – Оп. 1. – Од. зб. 29.

вчений згадує і Томськ, з якого теж надійшли на цю подію «ласкаві листи»⁵⁸². Наведені факти однозначно свідчать про високу активність української інтелігенції, високий рівень національної свідомості тогочасної молоді щодо так званого «українського питання».

Непересічність значення цієї події підкреслює і той факт, що вона не лишилася непомітною і в Галичині, про що свідчить відповідне повідомлення у львівському «Літературно-науковому віснику»⁵⁸³.

На лекції був присутній ректор університету Дмитро Багалій. Як писав він згодом, лекція справила приємне, сильне враження і щодо її змісту, і щодо форми викладення матеріалу. Звичайно, що цей почин в тогочасних умовах не міг довго тривати – лекція викликала величезне незадоволення міністра народної освіти і його розпорядження з вимогою зупинити цю «крамолу», яке ректор університету не міг не виконати.

У Центральному державному історичному архіві України у м. Києві, фонд 1335 – «Волинське губернське жандармське управління», зберігається донесення помічника начальника цього управління, датоване 8 липня (за ст. ст. – *О. М.*) 1914 р. У ньому дописувач, зазначивши адресу, за якою у Харкові мешкав професор – вулиця Мало-Гончарівська, буд. 38, судячи з листа, фіксує найважливіші з точки зору цього державного органу речі, які мають відношення безпосередньо до Миколи Федоровича та його громадянської позиції і які відбувалися протягом кількох років. Зокрема, у документі зафіксовано, що 1906 р. М. Сумцов був членом харківського комітету Конституційно-демократичної партії, 1907 р. Українська соціал-демократична партія агітувала за проведення його в Державну думу. Під час студентських забастовок у Харкові восени 1908 р. М. Сумцов, вочевидь на знак підтримки студентських вимог, не читав лекцій в університеті та «побуждал» студентів підтримати забастовку. Навіть більше – виконуючи прохання «Центрального студентського органу», у числі інших професорів не приймав іспити 1 (за ст. ст. – *О. М.*) травня. Підсумовуючи, помічник начальника наголосив, що «Сумцов – один из наиболее видных «украинофилов» в Харькове, оказывал содействие и поддержку «громаде студентов-украинцев»»⁵⁸⁴.

⁵⁸² ЦДІА. – Ф. 2052. – Оп. 1. – Од. зб. 62.

⁵⁸³ Матушевський Ф. З українського життя // Літературно-науковий вісник. – Львів – Київ, 1907. – Т. 40. – С. 146–155.

⁵⁸⁴ ЦДІАУ. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Од. зб. 1635.

Це було не перше і, вочевидь, не останнє звинувачення вченого в «українофільстві». Згадаймо історію з першою докторською дисертацією, потім – вищенаведений документ. Крім того, в особистому архіві дослідника зберігається кілька листів, автори яких повідомляють вченого про аналогічні речі. Так, є лист від його колеги та у багатьох питаннях однодумця професора М. Бекетова, який пише, що М. Сумцову інкримінують українофільство⁵⁸⁵. Від невідомого автора, який пішов іще далі. Цей автор приписує вченому антиросійську пропаганду та український націоналізм. Текст цього документа уже не читається, що, безперечно, є великою втратою для дослідників спадщини вченого, його життєвого шляху і громадянської позиції. Утім, виходячи з шапки документа, можна зі значною мірою вірогідності спрогнозувати його зміст. Той факт, що Микола Федорович зберігав такий лист у своєму приватному архіві, може яскраво свідчити про наступне: українське питання було для нього настільки болісним, гострим і злободенним, наскільки несправедливими були і звинувачення в антиросійській пропаганді. Одне лише те, що вчений підкреслював ті особливості традиційно-побутової культури українців, які становили специфіку його національної самобутності, а фактично – соціокультурної ідентичності, у той період української історії, історії української науки та культури фактично дорівнювало злочину проти держави – Російської імперії. Іншими словами, тогочасна офіційна імперська позиція, яку можна сформулювати класичною фразою «хто не з нами, той проти нас», у тогочасному російському імперському політичному дискурсі цілком могла існувати в такому варіанті: «Хто вивчає і підкреслює особливості культури українського народу, виступає проти російського народу».

Незважаючи на всю свою антигуманність, така установка виявилася доволі успішною в прикладному плані, і згодом значною мірою була використана вже новою владою – радянською, яка за кілька років – у моторошних і жорстоких 30-х рр. XX ст. – знищила весь цвіт української наукової, технічної, військової, мистецької, творчої інтелігенції. З іншого боку, напрацьовані царським режимом звинувачення М. Сумцова в «українському націоналізмі» не могла оминати і нова влада. Адже той, хто був «українським

⁵⁸⁵ ЦДІАУ. – Ф. 2052. – Оп. 1. – Од. зб. 138.

націоналістом» для старої, царської влади, став ще більше небезпечним для нової влади. Більше того – один цей факт цілком міг бути і, вочевидь, так і був – підставою для спеціальної «куваги» з боку певних, уже радянських, органів. Зважаючи на всі ці факти, цілком можна зробити припущення, що Микола Сумцов не потрапив у жорна більшовицьких репресій тільки тому, що мав слабке здоров'я і помер 1922 р., коли масові каральні заходи проти українських науковців ще не почалися. Інакше він цілком міг би повторити долю Сергія Єфремова, Агатангела Кримського та усіх інших безвинно страчених українських інтелектуалів та патріотів.

Загалом, події початку – першої декади 1900-х виявляють такий факт: з кожним роком громадянська та загалом суспільна позиція М. Сумцова щодо захисту українського слова та загалом національних потреб українців ставала дедалі активнішою. Якщо в останній третині XIX ст. науковець виявляв свої «українофільські» симпатії переважно у наукових працях, публіцистиці та педагогічній діяльності, то з початку нового століття він позиціонує себе як активний громадський діяч з «українського питання», дії та вчинки якого були відвертим, не приховуваним українським патріотизмом. Та й сам вчений, згадуючи ті часи, у своїх «Спогадах...» написав: «З 1907 р., коли виникла надія на краще вільне життя, я перейшов цілком на українські справи».

У липні 1917 р. за дорученням ради Харківського університету спеціальна комісія, до складу якої входив і М. Сумцов, склала записку з українського питання. 12 жовтня вона була прийнята і надіслана Тимчасовому уряду. У ній університетська рада висловила «за надання права вільного вживання української мови в усіх місцевих закладах, а рівно за вільний розвиток чисто національної української культури». А вже після лютневих подій 1917 року вчений остаточно перейшов на викладання лекцій і написання наукових робіт українською мовою.

Наступного року Микола Сумцов виступив як «представник з місць» на Всеукраїнському з'їзді хліборобів, який відбувся у Києві 29 квітня 1918 р.: «На з'їзді виступили з доповідями І. Дусан, Рейхерт та Кістяковський (від президії), а також представники з місць: Ніколаєнко (Полтавська губ.), Кучма (Херсонська губ.), Прокopenко (Чернігівська губ.), Шохотька (Полтавська губ.), Сумцов (Харківська губ.), Кузмін (Курська губ.) та Коваленко (Кременчуць-

кий повіт)»⁵⁸⁶. Незважаючи на те, що відсутні ініціали, можна зі значною часткою впевненості констатувати, що йдеться саме про «нашого» М. Сумцова – професора і науковця. Кого ж іще могла делегувати Харківська губернія, як не одного з найвидатніших своїх уродженців!

З іншого боку, поодинокі дані про присутність вченого на цьому з'їзді уже колись «промайнули» у наукових публікаціях дослідників спадщини М. Сумцова. Але окремої уваги науковців ця інформація не привернула, залишившись простою констатацією факту. Вочевидь, підставою для цього були події, які безпосередньо мали місце під час проведення цього з'їзду, а саме – проголошення Гетьманату П. Скоропадського.

Автор цитованої монографії, посилаючись на дані Державного архіву Миколаївської області, зазначає, що «усі доповідачі критикували політику Центральної Ради та її уряду, а найбільше земельний закон УНР, «котрий вніс на селі стільки руїни та анархії»»⁵⁸⁷. Якщо припустити, що: а) дійсно йдеться про Миколу Сумцова, б) критичний характер доповідей був характерний для усіх ораторів, то маємо вражаючий факт. Цією поїздкою він проявив усю глибину своїх переживань за Україну, її майбутнє, за український народ. Адже на момент проведення з'їзду йому було вже 64 роки. Крім свого поважного віку, він мав ще й слабке здоров'я. Виїжджаючи з Харкова до Києва, погодившись взяти безпосередню участь у з'їзді, він, вочевидь, покладав на нього величезні сподівання, загалом розумів усю важливість і доленосність ситуації, яка складалася на той момент у Києві, намагався визначити – принаймні внутрішньо, для себе, готуючи доповідь – перспективи подальшого державного розвитку країни.

Вчений став не просто особистим свідком подій, які згодом у науковій літературі матимуть визначення як «державний переворот 29 квітня 1918 р.», коли було проголошено про створення Української держави у формі Гетьманату П. Скоропадського, а й брав у цих подіях безпосередню участь.

Це, у свою чергу, актуалізує інші питання: якщо йдеться про Миколу Сумцова, то яким чином він отримав запрошення на з'їзд?

⁵⁸⁶ Див. з цього приводу детальніше: Гай-Нижник П.П. УНР та ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення (1917–1920 рр.). – К.: Щек⁰, 2010. – С. 108.

⁵⁸⁷ Там само.

Хто його порекомендував? Чи зберігся текст його доповіді? Відповіді на ці питання – справа подальших наукових пошуків.

Отже, є всі підстави переглянути усталену думку дослідників постаті М. Сумцова про те, що вчений ніколи політикою безпосередньо не займався, залишаючись на позиціях позапартійного культурництва. Всі наведені факти про дії вченого та його громадянську позицію, зокрема ті, які відбувалися на початку нового, ХХ ст., свідчать про наступне: Микола Сумцов усе ж таки був політичним діячем, але безпосередньо займатися політичною діяльністю він став уже в зрілому віці. Його політична активність відзначалася науковою обґрунтованістю, гнучкою діалектичністю та релевантністю до повсякденних потреб людини.

Ще однією характерною рисою активності вченого в площині політики була цілковита відсутність радикалізму. Це стосується і його громадянської позиції. Вчений, вихований в глибоко інтелігентній та набожній родині, маючи, внаслідок свого виховання, власну набожність та людяність, сповідуючи закладені батьками, зокрема матір'ю, гуманні принципи та ідеали, не міг бути прихильником застосування революційних методів у політичній боротьбі, використання терористичних акцій. Така його поміркованість, на мою думку, і стала підставою для певних критичних нападів з боку радикальніших громадсько-політичних діячів, зокрема М. Драгоманова, відомого своєю гострою і бурхливою вдачею.

Утім, кожна людина має право на власний вибір і власну позицію, у тому числі і щодо методів політичної боротьби. І абсолютно недоречними, на мій погляд, є порівняння поміркованості М. Сумцова з революційністю і радикальністю інших громадських та політичних діячів України того періоду, особливо в плані приниження внеску вченого в процес українського державотворення. Не одною лише пролитою кров'ю має вимірюватися заслуга людини перед Батьківщиною.

Постать дослідника, який зробив такий колосальний внесок у підняття національного духу Слобожанщини – регіону, який протягом усієї своєї історії був одним з епіцентрів впливу російської імперської політики, зокрема в плані русифікації українського народу та нівелювання національних почуттів, регіону, національна самосвідомість значної частини населення якого у другій половині ХІХ – першій декаді ХХ ст. була загалом відсутня – поза всяким сумнівом, є одним з найяскравіших надбань української нації.

Загалом М. Сумцов – один з найактивніших діячів руху за українське національне відродження, зокрема Слобідської України, наполегливий і послідовний пропагандист української мови та літератури, української культури і народної творчості. Одне з головних своїх завдань як науковця він вбачав саме у сприянні українському національному відродженню.

І насамкінець – факт із сучасності, пов'язаний із іменем М. Сумцова, моральне підґрунтя якого несумісне ані з громадянською позицією вченого, ані з його високими людськими моральними якостями. Микола Сумцов, який займався поміркованою політикою, через 85 років після своєї смерті разом із Д. Багалієм, М. Міхновським, С. Васильківським, Б. Грінченком, Г. Хоткевичем, Д. Яворницьким, М. Хвильовим та І. Багряним опинився в епіцентрі своєрідного історично-політичного скандалу, пов'язаного із перейменуванням вулиць у Харкові. Йшлося про пропозицію заступника голови Харківської області В. Бабаєва, приурочену до виконання відповідного Закону, який 28 листопада 2006 р. прийняла Верховна Рада України⁵⁸⁸, перейменувати вулиці ім. Леніна, Орджонікідзе, Кірова, Калініна, Куйбишева та ін. осіб, імена яких пов'язуються з Голодомором 1932–1933 рр. в Україні. Звісно, було би добре, якби Харків мав вулицю ім. Миколи Сумцова, як і багатьох інших видатних слобожанських дослідників, науковців, громадсько-суспільних діячів. Він цілком заслуговує на увіковічнення свого імені в пам'яті нації.

5.2. М. СУМЦОВ ТА УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ ДІЯЧІВ НАУКИ І КУЛЬТУРИ

Українська біографістика, яку фахівці відносять до наук соціогуманітарного профілю, останніми роками переживає період бурхливого розвитку. В науковому плані йдеться про захист кандидатських та докторських дисертацій⁵⁸⁹, проведення всеукраїнських науково-практичних конференцій, появу ґрунтовних монографій, при-

⁵⁸⁸ Топонимическая война в Харькове [Електронний ресурс] // <http://www.ravnopravie.kharkov.ua/2007/2007-09-32.html>. – Режим доступу на 15.03.2010 – вільний, мова: рос.

⁵⁸⁹ Див., наприклад: Чижко Віталій Сергійович. Біографістика як галузь історичної науки: історіографія та методологія : Дис... д-ра іст. наук: 07.00.06 / НАН України. – К., 1997. – 404 арк. [Електронний ресурс] // <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/263916.html>. – Режим доступу на 02.07.2010 – вільний, мова: укр.

свячених життєвому шляху як широко відомих, так і менш знаних українських діячів. Особливо актуально ця тема сьогодні звучить у контексті відродження історичної пам'яті українського народу.

Як зазначають дослідники, перша спроба підготовки фундаментального біографічного словника була розпочата В. Антоновичем та групою науковців (Г. Берло, І. Каманін, М. Грушевський, В. Щербина, С. Єфремов та ін.) у 90-х рр. XIX ст.⁵⁹⁰ Але основи наукової біографістики були закладені задовго до початку цієї роботи. У 70–80-х рр. XIX ст. з'явилися статті та розвідки, автори яких застосовували комплексний підхід до вивчення життєвого шляху та творчої спадщини конкретного діяча науки та культури. Це характерно і для М. Сумцова, який протягом усієї своєї наукової роботи займався вивченням і популяризацією імен багатьох українських митців та науковців. Цьому питанню він присвятив значну частину своїх численних праць, і біографістика загалом може розглядатися як окремий напрям його наукових досліджень. У цьому плані науковий доробок М. Сумцова щодо увічнення пам'яті діячів науки та культури сьогодні може аналізуватися під кутом зору становлення української наукової біографістики.

1878 р., який визначається як початок наукової діяльності вченого, М. Сумцов написав дві статті, опубліковані у газеті «Харків» – «Бытовая сторона сочинений Г. Ф. Квитки» та «Отношение А. С. Пушкина к жене». Фактично тим самим він на етапі становлення себе як науковця задекларував, що біографістика стане невід'ємною частиною його наукової творчості. Підходи вченого до написання біографії конкретного діяча, особливо з урахуванням тогочасного стану розвитку науки, витримані цілком у тому дусі, який сьогодні ставить за основу своєї методології наука просопографія. Так, сучасні фахівці у цій галузі визначають просопографію як новий тип історико-біографічного дослідження особистості, який відтворює на основі джерел її багатогранний соціально-психологічний портрет – «живу» людину у сукупності усіх притаманних їй особистісно-людських даних⁵⁹¹. Саме такий науковий стиль був

⁵⁹⁰ Створення українського біографічного словника як етап відродження історичної пам'яті українського народу [Електронний ресурс] // <http://www.ualogos.kiev.ua/toprint.html?id=430>. – Режим доступу на 21.06.2010 – вільний, мова: укр.

⁵⁹¹ Старовийтєнко І. Просопографія: підходи до трактування змісту наукової дисципліни в історіографії [Електронний ресурс] // <http://www.history.org.ua/JournALL/sid/13/1/1.pdf>. – Режим доступу на 18.05.2010 – вільний, мова: укр.

притаманний і М. Сумцову, про що свідчать навіть назви його наукових біографічних розвідок. Щороку зі своїх майже 45 років наукової діяльності він готував та опубліковував по декілька статей, присвячених діячам науки та культури⁵⁹². Якщо скласти перелік постатей, діяльність яких вивчав і оцінював М. Сумцов, то матимемо повний перелік місцевих, регіональних, а також загалом українських громадсько-політичних, суспільних та культурних діячів, харківських університетських професорів та викладачів, загалом педагогів, українських письменників, поетів, художників та мислителів, українських, російських та світових інтелектуалів тощо. У дусі визначення характерних рис світогляду, наукової та творчої роботи конкретної людини були і написані ним некрологи. Значну кількість біографічних статей вчений написав для Енциклопедичного словника Брокгауза та Ефрона, що також є свідченням визнання його майстерності у галузі біографістики, виступив укладачем біографічного словника професорів Харківського університету.

Звісно, його біографічні праці мали різні масштаби та обсяги – від коротких статей загального характеру для енциклопедичних словників до ґрунтовних монографій і нарисів.

Наукова біографістика вченого теж мала соціальний характер. Це проявлялося також і у тому, що він публікував свої розвідки не лише у наукових збірниках та часописах, а й у місцевій пресі, зокрема у таких виданнях, як «Харьковские губернские ведомости», «Харьков», «Южный край», «Новое время». Саме з метою популяризації серед широких верств населення імен видатних постатей готував спеціальні нариси для публікації у виданні «Чтение для народа. Сел. хрестоматия». Зокрема, йдеться про О. Пушкіна, В. Жуковського, О. Толстого, Я. Полонського та ін. Ряд постатей дістали детальний аналіз для публікації у літературно-науковому додатку до «Харьковского календаря»: С. Геєвський, О. Паліцин («Попівська академія») та ін.

Безперечним є внесок М. Сумцова у дослідження українських письменників та церковних діячів XVII – XVIII ст. І. Галятовського, І. Гізеля, І. Вишенського, Л. Барановича. Власне, він першим і почав досліджувати спадщину цих церковних діячів XVII ст. – їхні проповіді, богословські трактати, твори. Цим постатям він

⁵⁹² Див.: Микола Федорович Сумцов (1864 – 1922). Бібліографічний покажчик. – К, 1999. – С. 22 – 128.

присвятив і ґрунтовні свої розвідки, які вийшли друком у вигляді окремих персоніфікованих випусків у виданні «К истории южно-русской литературы семнадцатого столетия», і короткі окремі науково-публіцистичні статті, опубліковані у регіональній пресі з метою популяризації цих постатей загалом серед широких кіл громадськості. Дослідження вченого фактично мають міждисциплінарний характер – з одного боку, це біографістика, з іншого – історія України, українська література, зокрема історія її становлення. Він працював над створенням систематизованої історії української літератури, і саме в такій площині досліджував спадщину І. Вишенського, Л. Барановича, І. Галятовського, І. Гізеля. Сумцовські праці мали такий характер, що сучасні дослідники історії церкви окремо відзначають його внесок у вивчення окремих аспектів церковної історії, маючи на увазі, зокрема, його дослідження церковного життя другої половини XVII ст.

Наукова біографістика у баченні М. Сумцова міцно перепліталася з історією науки. Деякі його праці, зокрема «Современная малорусская этнография» та «Діячі слобідського фольклору» (увійшли у т.ч. як окремі розділи у монографію «Слобожане»), присвячені переважно регіональним культурним та науковим діячам і сьогодні можуть використовуватися як додаткова джерельна база.

Перелік імен, які досліджував учений, вражає розмахом і масштабністю. Це Т. Шевченко, Г. Сковорода, О. Потебня, І. Срезневський, В. Каразін, Г. Квітка-Основ'яненко, Гр. Калиновський, П. Іванов, В. Іванов, О. Єфименко, В. Пассек, О. Пушкін, В. Одоевський, О. Грибоєдов, А. Лебедев, О. Кіріпчичов, В. Жуковський, О. Толстой, Я. Полонський, С. Оріховський, О. Погорелко, Ф. Лебедінцев, С. Геєвський, І. Манжура, Л. Колмачевський, М. Дрінов, А. Метлинський, Д. Овсяннико-Куликовський, М. Сухомлинов, П. Шафарик, О. Бодянский, Я. Новицький, Д. Яворницький, М. Андрієвський, Я. Головацький, К. Сементовський, М. Костомаров, А. Краснов, архієпископ Філарет Гумилевський, Б. Грінченко, О. Радакова, М. Плохинський, Леонардо да Вінчі, А. Зайкевич, С. Васильківський, О. Олесь, Х. Алчевська та багато-багато інших.

У першу чергу вирізняється внесок М. Сумцова у вивчення творчості видатного українського поета Т. Шевченка. Вчений досліджував творчість Кобзаря протягом усього свого життя. Одна з найперших його робіт датується 1898 р., остання – 1922 р.: «О мотивах

поэзии Т.Г.Шевченка» (1898), «Главные мотивы поэзии Шевченка» (1905), «Картины и рисунки Т.Г.Шевченка» (1905), «Харьков и Шевченко» (1911), «Сны Шевченка» (1913), «Т.Г.Шевченко и его зарубежная литература» (1914), «Любимые народные песни Шевченка» (1914), «Этнографизм Шевченка» (1914), «Гуманизм Шевченка» (1915), «Пушкин и Шевченко» (1917), «Слобожанщина і Шевченко» (1918), «Хрестоматія по українській літературі» (Х., 1922) та ін. Загалом, досить непросто визначити найголовніші праці дослідника, присвячені вивченню Кобзаря. Переважно його роботи мали характер невеликих розвідок – і суто наукові, і написані з метою широкої популяризації спадщини поета.

Праці М. Сумцова про Т. Шевченка (загальною кількістю понад 30 назв) мають багатоплановий і міждисциплінарний характер. Дослідження про поета-гуманіста перебувають фактично на межі етнографії, фольклористики та літературознавства. Він розглядав поезію поета як енциклопедію історії українського народу та його традиційно-побутової культури, посібник з вивчення історії української мови. Ще 1898 р. у розвідці «О мотивах поэзии Т. Г. Шевченка» поставив питання про необхідність «составления словаря Шевченка, что поможет определению самых мелких мотивов». Іншими словами, йдеться про укладення масштабної енциклопедії, у якій був би деталізований увесь життєвий і творчий шлях поета. Пройшло майже сто років, і ця ідея стала однією з провідних тем у діяльності Інституту літератури ім. Тараса Шевченка Національної академії наук України, втілюючись у створенні «Енциклопедії Тараса Шевченка у 6 томах», перші два томи якої уже на виході.

Сумцов досліджував Шевченка переважно як поета-етнографа, наголошуючи на величезному значенні його спадщини для відтворення традиційно-побутової народної культури українців: «... цель изучения (Шевченка – О. М.) усугубляется особой важностью в смысле культурно-историческом, в значении воссоздания затираемой неблагоприятными обстоятельствами старорусско-украинской народной культуры»⁵⁹³. В цьому плані одне з найважливіших місць, на думку дослідника, посідає «Кобзарь»: «В поэзии Шевченка так много этнографизма, что его Кобзарь может идти рядом со

⁵⁹³ Сумцов Н. Этнографизм Тараса Шевченка // Этнографическое обозрение. – 1914. – № 3–4. – С. 89.

сборниками Чубинського, Головацького, Манжури, Гринченка; мало того, он дает нечто такое, чего не дает и не может дать ни один этнографический сборник, нечто неуловимо важное для развития этнографических интересов и изучений»⁵⁹⁴.

Загалом Сумцов виділяв у поетичній спадщині поета кілька етнографічних моментів. Насамперед – родинна обрядовість українців – весільні та поминальні звичаї та обряди. Це і звичай обмінюватися хлібом на сватанні як знак згоди на шлюб, і термін укладання шлюбу – через тиждень після сватання, звичай пекти два короваї на весілля – у хаті молодої і молодого, а також викочувати жолоби з комори⁵⁹⁵.

Серед інших родинних звичаїв цікаві дані подає Шевченко про поховальні та поминальні звичаї та обряди. Описуючи їх, Шевченко, за Сумцовим, виявляє велику схильність до порівняльного методу. Так, подаючи інформацію про поховальну обрядовість уральських козаків – звичай ховати самогубцю не на території кладовища, а в полі, без відправлення церковних обрядів, посипати його могилу хлібним зерном, використовуючи для цього жито, пшеницю, ячмінь, щоб пташки «клювали це зерно і молили Бога про відпущення гріхів нещасному»⁵⁹⁶, Шевченко описує властивий українцям аналогічний звичай ховати самогубцю на перехресті доріг, коли всі подорожні протягом першого року після смерті обов'язково мали щось покласти на його могилу – «хоч рукав сорочки відірви і кинь, якщо не трапилось чогось іншого»⁵⁹⁷. Хрест на могилі самогубці, за Шевченком, ставили також через рік, попередньо відправивши службу в церкві і «спаливши в Зелену суботу (перед Трійцею) хлам, який накопичився за рік у хаті». Потім Шевченко подає характерні для туркменів та киргизів звичаї накидати на могилах своїх святих купи каміння і кісток (верблюжих, кінських, баранячих), мимохідь характеризуючи це як залишки жертвоприношень, ставити високу жердину, до верхівки якої може бути прикріплений спис, і обвивати цю жердину різнокольоровими шматками тканини.

⁵⁹⁴ Сумцов Н. Этнографизм Тараса Шевченка // Этнографическое обозрение. – 1914. – № 3–4. – С. 90.

⁵⁹⁵ Тарас Шевченко. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – К.: Наукова думка, 2001. – Т. 1. – С. 336.

⁵⁹⁶ Там само. – Т. 5. – С. 56.

⁵⁹⁷ Там само.

Власне, поховальний обряд на цьому і закінчувався. Натомість на могилах грішників, залежно від залишеного багатства, обов'язково ставили більш-менш розкішний пам'ятник, напроти якого на двох невеликих прикрашених стовпчиках ставили площки. В одній з них ночами близькі родичі палять баранячий жир, а в другу вдень наливають воду для пташок, щоб пташка, напившись водички, помолилася Богу за душу «грішного и любимого покойника». Всі ці спостереження Шевченка, його короткі побіжні критичні зауваження приводять М. Сумцова до висновку: «Можно сказать с уверенностью, что якобы він (Шевченко – О. М.) зайнявся етнографією серйозно, то пішов би шляхом порівняльного методу»⁵⁹⁸.

Загалом Шевченко у Сумцова – «этнографически-народнический маг и чародей», пам'ять про якого нероздільно пов'язується з українською самосвідомістю. У своїй «Хрестоматії по українській літературі» (Х., 1922) він уклав покажчик для студій над Шевченком, вважаючи, що такий покажчик особливо необхідний у «часи національно-культурного відродження українського народу». Це 150 окремих тем, у яких детально розроблений увесь життєвий і творчий шлях поета.

М. Сумцов був також визначним популяризатором спадщини Т. Шевченка. Свої статті про поета він друкував як у солідних наукових зібраннях (зокрема, «Сборнику харьковского историко-филологического общества», «Вестнику харьковского историко-филологического общества», «Этнографическом обозрении», «Киевской старине» тощо, московському журналі «Украинская жизнь», різноманітних наукових збірниках, присвячених Т. Шевченку), так і в періодичній пресі (газетах «Южный край», «Весеннее солнышко», «Селянська біднота», додатках до газет тощо), які були доступніші для масового читача. Значна частина праць вченого про Т. Шевченка була видана додатковими окремими відбитками.

У своїх працях вчений порушував гострі актуальні питання щодо вшанування пам'яті поета. Так, Харківська міська дума на своєму засіданні 4 березня 1914 р., де був гласним М. Сумцов, постановила, зокрема: асигнувати гроші з коштів міського музею для придбання портрета Шевченка; назвати його ім'ям нову вулицю; щорічно вносити кошти у міський кошторис для премій за кращі

⁵⁹⁸ Сумцов Н. Этнографизм Тараса Шевченка. – С. 95.

студентські роботи з української історії, історії української літератури, етнографії України; асигнувати кошти Харківській громадській бібліотеці для утворення нового відділу – «Український відділ імені Т. Шевченка» та багато ін.

Дослідник планував також організувати новий відділ, присвячений життю та діяльності Тараса Шевченка, у Музеї Слобідської України, але не встиг реалізувати цей задум. Загалом, з виділенням шевченкознавства як окремої галузі досліджень у структурі літературознавства М. Сумцов і на сьогодні залишається достатньо поважним вченим, чії праці, присвячені Т. Шевченку, мають комплексний характер і є авторитетним джерелом вивчення спадщини поета.

М. Сумцов залишив по собі і ґрунтовні дослідження творчості видатного російського поета О. Пушкіна. Більше того – був одним з ініціаторів створення у Харкові міського Товариства пушкіністів, яке активно діє і сьогодні при Харківській науковій бібліотеці ім. В. Г. Короленка. Відкриваючи 2003 р. меморіальну дошку на честь О. Пушкіна, голова міського Товариства пушкіністів окремо згадала про подію 100-річної давнини: напередодні 100-річчя з дня народження Пушкіна проходив збір пожертвувань на зведення пам'ятника поету у Москві. Тоді М. Сумцов, який одночасно був членом Ради опікунів місцевого навчального округу, звернувся до земляків з проханням направити зібрані пожертвування на будівництво народного училища для дітей з бідних сімей, що стало б найкращим пам'ятником великому поету. 6 червня 1899 р. у Харкові заклали фундамент цього училища, яке в народі стали називати пушкінським. Невдовзі тут була зведена триповерхова будівля училища, опікуном якої став ініціатор його створення – Микола Сумцов⁵⁹⁹.

Загалом О.Пушкіну дослідник присвятить понад десяток розвідок на найрізноманітнішу тематику, наприклад: «Мелкие заметки о Пушкине», «Доброжелательство А. С. Пушкина», «О литературно-музыкальном ученическом утре в честь Пушкина 27 мая 1899 года», «Доклад о наименовании классов в городском сложном училище имени А.С.Пушкина» (всі – 1899 р.). Спадщина російсь-

599 Нові пам'ятники культури та меморіальні дошки Харківської області. Випуск №6. Оглядова довідка за матеріалами періодичних видань за 2003 рік. Меморіальна дошка на честь О. С. Пушкіна[Електронний ресурс] // http://library.kharkov.ua/lib_druk.php?type=3&id=168. – Режим доступу на 21.11.2011 – вільний, мова: укр.

кого поета була занесена ним у тематику своїх лекцій для народного читання серед переліку імен інших видатних поетів і письменників. Крім того, вчений був попечителем пушкінського училища. Літературознавці навіть виділяють дослідження М. Сумцова про О. Пушкіна як окремий напрям його наукових студій у галузі російської літератури.

Серед інших представників російської літератури М. Сумцов активно досліджував спадщину, зв'язки, стосунки та оточення В. Жуковського. Його відповідні праці і сьогодні використовуються сучасними науковцями, зокрема російськими, які активно розробляють цю тематику.

Одним з перших в українській науці М. Сумцов почав досліджувати життя і спадщину видатного інтелектуала Гр. Сковороду. Сьогодні в Інтернеті на сайті Харківської обласної ради міститься інформація, що Григорій Савич кілька днів перебував з візитом у родовому маєтку Сумцових у Боромлі⁶⁰⁰. Втім, ця інформація подається без жодного посилання на будь-які джерела і тому не може сприйматися беззастережно, тим паче, що аналогічні дані в науковій літературі не поширені.

Перша стаття М. Сумцова про українського мандрівного філософа датована 1879 р. – вчений повідомляв місцеву громадськість про невиданий рукопис твору Гр.Сковороди «Израильский змий», яку отримало в подарунок Харківське історико-філологічне товариство. 1886 р. вчений пише передмову до праці «Житие Сковороды, описанное другом его, М. И. Коваленским». Ця розвідка вченого і на сьогодні залишається авторитетним джерелом для науковців. Загалом постаті Гр. Сковороди вчений присвятив кілька статей, які значною мірою визнаються і сучасними українськими філософами – дослідниками спадщини мандрівного філософа, і сучасними літературознавцями. Навіть більше – авторитет М. Сумцова щодо знання ним життєвого і творчого шляху Гр. Сковороди настільки високий, що саме до його думки апелюють сучасні дослідники навіть такої далекої від українознавства теми, як українське масонство. Скажімо, дискусійна тема не/належності філософа до масонських лож зазвичай підкріплюється посиланням на відпо-

⁶⁰⁰ Харківський колегіум та його визначні вихованці [Електронний ресурс] // <http://www.oblrada.kharkov.ua/ukr/kharkovregion/?id=16>. – Режим доступу на 02.07.2010 – вільний, мова: укр.

відну думку М. Сумцова, що Гр. Сковорода масоном не був, якої дотримувався також С. Єфремов⁶⁰¹.

Одним з перших у вітчизняній народознавчій науці М. Сумцов почав досліджувати фольклорно-етнографічний доробок українського збирача і фольклориста XIX ст. Івана Манжури, оцінюючи його постать і діяльність з великою симпатією.

Серед інших постатей варто виділити прізвище видатного українського письменника Г. Квітки-Основ'яненка. Сучасні дослідники відзначають, що саме М. Сумцов уперше охарактеризував не тільки засади народності митця, але й побачив у нього ясне і чітке розуміння суті станової специфіки суспільства, а також наявність цілковито сформованого стильового підходу в зображенні життя⁶⁰². Заслуговує на увагу той факт, що науковий доробок М. Сумцова, присвячений дослідженню спадщини цього культурного діяча, сьогодні активно використовується і українськими філологами, незважаючи на те, що окремі його положення необхідно уточнити, конкретизувати, а то й переосмислити⁶⁰³.

Звісно, не можна не згадати монографію М. Сумцова «Леонардо да Вінчі», опубліковану 1900 р. і в «Сборнике Харьковского историко-филологического общества», і окремим відбитком. Ця монографія і на сьогодні вважається авторитетним виданням в історії мистецтва, загалом однією з найкращих робіт, присвячених цій безмежно талановитій людині. Крім того, завдяки можливостям мережі Інтернет виявився і доволі несподіваний нюанс – хіміки, полемізуючи над відкриттями Л. да Вінчі, як підтвердження своїх думок наводять факти із цієї монографії: «Тем не менее, Сумцов Н. Ф. в книге «Леонардо да Винчи», Харьков, 1900, утверждал, что «Леонардо был близок к открытию кислорода»⁶⁰⁴. Микола Сумцов, людина із тонким почуттям гумору, належним чином оцінив би цю ситуацію...

⁶⁰¹ Див., наприклад: Кустов Виталий Сергеевич. Масонство и тайные общества на Украине [Електронний ресурс] // http://zhurnal.lib.ru/k/kustow_w_s/ukrmas.shtml. – Режим доступу на 02.07.2010 – вільний, мова: рос.

⁶⁰² Вільна Я. В. Ідейно-естетичний феномен творчості Г. Квітки-Основ'яненка: Герменевтичний аспект. Автореф. дис... д. філол. наук: 10.01.01 / Я. В. Вільна; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2006 [Електронний ресурс] // <http://www.lib.ua-gu.net/inode/3814.html>. – Режим доступу на 02.07.2010 – вільний, мова: укр.

⁶⁰³ Там само.

⁶⁰⁴ Леонардо да Винчи. Химия и алхимия [Електронний ресурс] // <http://www.abcp-people.com/data/secrets-leonardo/chemist.htm>. – Режим доступу на 02.07.2010 – вільний, мова: рос.

Підсумовуючи, зазначу: спадщина М. Сумцова щодо увічнення пам'яті діячів науки та культури настільки масштабна, що цілком заслуговує стати темою окремого монографічного дослідження. Завдяки до становлення просопографії як окремої наукової дисципліни вчений використовував у своїх працях аналогічний метод, розглядаючи життєвий та творчий шлях конкретної людини з урахуванням усіх максимально можливих обставин життя, оточення, особливостей світогляду, характеру людини, історичного часу тощо. Простий арифметичний підрахунок, здійснений за матеріалами бібліографічного покажчика⁶⁰⁵, свідчить: за життя дослідник опублікував майже 500 (!!!) різноманітних статей, які торкаються того чи іншого аспекту життя і творчості діячів науки, мистецтва, громадських активістів тощо. Його монографії, присвячені цим діячам та їхнім творам, у сучасній науці і на сьогодні є обов'язковою складовою історіографічного аналізу питання, залишаючись зразком академічного наукового дослідження XIX – початку XX ст.

Фактично можна стверджувати, що у своїх біографічних нарисах М. Сумцов стояв на антропоцентричних позиціях, виступив у ролі першовідкривача багатьох наукових тем, загалом відіграв велику, але ще не до кінця оцінену науковцями роль у становленні української наукової біографістики.

⁶⁰⁵ Див.: Микола Федорович Сумцов (1864 – 1922). Бібліографічний покажчик. – К.: Рідний край, 1999.

РОЗДІЛ VI

СПАДЩИНА М. СУМЦОВА В ОЦІНЦІ СУЧАСНИКІВ І НАЩАДКІВ

Постать академіка М. Сумцова посідає значне місце в історії української науки. Оцінка його спадщини розпочалася фактично від перших кроків його наукової діяльності, якщо взяти до уваги рецензії на студентські роботи. Згодом до числа критиків та рецензентів долучилися найкращі сили представників української та зарубіжної науки, культури, громадсько-політичних діячів.

Одними з перших наукову спадщину дослідника проаналізували М. Драгоманов та російський вчений О. Пипін. Власне, оцінка М. Драгоманова уже була представлена в параграфі 2.1. Варто лише додати, що загальним підсумком наукової роботи М. Сумцова з боку М. Драгоманова стало віднесення ним харківського професора до переліку імен, яким «всякий українець мусить бути вдячний»⁶⁰⁶.

О. Пипін у своїй ґрунтовній праці «История русской этнографии», третій том якої присвячено власне українській етнографії⁶⁰⁷, досить високо оцінив діяльність М. Сумцова і відніс його до числа найавторитетніших українських вчених. На думку О. Пипіна, рівень наукової праці дослідника ставить його в один ряд з М. Костомаровим, В. Антоновичем, О. Потебнею, Т. Рильським, В. Горленком та іншими українськими діячами.

Значними подіями в науковому та громадському житті Харківщини стали університетські збірники, підготовлені з нагоди двадцятип'ятиріччя, тридцятиріччя та тридцятип'ятиріччя науково-педагогічної діяльності М. Сумцова. Автором-укладачем перших двох став колега і друг М. Сумцова, його відданий шанувальник Є. Рєдін⁶⁰⁸. Уже в першому з них була зроблена спроба систематизації

⁶⁰⁶ Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. – С. 464.

⁶⁰⁷ Пипин А. История русской этнографии. – Т. III. Этнография малорусская. – СПб., 1893.

⁶⁰⁸ Див., зокрема: Рєдин Е. Профессор Николай Федорович Сумцов. К двадцатипятилетней годовщине его учено-педагогической деятельности. – Х., 1900; Рєдин Е. Профессор Николай Федорович Сумцов. К тридцатилетней годовщине его учено-педагогической деятельности. – Х., 1906.

напрямів наукової діяльності. Були виділені такі теми наукових інтересів: російська, українська та загальна література; народна поезія; етнографія та історія; мистецтво; педагогіка.

Упорядники збірників відзначили самовіддану та наполегливу працю дослідника у складі історико-філологічного товариства при Харківському університеті та його педагогічного відділу. У привітаннях з нагоди ювілею підкреслювалася подвижницька праця вченого зі збирання етнографічних матеріалів, влаштування етнографічного музею, впорядкування архіву Чернігівського губернського правління тощо. Перелік адресатів, від імені яких надійшли привітання, яскраво свідчить про загальнонародне визнання, що його мав на Слобожанщині Микола Федорович: історично-філологічний факультет Харківського університету, педагогічна рада жіночої Лебединської гімназії, редакція газети «Южный край», персональні вітання від викладачів, професорського складу, студентів університету, колишніх студентів та слухачів, науковців України та Росії, поодинокі вітання надійшли навіть від селян (!) Харківщини тощо. Географічно місця розсилки охоплюють усю Україну і російські наукові столиці: Охтирка, Харків, Ялта, Ніжин, Одеса, Старовірівка, Юр'їв, Москва, Санкт-Петербург та ін. Привітання надходили навіть у віршованій формі. Окремі повідомлення про «честування» М. Сумцова, про його роль у дослідженні народного побуту та культури, його віддану працю і служіння народу, приурочені до цих ювілеїв, з'явилися в «Историческом Вестнике»⁶⁰⁹, кількох випусках газети «Южный край»⁶¹⁰ тощо. Безперечно, всі висловлені щирі слова подяки та привітання можна однозначно трактувати саме як вияв загальної любові, шани та поваги, якими користувався в широких колах громадськості Микола Сумцов.

З приводу 30-річчя науково-педагогічної діяльності М. Сумцова харківське історико-філологічне товариство присвятило йому окремий том свого видання за назвою «Пошана»⁶¹¹. У ньому подано

⁶⁰⁹ Александров И. Редин Е. Профессор Николай Федорович Сумцов. К 30-летней годовщине его учено-педагогической деятельности // Исторический Вестник. – 1906. – Т. CVI. – Октябрь. – С.324 – 325.

⁶¹⁰ Див., зокрема: Ветухов А.В. Николай Федорович Сумцов, как исследователь народного быта и культуры // Южный край. – 1905. – 2 октября; Багалея Д.И. Чествование проф. Н.Ф.Сумцова // Южный край. – 1905. – 3 октября.

⁶¹¹ Сборник Харьковского историко-филологического общества «Пошана» в честь проф. Сумцова. – Т. XVIII. – X., 1909.

короткий нарис діяльності науковця за 1900 – 1905 рр., опубліковано статтю університетського вчителя М. Сумцова А. Лебедева про першу наукову працю дослідника, подано перелік публікацій за 1900–1905 рр., розміщено адреси – привітання, статті друзів, товаришів, учнів та шанувальників.

Однак внаслідок специфіки згаданих ювілейних видань глибокий аналіз наукової діяльності вченого в них поступився місцем загальному огляду зробленого.

Короткий огляд своєї наукової та громадсько-суспільної діяльності М. Сумцов подав у колективному нарисі історії Харківського університету⁶¹². У цьому контексті, безперечно, окремо виділяється його діяльність на історично-філологічному факультеті⁶¹³.

В окремих нарисах позитивно оцінюється музейна діяльність вченого, його роль у становленні Харківського історичного архіву⁶¹⁴ та Етнографічного музею Харківського історико-філологічного товариства⁶¹⁵.

Грунтовна оцінка фольклорно-етнографічної діяльності вченого належить Ф. Вовку⁶¹⁶. Доповнюючи його аналіз, представлений у параграфі 2.1., додамо наступне. У загальному висновку Ф. Вовк зазначає, що діяльність вченого не претендує на вирішення капітальних наукових проблем, але є «добросовісною та корисною в науковому та громадському відношенні», що дало йому підстави рекомендувати вченого до нагородження великою золотою медаллю Імператорського російського географічного товариства⁶¹⁷ (Імператорська академія наук прислухалася до пропозиції Ф. Вовка і присудила М. Сумцову велику золоту медаль відділення етнографії. В особистому фонді вченого зберігається і саме повідомлення про це присудження, і персональний лист від О. Шахматова з цього ж приводу). Отже, Ф. Вовк цілком об'єктивно оцінював заслуги

⁶¹² Багалеї Д.І., Сумцов Н.Ф., Бузескул В.П. Краткий очерк истории Харьковского университета. – Х., 1906.

⁶¹³ Див.: Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования. – Х., 1908.

⁶¹⁴ Иванов Е.И. Харьковский исторический архив. – Х., 1904.

⁶¹⁵ Данилевич В.Е. Этнографический музей Харьковского историко-филологического общества. – Х., 1911.

⁶¹⁶ Отзыв Ф.К.Волкова о научных трудах Н.Ф.Сумцова // Отчет Императорского Русского Географического общества за 1915 г. – М., 1916. – С.66–68.

харківського дослідника перед наукою, у тому числі і його наукові засади, які повною мірою відповідали вимогам часу і фактично представляли «всю зміну поглядів, які послідовно змінювали один одного у вивченні народної творчості з половини ХІХ ст.»⁶¹⁸.

Означеними статтями М. Драгоманова, О. Пипіна та Ф. Вовка завершується прижиттєвий аналіз суто етнографічної спадщини М. Сумцова. Наступні статті були опубліковані вже після смерті вченого.

Автором однієї з перших статей, що вийшли відразу після його смерті, був учень М. Сумцова, літературознавець І. Айзеншток⁶¹⁹, який зробив спробу класифікувати наукові та громадські інтереси дослідника. Він виділив інтереси дослідника в галузях історії російської та західноєвропейської літератур; історії мистецтва; історії української літератури; етнографії та фольклору. З праць у галузі етнографії були відзначені «Культурные переживания» (К., 1890), «Современная малорусская этнография» (К., 1893), «Слобожане. Историко-этнографічна розвідка» (Х., 1918). Названі праці, на думку І. Айзенштока, з певним перебільшенням можна вважати підсумками наукової роботи М. Сумцова в галузі етнографії та фольклору. Як одну з основних рис наукової діяльності М. Сумцова виділено широту і різнобічність галузей дослідження.

Відгукнувся на смерть вченого і болгарський дослідник М. Арнаудов, «патріарх болгарської науки», охарактеризувавши його як «одного з найліпших представників етнографічної науки»⁶²⁰.

Загалом же, некрологи про смерть дослідника були опубліковані у місцевій слобожанській пресі, наукових та публіцистичних часописах та журналах: «Наука на Украине», «Вісті ВУЦВК», «Студент революції», «Путь просвещения» тощо.

Власне глибоке наукове осмислення спадщини вченого розпочалося у 20-х рр. ХХ ст. З'явилися статті, зміст яких характеризувався прагненням науковців визначити теоретичні засади діяльності вченого, його наукові методи, належність до певних наукових шкіл.

⁶¹⁸ Отзыв Ф.К.Волкова о научных трудах Н.Ф.Сумцова. – С. 67.

⁶¹⁹ Айзеншток І. Микола Хведорович Сумцов // Червоний шлях. – 1923. – № 1. – С. 201–211.

⁶²⁰ Детальніше з цього приводу див.: Фрадкін В. З. Спадщина Миколи Сумцова // Сумцов М. Ф. Слобожане. Историко-этнографічна розвідка. – Х.: Акта, 2002. – С. 271.

Академік Д. Багалій також віддавав належне колосальній науковій продукції М. Сумцова. Однак важко погодитися з думкою автора, що для М. Сумцова характерне «куди більше стремління в широчінь, ніж в глибочінь»⁶²¹. Разом з тим, Д. Багалій, характеризуючи вченого, віддавав належне його працелюбності, відмінному знанню наукової літератури та етнографії українців. Одним з перших Д. Багалій поставив питання про пошук, збереження та публікацію неопублікованих рукописів наукових праць дослідника, виокремивши 6 місць їх зберігання, а також опублікував частину «Спогадів старого професора», які теж лишилися після смерті дослідника в рукописному вигляді.

Однією з перших наукових установ України данину пам'яті своєму академіку віддала Всеукраїнська академія наук. Майже відразу після смерті вченого йому було присвячене окреме видання «Записок історично-філологічного відділу» УАН⁶²². У них вміщено життєпис професора, реєстр його наукових праць та записка академіка А. Кримського про обрання М. Сумцова «на катедру української народної словесності в Українській академії Наук»⁶²³.

Через кілька років УАН присвятила М. Сумцову ще одне видання своїх «Записок». У ньому містився ряд статей, присвячених різним науковим інтересам вченого⁶²⁴. Так, видатний вчений С. Єфремов присвятив свою статтю дослідям М. Сумцова в галузі історії літератури⁶²⁵. В цьому плані, на думку С. Єфремова, головною рисою вченого був «повсякчасний і глибокий інтерес саме до людського слова, до людської творчості»⁶²⁶. Дослідження вченого з історії літератури, за С. Єфремовим, були визначними працями, які довго не втратять своєї актуальності. Це насамперед праці вченого про письменників XVIII ст. Л. Барановича, І. Галятовського, І. Гізеля, І. Вишенського тощо. Особливо високо автор статті оцінив дослідження М. Сумцова «Характеристика южно-

⁶²¹ Багалій Д.І. Наукова спадщина акад. М.Ф. Сумцова // Червоний шлях. – 1923. – № 3. – С.162–171.

⁶²² Див.: Записки історично-філологічного відділу Української академії Наук. – Кн. 2 – 3. – К., 1923.

⁶²³ Там само. – С. 40–41.

⁶²⁴ Див.: Записки історично-філологічного відділу Української академії Наук. – Кн. VII–VIII. – К., 1926.

⁶²⁵ Єфремов С. Історія письменства в працях ак. М. Сумцова // Записки історично-філологічного відділу Української академії Наук. – Кн. VII–VIII. – К., 1926. – С. 1–6.

⁶²⁶ Там само. – С. 1.

русской литературы XVII в.» (Х., 1885), яку названо «спробою синтетичного обрису, загальною характеристикою тогочасного письменства на Україні»⁶²⁷. Серед праць, присвячених українській літературі XIX ст., С. Єфремов виділив дослідження про творчість Т. Шевченка, І. Котляревського, Я. Щоголева, І. Манжуру, Г. Квітку та багатьох інших.

Загалом С. Єфремов зауважив, що М. Сумцову належить почесне місце і серед істориків української літератури, і серед діячів українського відродження.

На етнографічному доробку М. Сумцова зупинилися В. Петров⁶²⁸ та В. Камінський⁶²⁹.

Стаття письменника, літературознавця, етнографа та археолога В. Петрова⁶³⁰ присвячена М. Сумцову як історика української етнографії. Її автор віддав належне вченому, який уважно стежив за поточною етнографічною літературою, відгукувався на кожний новий напрям в етнографічних дослідженнях. Тому праці вченого мають значення також як «літопис української етнографії за всенький попередній період», містять багато цінного критично-бібліографічного матеріалу⁶³¹. Окремо виділені наступні праці дослідника: «Современная малорусская этнография» (К., 1893), «Діячі українського фольклору» (Х., 1910) та «Научное изучение колядок и щедривок» (К., 1886). Варто погодитися з думкою автора, що однією з основних рис вченого була бібліографічність. Ще одна риса – прагнення з'ясувати соціально-моральне значення явищ матеріальної та духовної культури українців, морально-естетичний елемент у зразках української усної народної поетичної творчості. Загалом, В. Петров підкреслив, що значення Сумцова як історика етнографії та критика-бібліографа полягає в тому, що він підготував ґрунт для подальшого розвитку історії етнографії – «від еkleктичного засвоєння всіх доктрин перейти до органічного з'єднання їх у суцільній системі»⁶³².

⁶²⁷ Єфремов С. Історія письменства в працях ак. М. Сумцова // Записки історично-філологічного відділу Української академії Наук. – Кн. VII–VIII. – К., 1926. – С. 3.

⁶²⁸ Петров В. М. Ф. Сумцов як історик української етнографії // Записки історично-філологічного відділу Української Академії Наук. – Кн. VII – VIII. – С. 7–15.

⁶²⁹ Камінський В. Етнографія та її питання в працях акад. М. Ф. Сумцова // Там само. – С. 16–46.

⁶³⁰ Оцінка В. Петровим методологічної сторони наукової спадщини М. Сумцова подана в параграфі 2.1.

⁶³¹ Петров В. М. Ф. Сумцов як історик української етнографії. – С. 8.

⁶³² Там само. – С. 15.

Стаття філолога, етнографа, дослідника українського звичаєвого права В. Камінського⁶³³ свого часу була однією з найповніших оцінок етнографічної спадщини М. Сумцова. У ній запропонована перша класифікація власне етнографічних праць вченого, висвітлено найважливіші напрями його наукової діяльності, зроблена спроба визначити наукові методи вченого та належність його до наукових шкіл у різні періоди творчості.

Значний внесок в ґрунтовне дослідження усієї наукової спадщини М. Сумцова зробили науковці Харківщини. Дослідники віддали шану імені професора, присвятивши його пам'яті перший том «Наукового збірника» Харківської науково-дослідчої кафедри історії України⁶³⁴. Автори ряду статей збірника репрезентували різні аспекти наукових інтересів вченого. Зокрема, вивчення і популяризація М. Сумцовим наукової та громадської спадщини «велетня думки і слова» – О. Потебні – високо оцінена учнем М. Сумцова, професором О. Ветуховим⁶³⁵.

Науковий внесок М. Сумцова в питання вивчення українських дум проаналізував І. Єрофіїв⁶³⁶. У загальному висновку зазначено, що праці вченого на цю тему становлять значний науковий інтерес навіть поряд з дослідженнями таких визнаних фахівців з означеного питання, як В. Антонович, О. Веселовський, М. Драгоманов, Вс. та О. Міллери, О. Потебня та І. Франко.

На працях М. Сумцова про слобожанських письменників, починаючи з життя і діяльності Гр.Сковороди і закінчуючи поезією молодих поетів – сучасників вченого, детально зупинився його учень І. Ткаченко⁶³⁷.

Стаття етнографа, дослідниці усної творчості, звичаїв та матеріальної культури Слобожанщини Р.Данковської присвячена М. Сумцову як головному фундатору і завідувачу Музею Слобідської України

⁶³³ Камінський В. Етнографія та її питання в працях акад. М. Ф. Сумцова // Записки історично-філологічного відділу Української Академії Наук. – Кн. VII – VIII. – К., 1926. – С. 16–46.

⁶³⁴ Див.: Науковий збірник Харківської науково-дослідчої катедри історії України. – Т. 1. – Х., 1924.

⁶³⁵ Ветухов О.В. Акад. М. Сумцов та Потебніанство // Науковий збірник Харківської науково-дослідчої катедри історії України. – Т. 1. – Х., 1924. – С. 1–4.

⁶³⁶ Єрофіїв І. Питання про українські думи в працях М. Сумцова // Науковий збірник Харківської науково-дослідчої катедри історії України. – Т. 1. – С. 5–14.

⁶³⁷ Ткаченко І. Акад. М. Сумцов і слобожанське письменство // Науковий збірник Харківської науково-дослідчої катедри історії України. – Т. 1. – С. 15–22.

ім. Григорія Сковороди⁶³⁸. Вона відзначила, що саме М. Сумцову належить ідея поділу музею на три відділи – історичний, художній та етнографічний, що вчений був активним збирачем етнографічних колекцій, деякі з яких були зібрані вперше в Україні (наприклад, колекція писанок, обрядового печива тощо). Він піклувався про організацію «Товариства друзів Музею Слобідської України ім. Гр. С. Сковороди», дбав про збирання нових відомостей про матеріальну та духовну культуру населення Слобожанщини. Принагідно додаю, що сама Р. Данковська у 30-х рр. XX ст. зазнала утисків і переслідувань, була звільнена з роботи⁶³⁹.

З нагоди річниці смерті дослідника 1925 р. у серії видань українського історично-філологічного товариства у Празі вийшла друком праця Л. Білецького та Д. Дорошенка, присвячена його пам'яті⁶⁴⁰.

Стаття відомого українського історика Д. Дорошенка являє собою нарис його життя та діяльності⁶⁴¹. У своїх загальних висновках він солідаризувався як з більшістю оцінок щодо його наукових методів, так і з загальними висновками, зокрема висловленими О. Пипіним, про нього як дослідника, який належить до нової генерації українських вчених.

У статті літературознавця Л. Білецького, присвяченій науковій діяльності М. Сумцова в галузі історії української літератури, відзначено, що зроблене в цьому плані вченим надовго залишиться в українській науці «як зразкові монографії української історичної школи і як кращі пам'ятки першої спроби наукової історії української літератури»⁶⁴². На думку Л. Білецького, заслуга вченого полягає в тому, що в цих дослідженнях він був першим, готуючи ґрунт для майбутніх дослідників та подальших наукових досягнень з історії української літератури.

Це дослідження Д. Дорошенка та Л. Білецького не відразу стало доступним українським науковцям, а згодом з'явилося у

⁶³⁸ Данковська Р. Акад. М. Сумцов jako діяч Музея Слобідської України // Науковий збірник Харківської науково-дослідчої катедри історії України. – Т. 1. – С. 23–26.

⁶³⁹ Див. детальніше: Борисенко В. Вчені-жінки на тернистій ниві української етнології. Ніна Загладя, Лідія Шульгина, Євгенія Спаська, Раїса Данківська, Софія Терещенко // Борисенко В. Нариси з історії української етнології 1920–1930-х років. – С. 63.

⁶⁴⁰ Білецький Л., Дорошенко Д. Памяти академіка Миколи Сумцова. – Прага, 1925.

⁶⁴¹ Аналіз спадщини вченого, зроблений Д. Дорошенком, див. у параграфі 2.1.

⁶⁴² Білецький Л. М. Сумцов як історик української літератури // Білецький Л., Дорошенко Д. Памяти академіка Миколи Сумцова. – С. 14.

фондах Наукової бібліотеки України ім. В. І. Вернадського у відділі «Реабілітована література» (принаймні так було станом на 1996 р.).

Вказані праці про М. Сумцова І. Айзенштока, Л. Білецького, О. Ветухова, Р. Данковської, Д. Дорошенка, І. Єрофіїва, С. Єфремова та І. Ткаченка започаткували наукове вивчення творчого доробку вченого в галузях етнографії, літератури та фольклору.

Публікуючи власний показник літератури про 300 років існування українського театру, Д. Антонович включив до нього і відповідні статті М. Сумцова про окремих діячів – І. Карпенка-Карого, М. Кропивницького, І. Котляревського, Гр. Квітку-Основ'яненка, С. Писаревського, М. Старицького⁶⁴³.

Протягом 30-х – першої половини 50-х рр. ХХ ст. вивчення життя й діяльності М. Сумцова не проводилось, оскільки радянська влада наклала негласне табу на його ім'я. Інтерес відновився лише у 1956 р., коли була надрукована стаття загального характеру М. Жінкіна⁶⁴⁴. Тоді само з'явився аналіз літературознавчої спадщини вченого, зроблений О. Білецьким. Загалом зазначимо, що до цієї теми О. Білецький звертався неодноразово⁶⁴⁵.

У цей же період з'явилися перші публікації епістолярної спадщини М. Сумцова⁶⁴⁶.

Безперечно, таку масштабну постать не міг оминати і відомий український радянський дослідник В. Горленко, досліджуючи історію української етнографії⁶⁴⁷.

Великою подією в науковому житті України стало видання 1965 р. опису № 1 особистого фонду архівних матеріалів дослідника, що сьогодні зберігаються в Центральному державному історич-

⁶⁴³ Див.: Антонович Д. Триста років українського театру. 1619–1919. – Прага: Український громадський видавничий фонд, 1925.

⁶⁴⁴ Жінкін М.П. М. Ф. Сумцов (1854 – 1922) // Учені записки Харківського державного університету ім. О. М. Горького. – Т. 70. – Труды філологічного факультету. – Т. 3. – Х., 1956. – С. 7–12.

⁶⁴⁵ Білецький О.І. Шлях дожовтневої української літератури // Білецький О.І. Зібрання праць у 5-ти т. – Т. 1. – К. Наукова думка, 1965.; *його ж.* Українське літературознавство за сорок років (1917–1957). – К., 1957.

⁶⁴⁶ Лещенко П.Я. Листи І.Ягича до М. Ф. Сумцова // Радянське літературознавство. – 1958. – № 4. – С. 117–119; *його ж.* Листування В.Гнатюка з М. Ф. Сумцовим // Жовтень. – 1958. – № 12. – С. 102–106; Мороз О. Листи М. Сумцова та О.Шахматова // Жовтень. – 1958. – № 3. – С. 112–114; Лещенко П. Я., Балака Т. Т. Листи М. І. Кропивницького до М. Ф. Сумцова та його дружини // Радянське літературознавство. – 1959. – № 5. – С. 106–110.

⁶⁴⁷ Горленко В.Ф. Нариси з історії української етнографії та російсько-українських етнографічних зв'язків. – К.: Наукова думка, 1964. – С. 4–12.

ному архіві України у м. Києві⁶⁴⁸. Опис № 2 досі не опублікований. Через пару років коротка характеристика життєвого шляху та основних робіт вченого з'явилася в «Історії Академії Наук УРСР»⁶⁴⁹.

Подальший вияв інтересу науковців до епістолярної спадщини вченого наступив через десятиріччя після його перших публікацій⁶⁵⁰. Тоді ж появились і деякі статті про М. Сумцова. Так, аналіз наукової спадщини вченого в галузі мистецтвознавства зробив Ю. Ступак⁶⁵¹. Ним були виділені такі праці дослідника: «Писанки» (Киевская старина. – 1891. – Кн. V, VI), «Малороссия на передвижных художественных выставках картин» (Киевская старина. – 1885. – Кн. VIII), «К истории украинской иконописи» (Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Т. XVI. – 1905), «Слобожане. Историко-этнографічна розвідка» (Х., 1918) та деякі інші. Загалом Ю. Ступак зазначив, що «з такою повнотою мистецтво писанок ХХ ст. ще ніхто не розглядав»⁶⁵².

Наукової діяльності М. Сумцова у галузі етнографії побіжно торкнувся у своїй монографії С. Токарев, назвавши його найвидатнішим вченим-етнографом Слобожанщини у відповідний період⁶⁵³.

Після зазначених статей у вивченні етнографічної спадщини М. Сумцова знову наступила перерва до 1972 р. Символічно, що питання вивчення наукового доробку слобожанського дослідника і професора порушив теж слобожанин – харківський вчений, професор В. Фрадкін⁶⁵⁴. Можна стверджувати, що його роботи, без

⁶⁴⁸ М. Ф. Сумцов. Опис особистого фонду № 794. 1876–1921 рр. – К.: Наукова думка, 1965.

⁶⁴⁹ Див.: Історія Академії Наук УРСР. У 2-х кн. – Кн. 2. – К., 1967. – С. 431–432.

⁶⁵⁰ Гольберг М. Я. Письма М. Мурко к М. Сумцову // Вопросы русской литературы. Межведомственный республиканский научный сборник. Вып. 3. – Львов, 1969. – С. 81–85; Шумада Н.С. Сторінка українсько-болгарського фольклористичного спілкування (Листи М. Мажова до М. Сумцова) // Слов'янське літературознавство і фольклористика. Республіканський міжвідомчий збірник. – Вип. 6. – К., 1970. – С. 94–98.

⁶⁵¹ Ступак Ю. З історії мистецької критики на Україні. М. Ф. Сумцов // Українське мистецтвознавство. – Вип. 5. – 1971. – С. 106–110.

⁶⁵² Ступак Ю. З історії мистецької критики на Україні. М. Ф. Сумцов. – С. 108.

⁶⁵³ Токарев С.А. История русской этнографии (дооктябрьский период). – М.: Наука, 1966. – С. 317.

⁶⁵⁴ Фрадкін В.З. К вопросу об изучении фольклорно-этнографического наследия Н. Ф. Сумцова // Краткое содержание докладов годичной сессии ИЭ АН СССР. – Л.: Наука, ЛО, 1972. – С. 16–17; *його ж.* Служити народові (пам'яті М. Ф. Сумцова) // Прапор. – 1979. – № 9. – С. 84–85; *його ж.* Н. Ф. Сумцов // Славяноведение в дореволюционной России. Библиографический словарь. – М.: Наука, 1979. – С. 325–326 та ін.

перебільшення, становлять цілий етап у вивченні багатогранної наукової спадщини професора. Саме В. Фрадкін загалом звернув увагу і поставив питання про необхідність серйозного наукового вивчення етнографічного доробку М. Сумцова, висвітлив ряд маловідомих сторінок в етнографії України кінця XIX – початку XX ст., пов'язаних з іменем вченого⁶⁵⁵, став одним з укладачів бібліографічного покажчика⁶⁵⁶. Крім того, виступив одним з ініціаторів перевидання найвідоміших праць дослідника, автором приміток, передмов та післямов⁶⁵⁷. Його статті про дослідника вирізняються також використанням надзвичайно широкої архівної бази не лише України, а й Росії. Не буде перебільшенням стверджувати, що саме Володимир Зинівійович зробив найбільше в Україні задля популяризації постаті М. Сумцова, повернення його імені до широкого суспільно-громадського та наукового українського загалу, займаючись цим питанням уже майже 30 років.

Публікація цього бібліографічного покажчика свого часу стала справжньою подією для усіх зацікавлених національною історією України, розвитком гуманітарної науки, історією науки. Він складається з двох частин. Перша містить наукові праці, нотатки, рецензії дослідника, які публікувалися протягом 1878 – 1997 рр.

⁶⁵⁵ Фрадкін В.З. Фольклорно-этнографическая деятельность харьковского историко-филологического общества. 1877–1919 гг.: Автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. ист. наук. – Л., 1973; *його жс.* Научная деятельность Зеленина Д.К. в Харькове (1916–1925) // Проблемы славянской этнографии. К 100-летию со дня рождения члена-корреспондента АН СССР Д.К. Зеленина. – Л.: Наука, ЛО, 1979, *його жс.* До 140-річчя від дня народження М.Ф. Сумцова (1854–1922) // *Культура України*: Зб. ст. – Х., 1994. – Вип. 2. – С. 62–69; *його жс.* М.Ф. Сумцов – вчений-энциклопедист // *Проблеми збереження та відновлення історичної пам'яті*: Наук. конф. з питань музеєзнавства та краєзнавства: Тези доп. – Х., 1994. – С. 7–8; *його жс.* Сучасне українознавство і спадщина академіка М. Сумцова // *Культура України: історія і сучасність*: Матеріали Всеукр. наук.-теорет. конф., 19–20 листоп. 1996 р. – Х., 1996. – С. 9–10; *його жс.* Життя – на користь Україні // Микола Федорович Сумцов. (1864–1922). Бібліографічний покажчик / Укладачі Н.І.Полянська, В.О.Савчук, В.З.Фрадкін, В.О.Ярошик. – К.: Рідний край, 1999.

Додам, що майже в кожному випуску Сумцовських (принаймні у матеріалах тез та повідомлень других, третіх, четвертих) читань є відповідна стаття В. Фрадкіна, присвячена безпосередньо М. Сумцову, його ролі в українському відродженні кінця XIX – початку XX ст. тощо.

⁶⁵⁶ Микола Федорович Сумцов (1864–1922). Бібліографічний покажчик / Укладачі Н.І.Полянська, В.О.Савчук, В.З.Фрадкін, В.О.Ярошик.

⁶⁵⁷ Див., зокрема: Сумцов Н.Ф. Символика славянських обрядов: Избр. труды. – М.: Изд. Фирма «Восточная литература» РАН, 1996; Сумцов М.Ф. Слобожане. Історико-етнографічна розвідка. – Х.: Акта, 2002.

Друга – літературу про М. Сумцова, яку вдалося зібрати, починаючи з початку 80-х років XIX ст. і по 1997 р.: загальні та спеціальні роботи з оцінками його наукових поглядів, рецензії і відгуки, присвячені йому ювілейні видання, спогади, виклади промов М. Сумцова тощо. Укладачі збірника окремо виділили, окрім дослідження спадщини М. Сумцова в галузях етнографії, фольклористики, літературознавства, шевченкознавства, мистецтвознавства, музеєзнавства, педагогіки тощо, також і листування дослідника, що, безперечно, значно розширює наші уявлення про коло наукових інтересів вченого, його друзів та дописувачів. Серед його адресатів – відомі наукові та громадські діячі України та Росії: І. Франко, О. Шахматов, В. Ягич, Олена Пчілка, М. Горький, М. Коцюбинський, В. Гнатюк, П. Іванов та ін.

Безперечно, постаті М. Сумцова не могли оминати й автори «Енциклопедії українознавства»⁶⁵⁸, яка протягом тривалого часу залишалася для науковців альтернативним джерелом отримання наукової інформації.

З нагоди 125-річчя з дня народження вченого була опублікована стаття загального характеру В.Маланчука⁶⁵⁹. В ній підкреслюється активна діяльність вченого на ниві народознавчої науки, його глибоке володіння українським та світовим етнографічним матеріалом, знання історії виникнення, зародження етнографічних відомостей на території України. Однак вважаю необ'єктивною думку автора, що «з погляду глибини наукового аналізу, методології, методу етнографічних досліджень роботи М. Сумцова поступаються перед працями ... усієї плеяди передових вчених Галичини кінця XIX – початку XX ст.»⁶⁶⁰. Навряд чи взагалі є потреба в такому зіставленні, до того ж, у наведеній статті відсутній глибокий порівняльний, у тому числі теоретико-методологічний, аналіз, який дав би підстави для таких висновків.

Загалом у статті зазначено, що вчений був яскравою особистістю, зробив вагомий внесок у розвиток української дожовтневої етнографії.

⁶⁵⁸ Див.: Енциклопедія українознавства. – Т. 8. – Видавництво «Молоде життя». – Paris – N.York, 1976. – С. 3102.

⁶⁵⁹ Маланчук В. А. М. Ф. Сумцов як етнограф (до 125-річчя з дня народження) // Народна творчість та етнографія. – 1979. – № 2. – С. 51–55.

⁶⁶⁰ Там само. – С. 52.

У доволі неочікуваному ракурсі – розвитку української естетичної думки – аналізуються певні аспекти громадської діяльності М. Сумцова у монографії І. Іваньо⁶⁶¹.

Отже, 60–70-ті роки ХХ ст. були роками активних досліджень спадщини вченого в різних галузях науки.

На початку дев'яностих років ХХ ст. спостерігається фактичне повернення імені Миколи Сумцова до широкого наукового, громадсько-суспільного та культурного загалу, зумовлене загальною атмосферою українського відродження кінця 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст.

Цей якісно новий етап відбувся перш за все на науковому рівні: за дев'ять років (1991, 1993, 1997, 2000) захищено 4 кандидатські дисертації, присвячені вивченню різних напрямів спадщини вченого⁶⁶², опосередковано досліджена його діяльність як співробітника кафедри історії української культури та в контексті розвитку історико-краєзнавчої роботи у Лівобережній Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.⁶⁶³

Так, у дисертації В. Пивоварова аналізується робота вченого з вивчення і популяризації української літератури ХVІ – ХVІІ ст. Віддано належне копіткій праці дослідника зі збирання, популяризації творів українських письменників, полемістів, публіцистів І. Вишенського, І. Гізеля, І. Галятовського та інших.

Важливі питання біографії вченого, його педагогічної діяльності, історичної спадщини висвітлено в кандидатській дисертації Г. Савченко. Автор дисертації зробила досить вдалу першу спробу написання цілісної біографії вченого. Незважаючи на те, що ряд моментів у дисертації викликають незгоду, деякі положення

⁶⁶¹ Іваньо І.В. Очерк развития эстетической мысли на Украине. – М.: Искусство, 1981. – С. 296, 310–311, 313.

⁶⁶² Див.: Пивоваров В. М. М. Сумцов як дослідник давньої української літератури: Дис. ... к. філол. н. – К., 1991; Савченко Г. О. Життя, діяльність і науково-історична спадщина академіка М. Ф. Сумцова (1854–1922): Дис. ... к. і. н. – Х., 1993; Мандебура О. С. Проблеми української етнографії в науковій спадщині Миколи Сумцова: Дис. ... к. і. н. – К., 1997; Іванова О. В. Фольклористичні праці М. Ф. Сумцова в контексті української фольклористики другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: Автореф. дис. ... к. філол. н. – К., 2000.

⁶⁶³ Богдашина О. М. Діяльність харківської науково-дослідної кафедри історії української культури ім. акад. Д. І. Багалія (1921–1934): Автореф. дис. ... к. і. н. – Дніпропетровськ, 1993; Місостов Т. Ю. Розвиток історичного краєзнавства на Лівобережній Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): Автореф. дис. ... к. і. н. – Х., 2006.

видаються недоведеними, можна констатувати: ця дисертація стала важливим кроком у справі вивчення наукової спадщини дослідника.

Ряд важливих питань наукової, громадської, організаційної діяльності вченого було порушено на конференціях, які відбулися у Харкові 1992 р.⁶⁶⁴

1993–1994 рр. публікується частина його епістолярної спадщини⁶⁶⁵.

Даючи 2002 р. оцінки 130-річній діяльності НТШ ім. Т. Шевченка, О. Романів, на той момент його голова та генеральний секретар Світової Ради НТШ, у підсумковій доповіді виділяв другий етап розвитку Товариства як найяскравіший і найважливіший для утвердження НТШ у ролі Національної академії наук, який тривав від 1892 р. до Першої світової війни. На думку доповідача, цей особливий прогрес у діяльності НТШ став можливим завдяки формуванню навколо його секцій унікальної плеяди особистостей – «подвижників національної роботи». Безперечно, прізвище харківського професора названо одним з перших⁶⁶⁶.

Утім, у цій публікації яскраво проявився наступний момент, загалом характерний для більшості оцінок спадщини М. Сумцова – його прізвище подається в переліку видатних філологів (разом з О. Огоновським, С. Смаль-Стоцьким, С. Єфремовим та ін.), а не етнологів. Той факт, що М. Сумцов у першу чергу оцінюється як філолог, літературознавець чи фольклорист, є всього лише свідченням того, що спадщина вченого в галузі етнології вивчена недостатньо. Саме відсутність узагальнюючих монографій з цієї теми на фоні достатнього визнання його праць у галузі літературознавства та фольклористики і спричинила визнання М. Сумцова насамперед як фольклориста та літературознавця. Аж ніяк не намагаючись применшити цей факт, все ж будемо стверджувати: саме в галузі

⁶⁶⁴ Актуальні питання історії України. Тези доповідей перших Багаліївських читань, присвячених 135-річчю з дня народження, 60-річчю з дня смерті академіка Д. І. Багалія. – Х., 1992; История и археология Слободской Украины. – Х., 1992.

⁶⁶⁵ Листи С.Петлюри до М. Сумцова // Неопалима купина. – 1993. – № 2. – С. 15–17; Дзедзелівський Й. Невідомі моменти наукових зв'язків. Листи Миколи Сумцова до Ватрослава Ягича // Слово і час. – 1994. – № 4 – 5. – С. 28–32; Ткачук А. Листи С.В.Петлюри до М. Ф. Сумцова (з документів закритих сховищ) // Українське слово. – 1994. – 8, 22 вересня, 20 жовтня, 3 листопада.

⁶⁶⁶ Романів О. 130 років НТШ: спроба оцінок і підведення підсумків [Електронний ресурс] // <http://www.ukrlife.org/main/cxid/130year.doc>. – Режим доступу на 12.02.2010 – вільний, мова: укр.

української етнографії та народознавства вчений визнається більшістю науковців як найвидатніший дослідник народної звичаєвості українців, зокрема Слобожанщини.

У цьому зв'язку також зазначимо наступний факт. Ім'я М. Сумцова в контексті боротьби за національне відродження українського народу посідало настільки визнану позицію, що саме до нього телеграмою (що, найімовірніше, свідчить про гостроту питання) звернулося НТШ з оцінкою подій, які мали місце на XIII археологічному з'їзді щодо протестів учених проти заборони української мови⁶⁶⁷.

Значною подією, без перебільшення, для науковців гуманітарного профілю України стали Сумцовські читання, які зусиллями слобожанської громадськості почали проводитися з 1995 року на його батьківщині на базі Харківського історичного музею. Вони приурочені до дня народження науковця – 18 квітня. Матеріали цих читань видаються мінімальним накладом і давно вже стали бібліографічною рідкістю⁶⁶⁸.

Перші Сумцовські читання відбулися 17 – 18 квітня 1995 і проходили у вигляді наукової конференції, присвяченої 75-річчю дітища Миколи Сумцова і предмета його особливої наукової, громадської і загальнолюдської гордості – Музею Слобідської України ім. Гр. С. Сковороди. Якщо зважити, що 1994 року Україна відзначила (принаймні у вузькому колі фахівців) 140-ву річницю від дня народження вченого, то започатковану працівниками Харківського історичного музею практику проведення іменних Сумцовських читань місцевими зусиллями можна вважати гідним прикладом пошанування відомого на весь світ слобожанина, тим паче, що до цього часу будь-які відзначення круглих дат народження і смерті дослідника на загальноукраїнському рівні – науковому, державному, громадському тощо – відсутні.

У матеріалах усіх Сумцовських читань розділ I зазвичай присвячений дослідженню різноманітної спадщини М. Сумцова,

⁶⁶⁷ Див з цього приводу: Кучер Р.В. НТШ. – К., 1992. – С. 31.

⁶⁶⁸ Див., зокрема: Перші Сумцовські читання. Тези наукової конференції, присвяченої 75-річчю Музею Слобідської України ім. Г.С.Сковороди. 17–18 квітня 1995 р. – Харків, 1995; Другі Сумцовські читання. Тези наукової конференції. 18 квітня 1996 р. – Харків, 1996; Треті Сумцовські читання. Матеріали наукової конференції. 18 квітня 1997 р. – Харків, 1998; Четверті Сумцовські читання. Матеріали наукової конференції. 18 квітня 1998 р. – Харків, 1999; П'яті Сумцовські читання. Збірник матеріалів наукової конференції «Музей: історія і проблеми сьогодення». 14 травня 1999 р. – Харків, 1999.

зокрема з питань музейництва, бібліографії, вивчення весільної обрядовості, фольклору Слобожанщини тощо. Інші розділи присвячені переважно питанням музеєзнавства та краєзнавства. Вивчаються проблеми історії, теорії та практики музейної справи, наукова атрибуція музейних предметів, атрибуція та реставрація пам'яток історії та культури, загалом найрізноманітніші питання історії та культури Слобожанщини, представляються краєзнавчі біографічні дослідження. Діапазон публікацій – від досліджень могильника салтівської культури до питання викладання музики в приватних пансіонах Харківської губернії, від створення каталогу зразків художніх тканин XVI ст. до нових форм публікації документів у Харківському обласному державному архіві, від історії утворення Пархомівського історико-художнього музею до використання мультимедійних продуктів як прикладу застосування інформаційних технологій у музейній практиці.

У матеріалах видань друкуються переважно місцеві дослідники – архівні працівники, музейники, аспіранти тощо. На жаль, вони мають обмежений наклад і тому не можуть розраховувати на загальноукраїнський рівень поширення. З іншого боку, це мінімізує і доступ науковців до опублікованих матеріалів. Фактично вони доступні лише для місцевих слобожанських дослідників, залишаючись для інших українських науковців «поза зоною доступу», бібліографічною рідкістю і – в кращому разі – лише формальним посиланням у загальному переліку використаних джерел та літератури.

Значною подією свого часу стала публікація монографії І. Шишова «Українознавець: дослідження. Спроба першого прочитання наукових праць М.Ф.Сумцова», видана, знову ж таки, у Харкові 2000 р. І хоча автор в анотації зазначив, що видання розраховане у першу чергу на учнів старших класів та студентів – викладачі та науковці йдуть у переліку згодом, ця книга, хоча і не є суто науковим дослідженням, зробила свій внесок у питання популяризації широкому суспільному загалу імені харківського професора.

Саме зусиллями слобожанської громадськості – науковців, архівістів, музейників – 2004 р. Україна відзначила 150-ту річницю від дня народження М. Сумцова. Вона відбулася у форматі всеукраїнської наукової конференції в рамках X Сумцовських читань. Вшанування у Києві відбулося на науковому рівні – у Науковій бібліотеці України ім. В. І. Вернадського експонувалася виставка, присвячена цій даті, та «круглий стіл», який проводився у конференц-залі.

Останніми роками до дослідження спадщини М. Сумцова долучився київський фольклорист М. Дмитренко. На цю тему в Інтернеті можна знайти кілька його статей, написаних, у тому числі, й у співавторстві. Крім того, у своїй монографії «Українська фольклористика другої половини XIX століття: Школи, постаті, проблеми» (К.: Сталь, 2004) він проаналізував постать дослідника в контексті досягнень міфологічної школи.

Значно активізувалися останніми роками харківські науковці щодо дослідження постаті М. Сумцова. У цьому контексті у першу чергу назвемо прізвища М. Красикова⁶⁶⁹ та Л. Ушкалова, чії численні розвідки цілком доступні українським науковцям завдяки використанню сучасних комунікаційних технологій, зокрема все-світньої мережі – Інтернету. Окремо треба зазначити, що статті М. Красикова містять багато надзвичайно важливих аспектів, пов'язаних із життям та творчістю М. Сумцова, висвітлюють чимало мало-відомих або взагалі невідомих сторінок його життя та творчого шляху. В окремих своїх ідеях та спостереженнях харківський науковець дотримується поглядів, схожих з деякими висловленими у цій монографії думками. Після тривалої перерви поновила свої дослідження спадщини М. Сумцова Г. Савченко за новим прізвищем⁶⁷⁰.

Завдяки зусиллям слобожанських вчених вперше були перевидані окремі праці М. Сумцова⁶⁷¹. Варто виділити також харківський Інтернет-проект «М. Ф. Сумцов у спогадах і дослідженнях»⁶⁷². Незважаючи на незначну кількість наукових розвідок, які можна переглянути у ньому (станом на 14 березня 2010 р. їх було 15 – О. М.), вона містить ряд надзвичайно важливих з наукового погляду

⁶⁶⁹ Див., наприклад: Красиков М. Вдячний син Слобожанщини : Микола Сумцов – дослідник і громадський діяч краю [Електронний ресурс]. – <http://korolenko.kharkov.com/sumtsov/Krasikov1.doc>. – Режим доступу на 14.03.2010 – вільний, мова: укр.; *його ж.* М. Сумцов і ми [Електронний ресурс] // <http://korolenko.kharkov.com/sumtsov/Krasikov2.doc>. – Режим доступу на 14.03.2010 – вільний, мова: укр.

⁶⁷⁰ Хирина А.А. Некоторые проблемы педагогического наследия Н.Ф.Сумцова [Електронний ресурс] // <http://korolenko.kharkov.com/sumtsov/Khirina1.doc>. – Режим доступу на 14.03.2010 – вільний, мова: укр.; *її ж.* Академік Микола Сумцов – історик Харкова [Електронний ресурс] // <http://korolenko.kharkov.com/sumtsov/Khirina2.doc>. – Режим доступу на 14.03.2010 – вільний, мова: укр.; *її ж.* Історія Слобідської України в працях академіка М. Ф. Сумцова [Електронний ресурс] // <http://korolenko.kharkov.com/sumtsov/Khirina3.doc>. – Режим доступу на 14.03.2010 – вільний, мова: укр.

⁶⁷¹ Сумцов М.Ф. Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України : вибр. пр. – Х.: АТОС, 2008.

⁶⁷² М. Ф. Сумцов у спогадах і дослідженнях [Електронний ресурс] // <http://korolenko.kharkov.com/sumtsov/summ3.html>. – Режим доступу на 14.03.2010 – вільний, мова: укр.

публікацій – гімназичні спогади М. Сумцова, рецензію університетського вчителя дослідника – А. Лебедєва на його першу наукову працю, електронні версії перших статей – оцінок спадщини М. Сумцова, вміщених, зокрема, у «Науковому збірнику» Харківської науково-дослідчої кафедри історії України за 1924 р., а також деякі сучасні останні розвідки.

Вочевидь, визнання непересічного внеску харківського професора у розвиток гуманітарної науки не лише України, а й Росії кінця XIX – 20-х рр. XX ст. і спричинило наявність М. Сумцова у переліку тих непересічних особистостей, яким присвячені окремі сторінки і в російському Інтернет-проекті «Русская история в портрете»⁶⁷³.

І навіть такий суто науковий факт, як захист чотирьох кандидатських дисертацій, присвячених окремим напрямам його наукових студій, хоча і залишається надбанням переважно вузьких кіл наукової громадськості, переконливо свідчить про масштабність цієї постаті, її актуальність, запитаність, її значення в історії України та української гуманітарної науки. Особливого акценту цим подіям додає та деталь, що всі вони були захищені після здобуття Україною незалежності, написані українськими аспірантами, є надбанням української гуманітарної науки. Микола Сумцов оцінив би цей нюанс...

Усі дослідники спадщини М. Сумцова, усі його сучасники – друзі, колеги, шанувальники, учні відзначали надзвичайно високі моральні якості професора, його скромність, інтелігентність, щире бажання завжди прийти на допомогу і надати підтримку. Це підтверджується не лише адресами – привітаннями з нагоди ювілеїв, не лише архівними документами, а й різноманітними Інтернет-публікаціями, які часом навіть не мають безпосереднього відношення до гуманітарної науки. Так, М. Сумцов разом із Д. Багалієм був у числі тих небагатьох, хто підтримував творчість загадкової Марусі Вольвачівни, про що було згадано під час презентації її першого та єдиного на сьогодні зібрання творів⁶⁷⁴. М. Сумцов був першим, хто взявся до вивчення біографії, аналізу доробку самобутнього харківського поета Я. Щоголіва.

⁶⁷³ Сумцов Николай Федорович [Електронний ресурс] // <http://www.rulex.ru/01180654.htm>. – Режим доступу на 12.02.2010 – вільний, мова: рос.

⁶⁷⁴ Див.: Агенція «наш час» та «Музей Гончара» запрошують на святковий вечір творчості Марусі Вольвачівни [Електронний ресурс] // http://www.nash-chas.com.ua/News/Arxiv_%20News_1.htm. – Режим доступу на 15.03.2010 – вільний, мова: укр.

Стараннями саме М. Сумцова 1919 р. у харківському видавництві «Рух» з'явилося повне зібрання творів поета, і саме це видання – у сумцовській інтерпретації – репринтом побачило світ 2007 р.⁶⁷⁵ Саме М. Сумцов 1921 р. після обшуку помешкання С. Тимошенка – одного з корифеїв українського архітектурного модерну початку ХХ ст., міністра шляхів УНР – розшукував по всіх установах його архіви, копії проектів та іншу важливу документацію (зокрема, результати 12-річної роботи з українського архітектурного стилю), вивезені співробітниками органів⁶⁷⁶.

Сьогодні постать Миколи Сумцова впевнено повертається до широкого українського загалу. Науковець, ім'я якого в радянський період історії нашої країни було присутнє далеко не в усіх словниках та енциклопедіях, праці якого стояли біля витоків наукової україністики, сьогодні присутній навіть у шкільних програмах, зокрема зі спеціального курсу «Український фольклор» для учнів 10–11-х класів філологічного та суспільно-гуманітарного профілю загальноосвітніх навчальних закладів.

Загалом же, як авторитетно стверджував у післямові перевидання «Слобожане» В. Фрадкін, «не було, мабуть, жодної видатної людини в українському визвольному русі, з якою він (М. Сумцов – О. М.) не був би персонально знайомий або не листувався, не було жодного відомого вченого-славіста кінця ХІХ – початку ХХ ст., якому була б невідома його поштова адреса»⁶⁷⁷.

Не буде великим перебільшенням стверджувати, що чим більше науковці вивчають наукову спадщину М. Сумцова, тим актуальнішою вона стає.

Україна, або принаймні Слобожанщина, насправді починає повертати борг пам'яті, шани та визнання одному зі своїх найвизначніших борців за національно-культурне відродження українського народу останньої чверті ХІХ – першої чверті ХХ ст. – Миколі Федоровичу Сумцову.

⁶⁷⁵ «Непривітаний співець» [Електронний ресурс] // http://nacija.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=1405&Itemid=13. – Режим доступу на 15.03.2010 – вільний, мова: укр.

⁶⁷⁶ Власенко В.М. Сергій Тимошенко на ниві архітектури і політики (До 125-ліття від дня народження) [Електронний ресурс] // http://www.interklasa.pl/porta1/dokumenty/r_mowa/strony_ukr02/historia/00his21/htm. – Режим доступу на 15.03.2010 – вільний, мова: укр.

⁶⁷⁷ Фрадкін В. Спадщина Миколи Сумцова // Сумцов М. Слобожане. Історико-етнографічна розвідка. – Харків: Акта, 2002. – С. 276.

ВИСНОВКИ

Українська гуманітарна наука переживає сьогодні чи не найкращі часи свого існування. До широкого культурного і наукового загалу повертаються імена вчених, які своєю працею на ниві науки за далеко не сприятливих політичних умов другої половини XIX сторіччя на науковому та громадсько-суспільному рівні авторитетно і наполегливо утверджували право українського народу та його культури на окремішність існування, необхідність їх вивчення й узагальнення.

У переліку цих імен вирізняється постать видатного українського вченого і громадського діяча Миколи Федоровича Сумцова. Його науковий доробок сягає майже півтори тисячі назв праць, значну частину яких становлять етнографічні. Вчений досліджував найрізноманітніші аспекти традиційно-побутової культури українського народу. І його праці в галузі етнології були помітним явищем не лише для української, але й світової етнологічної науки.

Чи не найголовніше місце в етнографічному доробку вченого посідала проблема вивчення весільних звичаїв та обрядів українців. Дослідник порушив тут цілий ряд важливих питань. Зокрема, позитивної оцінки заслуговує спроба вивчення питання походження українського весільного ритуалу. Детальний аналіз деяких характерних рис українського шлюбного ритуалу, зроблений вченим, дозволив йому простежити певні аналогії з весіллям класичних народів. Це, в першу чергу, обрядове використання вогню та свічки, води, кожуха, обрядове покривання голови молодої, вживання короваю та хлібного зерна, а також деякі інші моменти. Слід зазначити, що підкреслення вченим цих паралелей певною мірою спричинилося до того, що в подальшому ряд дослідників традиційного українського весілля звинувачували М. Сумцова в надмірному захопленні такими порівняннями. Однак детальний аналіз думок вченого на цю тему свідчить, що дослідник аж ніяк не ставив категорично питання про штучне перенесення вказаних рис з римського та грецького шлюбних ритуалів на українське весілля. Він неодноразово писав, що мається на увазі не стільки дійсний вплив та запозичення, скільки їх м о ж л и в і с т ь. По-друге, ці можливі запозичення, ймовірно,

мали обов'язково відповідати загальному складу давньослов'янської основи українського весілля.

У коло питань, що цікавили дослідника, входило також дослідження побутування історичних форм шлюбу на території України. Власне інститут шлюбу, вважав вчений, пройшов три історичні етапи – викрадення дівчини, її купівля, шлюб за домовленістю. У весільній практиці українців другої половини XIX ст. М. Сумцов підкреслив існування елементів, які він однозначно трактував як пережитки цих трьох первісних форм шлюбу. Зокрема, до таких, що свідчать про побутування звичаю викрадення дівчини, він відніс цикл звичаїв, пов'язаних спільною метою озброєного захисту хати молодої та її родини від почету молодого (влаштування перепон, замикання воріт, імітація боротьби за право увійти у двір, озброєння брата молодої шаблею тощо). Аналогічним чином дослідник трактував ряд обрядодій, що вказують на войовничий характер дружини молодого (її численність, наявність хоругви як військової відзнаки, звичай відправлятися до вінця обов'язково верхи, а не пішки та деякі інші). Сюди належить і звичай оберегати молодих в першу шлюбну ніч озброєними вершниками. Особливо цікавим у цьому ряду є момент символічної втечі та обрядового звільнення молодої від молодого, характерний для весільного ритуалу українців та інших народів, та відрізання коси дівчини, в якому вбачається символ насильницького захоплення та знак влади чоловіка.

До компонентів весільного обряду, що походять від звичаю купівлі дівчини, М. Сумцов зараховував насамперед усталену сватівську формулу «у вас товар, у нас купець», викуп місця біля молодої та вдаряння по руках старости і батька дівчини після досягнення згоди на шлюб.

До елементів весільного ритуалу, що мають своїм джерелом укладання шлюбу за домовленістю, в першу чергу належить обрядове запитання у дівчини її згоди на шлюб та привселюдне висловлення цієї згоди, а також звичай оглядин.

Велика заслуга дослідника полягає в тому, що він чи не вперше в науці звів ці явища в єдине ціле, систематизував їх та узагальнив. Зазначимо, що питання про історичні форми шлюбу завжди було одним з найдискусійніших в українській етнологічній науці. І ці дискусії тривають півтора століття. Позиції науковців розділяються як щодо побутування на території України цих форм шлюбу, так і щодо трактування семіотики різних компонентів.

Ряд припущень вченого знайшли підтвердження в працях відомих українських учених-етнографів, зокрема думки про первісну роль старости на весіллі, про функції роду стосовно видання заміж та одруження молоді, про передачу цих функцій сільській громаді в процесі подальшого історичного розвитку. Деякі з наукових гіпотез вченого вимагають уточнень з погляду сучасності. Однак беззаперечним лишається той факт, що постановкою цих питань М. Сумцов стимулював глибше, детальніше вивчення питань про історичні форми шлюбу в Україні.

Особливо вирізняється внесок М. Сумцова в постановку, розробку і висвітлення питань символіки окремих ключових елементів українського весілля. В першу чергу це стосується міфологічних та світоглядних уявлень українців. У цьому плані цікавим матеріалом є досліді вченого про народні космогонічні вірування в існування небесних подружніх пар, їх вплив на долю людини, привнесення рис небесного шлюбу у народний весільний обряд. Спираючись на праці своїх попередників, широко оперуючи фольклорним матеріалом та етнографічним польовим матеріалом, М. Сумцов узагальнив наявний величезний фактичний матеріал і визначив існування в релігійній картині світу давніх язичників небесних подружніх пар, вірування в яких згодом стали характерною рисою українського світогляду. Це, в першу чергу, небо та земля (які належать до найдавніших індоєвропейських уявлень), а також місяць та сонце, місяць та зірка, Громо́вик та Гро́мниці(я).

Вивчаючи весільну символіку, вчений приділив суттєву увагу опрацюванню такого складного і важливого питання, як солярність українського весілля. Він зробив висновок, що переважаючим релігійним мотивом давньослов'янської основи українського весільного ритуалу другої половини – кінця XIX ст. був мотив солярного шлюбу. Заслуга вченого полягає в тому, що він вперше в українській етнологічній науці зробив комплексне дослідження солярних символів. Як найголовніші з таких виділено обручку, яблуко, вінок, вогонь. Разом з тим, віднесення до їх числа стріли, батога та ціпка викликало в науковому світі цілу дискусію, досить розтягнуту в часі. Можна припустити, що внаслідок цього українська і світова етнологія збагатилися багатьма новими працями, автори яких полемізували над поставленими М. Сумцовим питаннями. Так, основні праці вченого з весільної обрядовості були написані пере-

важно у 80-х роках XIX ст. Мине майже п'ятдесят років, але саме із Сумцовим буде полемізувати Є. Кагаров, висловлюючи діаметрально протилежні думки у своїх працях «Форми та елементи народної обрядовості» (Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – Вип.1. – К., 1928) та «Состав и происхождение свадебной обрядности» (Сборник Музея антропологии и этнографии. – Т. VIII. – Л.: Издат-во АН СССР, 1929). Утім, усі дослідники, що пізніше порушували аналогічні питання, тим чи іншим чином використовували напрацювання М. Сумцова – чи то погоджуючись з його теоріями та гіпотезами, чи то дискутуючи з ним, чи навіть однозначно їх відкидаючи.

Позитивної оцінки заслуговує намагання М. Сумцова визначити залишки ритуальних жертвоприношень у весільних обрядах українців другої половини – кінця XIX ст. Вчений окремо виділив тваринні і рослинні жертвоприношення. Саме як пережитки культу тварин трактується ним наявність на весіллі слідів культового бика, а також барана та вівці (і її продукту – сиру), а також цапа, свині, півня та курки, в яких вчений підкреслював їх солярну символіку.

У практиці рослинних весільних жертвоприношень привертають увагу досліді М. Сумцова стосовно символіки хліба та різноманітних борошняних виробів. Особливо слід відзначити прагнення дослідника визначити етимологію слова «коровай». На ранньому етапі своєї наукової діяльності він виводив його від санскритського *upakarika* – рід пирога та литовського *karaiszis* – пиріг, хліб і на підставі цього стверджував, що коровай у первісному своєму значенні – просто хліб. Пізніше М. Сумцов змінив свої погляди і запропонував новий варіант етимології, про що нижче.

У контексті символіки весільних жертвоприношень вчений виділив окремо обряди з жертвними рідинами. Саме як їх сліди інтерпретуються факти наявності у весільних обрядах та особливо в обрядовому фольклорі українців другої половини XIX ст. молока та меду.

Важливим здобутком для української етнології є досліді вченого про залишки культу рослин та дерев та активне використання в українській весільній обрядовості другої половини – кінця XIX сторіччя сосни, калини, горіхового дерева, яблуні, явора, вишні, берези, льону, барвінку.

Одним з перших в етнологічній науці М. Сумцов звернув увагу на ритуальне використання на весіллі хатнього простору, його орга-

нізації та функцій, предметів домашнього вжитку. В першу чергу виділено піч, де дослідник підкреслив насамперед її морально-правове значення – приєднання молодії до родинного вогнища чоловіка, очищення від чужих (злих) сил. Серед елементів хатнього простору як найголовніші М. Сумцов виділив також стіл та поріг.

Звичайно, деякі з цих питань вивчалися також й іншими дослідниками – сучасниками вченого. Наприклад, на обряди з піччю звертали увагу Ф. Вовк, Є. Кагаров. Обрядодії з входом (дверима, порогом) виділяв, зокрема, Хр. Яшуржинський. Однак заслуга М. Сумцова полягає в тому, що він вперше в науці подав різнобічне, комплексне дослідження елементів просторової структури обряду. Вперше в науці поріг було визначено як «межу роду». Незважаючи на те, що ця його думка не знайшла в роботі подальшого розвитку, очевидна її важливість для майбутніх наукових дослідів. Лише через століття вчені підійшли до визначення ролі порога в обрядах з аналогічних позицій. У процесі подальшого розвитку науки висловлена вченим ідея про «межу роду» набула нового прочитання в контексті досліджень ритуальної лімінальності.

Досліднику належить також першість у вивченні символіки народного одягу. Власне, саме він поставив це питання. На думку вченого, мають найбільше символічне магічне навантаження сорочка молодії, її пояс, хустина та рушник.

Можна констатувати, що М. Сумцов дуже глибоко опрацював символіку українського весільного ритуалу, значення кожного з його складових елементів. Він висвітлив пережитки у весільних обрядових діях українців кінця XIX ст. ранніх форм шлюбу, як-то умикання, купівля, шлюб за домовленістю, визначив схожі риси з шлюбними обрядами класичних народів – греків та римлян. Вивчаючи релігійно-міфічну суть обряду, виявив сліди давніх народних світоглядних уявлень та вірувань (насамперед – солярних), форми та види жертвоприношень, залишки первісних форм релігії (зокрема рослинного та тваринного культів). Вчений започаткував вивчення багатьох пов'язаних з весільним ритуалом питань: просторової структури обряду, символічної ролі весільного вбрання, символічних функцій їжі у сімейних звичаях українців. Загалом, зауважимо, що окремі поставлені М. Сумцовим питання не втратили своєї актуальності і сьогодні, вони ще потребують подальшого наукового аналізу та опрацювання.

Чільне місце в дослідженні духовної культури українського народу належить працям вченого про символічні функції борошняної їжі, зерна, каші, форми побутування обрядового хліба в сімейних обрядах та календарних святах українців, пов'язану з ним обрядову поезію. Визначною заслугою Сумцова є те, що він фактично започаткував комплексне дослідження символіки хлібної їжі в святах та обрядах українців. Важко заперечити той факт, що вчений вперше в науці узагальнив величезний фактологічний матеріал про форми побутування обрядового хліба та його символіку, теоретично обґрунтував випадки його використання в сімейних обрядах та календарних святах українців, дослідив пов'язані з хлібом обрядові пісні, визначив його релігійно-міфічну функцію та звичаєво-правове значення. Досліднику належить пріоритет у виявленні деяких характерних рис сімейних обрядів українців, підкресленні їх певних національних специфічних ознак. Так, саме М. Сумцов наголосив, що серед слов'янських народів обряд обсіпання в кінці XIX ст. найповніше зберігся саме у весільному обряді українців, а за рівнем та повнотою обрядового використання хліба виділено насамперед українське весілля, де цей обряд має широкі форми побутування. Характерною особливістю українського весільного ритуалу є також значна кількість обрядових пісень. Назва головного виду весільного печеного хліба – «коровай» як винятково весільного властива переважно українській та білоруській весільній звичаєвостям.

Великим є внесок М. Сумцова в розробку і висвітлення питання символіки хліба, залишки якої у первісному варіанті ще зберігалися в обрядах українців другої половини – кінця XIX сторіччя. Підкреслено прямий її зв'язок з давніми народними світоглядними уявленнями, в першу чергу – солярними. Серед інших об'єктів жертвоприношення хліба та каші названо таких персонажів української міфології, як рожениці, домовик, душі прашурів.

Заслугують на увагу досліди вченого щодо визначення етимології слова «коровай». Чи не найяскравіше вміння Сумцова мислити категоріями майбутнього наукового аналізу проявилось під час дослідження ним етимології цього слова. Якщо можна зробити такий висновок, то Сумцов пішов шляхом структурної семіотики, коли розпочав науковий аналіз, рухаючись від форми явища, в цьому випадку короваю, до його змісту. Вчений шукав пояснення, вдаючись до складних лінгвістичних операцій – проводячи паралелі між українсь-

кою мовою та санскритом, і зробив висновок, що за первісним та найпростішим своїм значенням коровай – просто хліб. Наприкінці XIX ст. в українців назва «коровай» утрималася лише за весільним хлібом.

Утім, буквально через кілька років – у докторській дисертації – вчений запропонував інший варіант етимології. Аналізуючи етнографічні, лінгвістичні та фольклорні джерела, він виділив роль корови в міфопоетичній та світоглядній картинах світу давніх слов'ян. Лінгвістичний зв'язок між словами «коров», «крав» і назвою жертовної тварини – корови привів вченого до висновку, що коровай – ритуальна заміна жертовної тварини обрядовим хлібом. Отже, фактично М. Сумцов став автором ідеї про лінгвістичний зв'язок між слова «корова» та «коровай».

Чільне місце в етнографічній спадщині вченого належить дослідженню українського язичництва. Можна навіть стверджувати, що це питання було серед пріоритетних у колі його наукових інтересів. Вчений постійно звертався до таких проблемних питань, як, наприклад, язичницькі боги, форми богослужіння, види жертвоприношень тощо. Не обминув він і вивчення синтезу язичницької та християнської релігій, їх взаємопроникнення, збереження в другій половині – наприкінці XIX сторіччя давніх народних релігійних та світоглядних уявлень.

Віддамо належне величезній роботі М. Сумцова зі збирання та пропаганди пам'яток традиційно-побутової культури населення Слобожанщини.

Одним з перших М. Сумцов розробив етнографічні програми та методи збирання етнографічних матеріалів, предметів матеріальної культури українців, запропонував своє бачення наукової паспортизації зібраних речей. Чи не вперше в науці вчений поставив питання про етнокультурні взаємовпливи в традиційно-побутовій культурі українців та представників інших народів у місцях їх змішаного проживання, звернув увагу на роль географічного фактора у формуванні етнорегіональних рис народного побуту. Наукова новизна та методична цінність розроблених ним етнографічних програм полягала в тому, що вони були зорієнтовані на виявлення та збирання пам'яток саме народного побуту та знарядь праці, а не лише зразків народного мистецтва, як переважно практикувалося на той час.

Етнографічний музей Харківського історико-філологічного товариства, заснований на базі етнографічної виставки, який піз-

ніше повністю увійшов до складу Музею Слобідської України, одним з головних ініціаторів якої був М. Сумцов, репрезентував майже всі ланки матеріальної та частково духовної культури населення Слобожанщини. Наукове значення музею полягає в тому, що, по-перше, він був на той час одним з небагатьох музеїв України, створених на основі польових матеріалів. По-друге, його фонди комплектувалися зразками як матеріальної, так і духовної культури населення регіону. По-третє, музей сприяв розвитку етнологічної науки, створенню системи охорони та збереження пам'яток культури, музейної справи загалом в Україні. Він був важливим науково-організаційним закладом та джерелознавчою базою, на якій сформувалася ціла плеяда фахівців-етнологів.

Той факт, що з фондowymi матеріалами музею працювали не лише вітчизняні фахівці, а й зарубіжні дослідники – В. Мансикка, А. Аарне, А. Шрадер, Д. Зеленін – дозволяє стверджувати наступне. Рівень наукової та методично-організаційної роботи музею, рівень комплектації музейних фондів не лише перебували на високому рівні щодо українських (та й загалом російських імперських) аналогічних закладів, а й повною мірою відповідали європейським вимогам щодо функціонування подібних установ. З іншого боку, завдяки науковій продукції іноземних спеціалістів, написаних за матеріалами етнографічного музею ХІФТ, відбувалася популяризація за кордоном і самого українського музейного осередку, і, відповідно, вітчизняної української науки, одним з найавторитетніших представників якої був на той час М. Сумцов.

Загалом можна стверджувати, що Музей Слобідської України ім. Гр. С. Сковороди, головним організатором та фундатором якого був М. Сумцов, став тим осередком, навколо якого вирувало українське життя в першій третині ХХ сторіччя на Слобожанщині, значною мірою сприяв підвищенню рівня національної свідомості зросійщеного українського населення регіону.

Особливої уваги заслуговує праця М. Сумцова «Слобожане. Історико-етнографічна розвідка». Вчений продовжив започатковану професором В.Шухевичем працю з етнорегіонального вивчення України. Він запропонував своє історико-етнографічне районування України, виділивши такі регіони, як Слобожанщина, Галичина, Кубанщина, Поділля, Волинь, Київщина, Чернігівщина, Таврія. Як видно, воно зроблено відповідно до вимог часу – окрім традиційних

українських земель, вчений врахував нові області, що утворилися внаслідок загального розвитку історичного процесу в Україні. Вчений торкнувся питання теорії етносу, виділивши в числі його головних визначальників мову, спільність основних показників традиційно-побутової культури, історичні традиції. Разом з тим, мають місце локальні варіанти традиційно-побутової культури українців, регіональні особливості розвитку історичного процесу. В праці «Слобожане» проведено ґрунтовне дослідження історії та причин заселення краю, матеріальної та духовної культури населення регіону, його соціальної структури. Особливу увагу дослідник приділив вивченню народного житла, одягу, харчування та народної медицини, не обминув він і деяких питань духовної культури, зокрема про народний календар, світогляд народу тощо.

Увесь зміст монографії «Слобожане» засвідчує про М. Сумцова як самовідданого українського патріота, який на базі величезного фактичного матеріалу зробив наукові узагальнення про Слобідську Україну як суто український край з притаманними його населенню українськими обрядами, традиціями, віруваннями.

Багато уваги приділив М. Сумцов створенню власного наукового методу етнографічного дослідження. Він уважно вивчав наявні на той час в науці теорії, методи і напрями. Вказавши на позитивні та негативні, на його погляд, сторони міфологічної, міграційної, антропологічної та інших шкіл, він виділяв раціональні моменти у кожній з них, намагаючись їх поєднати. Вчений відзначався певними притаманними лише йому рисами у викладі наукового матеріалу. В першу чергу вони характеризувалися прагненням, аби українська етнологія розвивалася не як кабінетна наука, наука заради науки, а мала реальний вплив на покращання умов життя та побуту народу. Того народу, безперечним патріотом якого він був – українського.

Крім того, з позицій сьогодення заслуговує на увагу і такий момент. На сучасному етапі розвитку гуманітарної науки в Україні вирізняється ще один напрям наукових зацікавлень М. Сумцова. Його наукова спадщина – унікальний матеріал для вивчення історії української сім'ютики, дослідження її витоків. Звісно, можна говорити лише про початки української сім'ютики, про її зародження і перші кроки. З певною часткою вірогідності можна стверджувати, що міфологічна школа, в дусі напрацювань якої написано чимало праць М. Сумцова, саме і сприяла дослідженню вченим явищ ду-

ховної і матеріальної культури українців під таким кутом зору, який згодом трансформувався в окремий науковий напрям, і, збагатившись своїм власним понятійно-категоріальним апаратом, сьогодні називається структурно-семіотичним методом наукового аналізу.

В історії України М. Сумцов залишився також у числі тих професорів, ім'я яких після революції 1905 р. пов'язується з активною позицією науковців щодо відміни сумнозвісного таємного Емського акта 1876 р. та додатків до нього 1881 р., викладеною в кількох документах та підтриманою Імператорською академією наук у Санкт-Петербурзі. Йдеться про «Записку по вопросу о цензуре книг на малорусском языке», яка протягом тривалого часу залишалася для українських науковців маловідомою і малодослідженою, хоча і цілком доступною, зокрема у фондах Наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського.

Фактично з кожним роком, з кожним новим витком розвитку української гуманітарної та суспільствознавчої наук наукова спадщина вченого набуває нового прочитання. Сьогодні прізвище М. Сумцова в українській науці досліджується не лише в контексті розвитку етнологічної, музеєзнавчої, літературознавчої, краєзнавчої тощо науки, а й загалом етнополітичної історії України. Науковий здобуток вченого є запитаним також і в контексті становлення і розвитку методики навчання української мови як науки, сутності і змісту педагогічної майстерності в плані розбудови вітчизняної системи освіти, історії української фемінології, становлення наукової біографістики та ін. Окремий напрям, який останніми роками дедалі ґрунтовніше себе стверджує – роль М. Сумцова як одного з найвизначніших діячів руху за національно-культурне відродження українського народу.

Отже, з наукового погляду внесок М. Сумцова у розвиток вітчизняної науки оцінюється гідно. Надзвичайно активною в плані популяризації імені науковця серед широкого суспільного загалу є діяльність слобожанських активістів – вчених, науковців, музейних та архівних працівників, громадських діячів, підприємців, особливо щодо фінансової підтримки відповідних проєктів.

1918 року, публікуючи свою монографію «Слобожане. Історико-етнографічна розвідка», М. Сумцов був переповнений емоціями та очікуванням нових можливостей для національного розвитку України, які відкривалися на той час. Його сподівання досить легко

простежуються у наступних словах: «Самий багатий, численний по людности край – Україна – був знищений гнобительством уряду, заборонами мови і школи, утисками; деморалізований у всіх верхніх верствах своєї людности призвичкою запобігати перед урядом; попсований зросійщеною школою – нижчою, середньою і вищою, пристосованими для того, щоб викорінити усяке національне місцеве почуття і всяку національну місцеву свідомість.

Очевидно, життя на Україні повинно піти іншим шляхом. В першу чергу треба звернутися до відродження і поширення національного українського почуття і свідомості».

Минуло століття, але ці слова і досі лишаються актуальними.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. 200 років історії Харківського університету. Доповідь ректора Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна В. С. Бакірова на пленарному засіданні наукової конференції 17 листопада 2004 року [Електронний ресурс] // universitates.univer.kharkov.ua/arhiv/2004_4/bakirov/bakirov.html. – Режим доступу на 11.06.2010 – вільний, мова: укр.
2. Агеев В. Семиотика. – М.: Весь мир, 2002.
3. Агенція «наш час» та «Музей Гончара» запрошують на святковий вечір творчості Марусі Вольвачівни [Електронний ресурс] // http://www.nash-chas.com.ua/News/Arxiv_%20News_1.htm. – Режим доступу на 15.03.2010 – вільний, мова: укр.
4. Айзеншток І. Микола Хведорович Сумцов // ЧШ. – 1923. – № 1.
5. Аксаков И.С. Исследование о торговле на украинских ярмарках. – Спб., 1858.
6. Актуальні питання історії України. Тези доповідей перших Багаліївських читань, присвячених 135-річчю з дня народження, 60-річчю з дня смерті академіка Д.І.Багалія. – Х., 1992.
7. Александров И., Редин Е. Профессор Николай Федорович Сумцов. К 30-летней годовщине его учено-педагогической деятельности // Исторический Вестник. – 1906. – Т. CVI. – Октябрь.
8. Антонович Д. Триста років українського театру. 1619–1919. – Прага: Український громадський видавничий фонд, 1925.
9. Артюх Л.Ф. Ареальна характеристика поминального хліба на Українському Поліссі // Проблеми сучасної ареалогії. – К.: Наукова думка, 1994.
10. Артюх Л.Ф. Народне харчування українців та росіян північно-східних районів України. – К.: Наукова думка, 1982.
11. Артюх Л.Ф. Українська народна кулінарія. – К.: Наукова думка, 1977.
12. Афанасьев А.Н. Зооморфические божества у славян: птица, конь, бык, корова, змея и волк. – б.м., б.г.
13. Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения Славян на природу. – Т. II. – М., 1868.
14. Багалей Д. И., Сумцов Н. Ф., Бузескул В. П. Краткий очерк истории Харьковского университета. – Х., 1906.
15. Багалей Д.И. Чествование проф. Н.Ф.Сумцова // ЮК. – 1905. – 3 октября.
16. Багалей Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования: 1655–1905: Историческая монография: В 2-х т. – Т. II. XIX и начало XX в. Репринтное издание. – Харьков, 1993.

17. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. – Х.: Основа, 1991.
18. Багалій Д. І. Наукова спадщина акад. М. Ф. Сумцова // ЧШ. – 1923. – № 3.
19. Байбурин А., Левинтон Г. «Князь» и «княгиня» в русском свадебном величании (к семантике обрядовых терминов) // Русская филология, IV. Сборник студенческих научных работ. – Тарту, 1975.
20. Байбурин А.К., Левинтон Г.А. К описанию организации пространства в восточнославянской свадьбе // Русский народный свадебный обряд. Исследования и материалы. – Л.: Наука, ЛО, 1978.
21. Байбурин А.К., Левинтон Г.А. Похороны и свадьба // Исследования в области балто-славянской духовной культуры: Погребальный обряд. – М.: Наука, 1990.
22. Бакальчук В.О. Культурна самобутність як фактор національної безпеки України: гуманітарний аспект [Електронний ресурс] // http://www.niisp.org/vydanna/panorama/issue.php?s=gupr3&issue=2006_2. – Режим доступу на 11.04.2010 – вільний, мова: укр.
23. Балущок В. Елементи давньослов'янських ініціалів в українському весіллі // Народна творчість та етнографія. – 1994. – № 1.
24. Беньковский Ив. Поверья и обрядности родин и хрестин // КС. – 1904. – № 10. – Отдел II.
25. Білецька В.Ю. Вишиті кожухи в Богодухівській окрузі на Харківщині // Науковий збірник Харківської науково-дослідчої катедри історії української культури. – 1929. – Ч. VII. – Вип. 1.
26. Білецька В.Ю. Чинбарське та кушнірське ремесло в Богодухові на Харківщині // Науковий збірник Харківської науково-дослідчої катедри історії Української культури. – Т. 2 – 3. – Х., 1926.
27. Білецький Л., Дорошенко Д. Памяти академіка Миколи Сумцова. – Прага, 1925.
28. Білецький О.І. Українське літературознавство за сорок років (1917–1957). – К., 1957.
29. Білецький О.І. Шлях дожовтневої української літератури // Білецький О.І. Зібрання праць у 5-ти т. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1965.
30. Біняшівський Е. Українські писанки. – К.: Мистецтво, 1968.
31. Богданов В.В. Музейная этнография. – М.: РАН, ИЭ, 1993.
32. Богдашина О. М. Діяльність харківської науково-дослідної кафедри історії української культури ім. акад. Д. І. Багалія (1921–1934). – Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Дніпропетровськ, 1993.
33. Бойківщина: Історико-етнографічне дослідження / За ред. Ю. Гошка. – К., 1983.
34. Болтарович З. Народна медицина українців. – К.: Наукова думка, 1990.

35. Бондар М.М., Мезенцева Г.Г., Славін Л.М. Нариси музейної справи. – К.: КДУ, 1959.

36. Боплан Г.-Л. [Весільні звичаї українців у першій половині XVII ст.] // Весілля. У двох книгах. Книга 1. – К.: Наукова думка, 1970.

37. Борисенко В. Нариси з історії української етнології 1920–1930-х рр. – К.: Універс, 2002.

38. Борисенко В. Традиції і життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядової культури українців: Навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. – К.: Універс, 2000. – 191 с.

39. Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні. – К.: Наукова думка, 1988.

40. Борисенко В.К. Культ предків в обрядах українців // Родовід. – Друге число. – 1991.

41. Борисенко В.К. Нова весільна обрядовість у сучасному селі: На матеріалах південно-східних районів України. – К.: Наукова думка, 1979.

42. Боряк О. Матеріали з історії народознавства в Україні: Каталог етнографічних програм (друга половина XVIII – XX ст.). – К., 1994.

43. Букатевич Н.І. Чумацтво на Україні. Історично-етнографічні нариси. – Одеса, 1928.

44. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Космогонічні українські народні погляди та вірування. – К.: Фірма «Довіра», 1992.

45. Буряк Л. Українська історична фемінологія XIX – початку XX ст. в контексті історіографічного аналізу [Електронний ресурс] // <http://www.history.org.ua/JournALL/sid/13/2/11.pdf>. – Режим доступу на 15.06.2010 – вільний, мова: укр.

46. Бюлетень Кабінету Антропології та Етнології імені Ф. Вовка. – Ч. I. – К., 1925.

47. В.Щ. Пища и питье крестьян-малороссов, с некоторыми относящими сюда обычаями, поверьями и приметами // ЭО. – 1899. – № 1–2.

48. Весілля в селі Прохори Борзенського повіту Чернігівської губернії // Весілля в двох книгах. – Кн. 1. – К.: Наукова думка, 1970.

49. Весілля. У двох книгах. – Кн. 1. – К.: Наукова думка, 1970; Кн. 2. – К.: Наукова думка, 1970.

50. Весільна обрядовість у часі і просторі. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Одеські етнографічні читання». – Одеса, 2010.

51. Весільні пісні. – К.: Дніпро, 1988.

52. Весільні пісні: У 2-х кн. – Кн. 1. – К.: Наукова думка, 1982; Кн. 2. – К.: Наукова думка, 1982.

53. Ветухов А. Педагогический отдел историко-филологического общества // Ученые общества и учебно-вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805–1905). – Х., 1911.

54. Ветухов А. В. Николай Федорович Сумцов, как исследователь народного быта и культуры // ЮК. – 1905. – 2 октября.

55. Ветухов О.В. Акад. М. Сумцов та Потебніянство // Науковий збірник Харківської науково-дослідчої катедри історії української культури. – Т. I. – X., 1924.

56. Вільна Я.В. Ідейно-естетичний феномен творчості Г. Квітки-Основ'яненка: Герменевтичний аспект. Автореф. дис... д-ра філол. наук: 10.01.01 / Я. В. Вільна; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2006 [Електронний ресурс] // <http://www.lib.ua-ru.net/inode/3814.html>. – Режим доступу на 02.07.2010 – вільний, мова: укр.

57. Власенко В.М. Сергій Тимошенко на ниві архітектури і політики (До 125-ліття від дня народження) [Електронний ресурс] // http://www.interklasa.pl/portal/dokumenty/r_mowa/strony_ukr02/historia/00his21/htm. – Режим доступу на 15.03.2010 – вільний, мова: укр.

58. Вовк Хв. Шлюбний ритуал та обряди на Україні // Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. – Прага, 1927.

59. Волков Ф. О сельских ярмарках и о значении их для изучения ремесленной и кустарной промышленности // Записки Юго-Западного отдела Императорского Русского географического общества за 1873. – Т. I. – К., 1874.

60. Волков Ф. Этнографические особенности украинского народа. Раздел VII. Пища //Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Т. II. – Пг., 1916.

61. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. – Т. I. – К.: Оберіг, 1991; Т. II. – К.: Оберіг, 1991.

62. Восточнославянский этнографический сборник. – М.: Изд. АН СССР, 1956.

63. Гаврилюк Н.К. Картографирование явлений духовной культуры. По материалам родильной обрядности украинцев. – К.: Наукова думка, 1982.

64. Гай-Нижник П.П. УНР та ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення (1917–1920 рр.). – К.: ЩеК⁰, 2010.

65. Гвоздикава Л.С. К типологии русского свадебного хлеба // Материальная культура и мифология. – Л.: Наука, ЛО, 1981.

66. Глушак А.С. Світоглядні особливості переходу від язичництва до християнства (На матеріалах Криму і України). Автореф. ... д-ра філос. наук. – К., 1994.

67. Глушко М.С. Методика польового етнографічного дослідження: Навч. посібник. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008.

68. Гнатюк В. Народня пожива в Галичині // Матеріали до українсько-руської етнології. – Т. 18. – Львів, 1918.

69. Головацкий Я. Народные песни Галицкой и Угорской Руси. – Ч. II. Обрядные песни. – М., 1878.

70. Головацький Я. Виклади давньослов'янських легенд, або міфологія. – К.: Довіра, 1991.

71. Гонтар Т. О. Народне харчування українців Карпат. – К.: Наукова думка, 1979.

72. Горинь Г.Й. Традиції та перспективи розвитку художньої обробки шкіри на Україні // Народні художні промисли України. Зб. наук. праць. – К.: Наукова думка, 1979.

73. Горленко В., Гуслистый К. О периодизации истории украинской этнографии // Советская этнография. – 1961. – № 1.

74. Горленко В.Ф. З українсько-російських взаємозв'язків у галузі етнографічної науки середини XIX ст. // Народна творчість та етнографія. – 1958. – № 3.

75. Горленко В.Ф. Нариси з історії української етнографії та російсько-українських етнографічних зв'язків. – К.: Наукова думка, 1964.

76. Горленко В.Ф. Русское географическое общество и украинская этнография в середине XIX в. // Советская этнография. – 1957. – № 3.

77. Горленко В.Ф. Становление украинской этнографии конца XVIII – первой половины XIX ст. – К.: Наукова думка, 1988.

78. Грушевский М. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Т. I. – Пг., 1914.

79. Грушевский М. Ранние этнографические работы Н. Костомарова. – СПб., 1911.

80. Грушевський М. Постриження й інші обряди, відправлювані над дітьми й підлітками // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – Вип.1 і 2. – 1926.

81. Гуржій О.І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII – XVIII ст.). – К., 1994.

82. Гуцульщина: Історико-етнографічне дослідження / За ред. Ю.Гошка. – К., 1987.

83. Даль Вл. Толковый словарь живого великорусского языка. Второе издание, исправленное и значительно умноженное по рукописи автора. – Т. IV. Р – В. – СПб., М., 1882.

84. Данилевич В.Е. Музей изящных искусств и древностей // Ученые общества и учебно-вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805–1905). – Х., 1911.

85. Данилевич В.Е. Этнографический музей Харьковского историко-филологического общества. – Х., 1911.

86. Данилевский Гр. Нравы и обычаи украинских чумаков. Очерки четырех времен года в Малороссии / Библиотека для чтения П/р. А.В.Дружинина. – Т. 142, 143. – СПб., 1857.

87. Данилів В. До історії української етнографії // Записки Українського Наукового Товариства у Києві. – Кн. IV. – К., 1909.

88. Данковська Р. Акад. М. Сумцов jako діяч Музея Слобідської України // Науковий збірник Харківської науково-дослідчої катедри історії української культури. – Т. 1. – Х., 1924.

89. Данковська Р. Етнографічне дослідження українських обрядових печив // Науковий збірник Харківської науково-дослідчої катедри історії української культури. – Т. 1. – Х., 1924.

90. Данковська Р.С. Історія етнографічного відділу імені О.О.Потебні та книгозбірні Музею Слобідської України // Бюлетень Музею Слобідської України ім. Гр. С.Сковороди. – Ч. I. – Харків, 1925.

91. Данковська Р.С. Історія Музею Слобідської України імені Гр. С.Сковороди // Бюлетень Музею Слобідської України ім. Гр. С.Сковороди. – Ч. I. – Харків, 1925.

92. Дарманський П. Обряд у житті людини. – К.: Політвидав, 1974.

93. Дашкевич В. Програми до етнографічно-краснзнавчого дослідження України // Науковий збірник Харківської науково-дослідчої катедри історії української культури. – 1929. – Ч. VII. – Вип. 1.

94. Дей О. Величальні пісні українського народу. Передмова до зб.: Колядки та щедрівки. Зимові обрядові поезії трудового року. – К.: Наукова думка, 1965.

95. Дей О.І. Соціально-побутові пісні чумацького циклу // Чумацькі пісні. – К.: Наукова думка, 1976.

96. Державин Н. Обычай «умыкания» невест в древнейшее время и его переживания в свадебных обрядах у современных народов // Сборник статей, посвященных почитателями академику и заслуженному профессору В.И.Ламанскому по случаю пятидесятилетия его учено-педагогической деятельности. – Ч. I. – СПб.: Тип. Импер. Академии Наук, 1907.

97. Дзедзелівський Й. Невідомі моменти наукових зв'язків. Листи Миколи Сумцова до Ватрослава Ягича // Слово і час. – 1994. – № 4–5.

98. Дикарев М. Малорусское слово «паляныця» и греческое «πελαιοξ» // КС. – 1899. – Т. 67. – № 10–12 (октябрь, ноябрь, декабрь).

99. Дмитрієнко М.Ф., Солонська Я.А. Геортологія в системі спеціальних історичних дисциплін: теорія, джерела та методи досліджень // Український історичний журнал. – 2002. – № 3.

100. Довженко В.Й. Землеробство Древньої Русі до середини XIII ст. – К.: Вид. АН УРСР, 1961.

101. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці. У 2-х т. – Т. 1. – К., 1970.

102. Драгоманов М. Наукові методи проф. Сумцова // Житє і слово. Вісник літератури, історії і фольклору. – Львів, 1894. – Кн. 1.

103. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці. У 2-х т. – Т. 2. – К., 1970.

104. Другі Сумцовські читання. Тези наукової конференції. 18 квітня 1996 р. – Харків, 1996.

105. Дубровський В. Музеї на Україні. – Х.: Держвидав України, 1929.

106. Дубровський В. Чергові завдання сучасного музейного будівництва на Україні // Український музей. Збірник перший. Г/р. П. Курінний. – К., 1927.

107. Дяченко М.Т. Етнографічна збірка Харківського державного історичного музею // Народна творчість та етнографія. – Кн. 3. – К., 1958.

108. Евзлин М. Космогонія і ритуал. – М.: Радикс, 1993.

109. Енциклопедія українознавства. – Т. 8. – Видавництво «Молоде життя». – Paris – N.York, 1976.

110. Еремина В.И. Ритуал и фольклор. – Ленинград: Наука, ЛО, 1991.

111. Етимологічний словник української мови у семи томах. – Т. III. Кора-М. – К.: Наукова думка, 1989.

112. Етнографія Києва і Київщини. Традиції і сучастність / За ред. В. Горленка. – К., 1986.

113. Єрофіїв І. Питання про українські думи в працях М. Сумцова // Науковий збірник Харківської науково-дослідчої катедри історії української культури. – Т. 1. – Х., 1924.

114. Єфремов С. Історія письменства в працях ак. М. Сумцова // Записки історично-філологічного відділу Української академії наук. – Кн. VII – VIII. – К., 1926.

115. Жінкін М.П. М.Ф. Сумцов (1854–1922) // Учені записки Харківського державного університету ім. О. М. Горького. Т. 70. – Труды філологічного факультету. – Т. 3. – Х., 1956.

116. Жук А.К. Про розвиток килимарства на Україні в дорадянський період // Народна творчість та етнографія. – 1961. – № 2. – С. 92 – 98.

117. Жук А.К. Українські народні килими (XVII – початок XX ст.). – К.: Наукова думка, 1966. – С. 10.

118.3 досвіду роботи музеїв УРСР. – Вип. 2. – К.: Держполітвидав УРСР, 1961.

119. Записка по вопросу о цензуре книг на малорусском языке. – Х., 1905.

120. Записки історично-філологічного відділу Української академії Наук. – Кн. 2–3. – К., 1923.

121. Записки історично-філологічного відділу Української академії Наук. – Кн. VII–VIII. – К., 1926.

122. Здоровега Н. Нариси народної весільної обрядовості на Україні. – К.: Наукова думка, 1974.

123. Зеленин Д. К. Музей Слободской Украины // Русский исторический журнал. – Кн. 7. – Пг., 1921.

124. Зеленин Д. Восточнославянская этнография. – М.: Гл. изд-во восточной литературы, 1991.

125. Иванов В.В. Очерки по истории семиотики в СССР. – М.: Наука, 1976.

126. Иванов Вяч.Вс., Топоров В.Н. Исследования в области славянских древностей. Лексические и фразеологические вопросы реконструкции. – М.: Наука, 1974.

127. Иванов Вяч.Вс., Топоров В.Н. К семиотической интерпретации коровая и коровяиных обрядов у белорусов // Труды по знаковым системам. Вып. 3. – Тарту, 1967.

128. Иванов Вяч.Вс., Топоров В.Н. О символике коровая в связи с происхождением коровяиного обряда // Иванов Вяч.Вс., Топоров В.Н. Исследования в области славянских древностей. – М.: Наука, 1974.

129. Иванов Вяч.Вс., Топоров В.Н. Славянские языковые моделирующие системы (Древний период). – М.: Наука, 1965.

130. Иванов Е.И. Харьковский исторический архив. – Х., 1904.

131. Иванов П.В. Дни недели (к малорусской этнографии). – Х., 1902.

132. Иваньо И.В. Очерк развития эстетической мысли на Украине. – М.: Искусство, 1981.

133. Императорская Академия Наук. Об отмене стеснений малорусского печатного слова. – Петербург, 1905.

134. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). – Х., 1908.

135. История и археология Слободской Украины. – Харьков, 1992.

136. Иванова О.В. Фольклористичні праці М.Ф.Сумцова в контексті української фольклористики другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: Автореф. дис. ... к. філол. н. – К., 2000.

137. Івашенко В.Ю. Мемуари професорів та студентів з історії Харківського університету ХІХ – початку ХХ століття. – Автореф. дис. ... к. і. н. – Дніпропетровськ, 2004 [Електронний ресурс] // <http://disser.com.ua/contents/28487.html>. – Режим доступу на 11.06.2010 – вільний, мова: укр.

138. Історія Академії Наук УРСР. У 2-х кн. – Кн. 2. – К., 1967.

139. Історія Української РСР у двох томах. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1967.

140. Кагаров Е. О значении некоторых русских народных обычаев // Известия Императорской Академии Наук. Серия VI. – Т. XI. – Пг., 1917.

141. Кагаров Е. Состав и происхождение свадебной обрядности // Сборник Музея антропологии и этнографии. – Т. VIII. – Л.: Изд-во АН СССР, 1929.

142. Кагаров Є. Форми та елементи народної обрядовості // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – Вип. 1. – 1928.

143. Калиновський Г. Опис весільних українських простонародних обрядів // Весілля. У двох книгах. Книга 1. – К.: Наукова думка, 1970.

144. Камінський В. Етнографія та її питання в працях акад. М.Ф.Сумцова // Записки історично-філологічного відділу Української академії наук. – Кн. VII – VIII. – К., 1926.

145. Камінський В. Свято Купала на Волині // Етнографічний вісник. – 1927. – Кн. 5.

146. Камінський В. Сліди родового побуту в сьогочасних весільних звичаях на Україні. Весільний звичай крадіжки курей // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – Вип. 2. – 1929.

147. Касьянов Г.В. Інтелігенція Радянської України 1920 – 30-х років: соціально-історичний аналіз: Автореф. дис. ... д. і. н. – К., 1993.

148. Каталог выставки XII археологического съезда в Харькове. Этнографический отдел. – Х., 1902.

149. Кирпичников А. Рецензия. Н.Сумцов. О свадебных обрядах, преимущественно русских (X, 1881) // ЖМНП. – 1881. – Июль.

150. Клепикова Г.П., Усачева В.В. Лингво-географические аспекты семантики слова «zito» в славянских языках // Общественный лингвистический атлас (Материалы и исследования). – М.: Наука, 1965.

151. Козак Д.Н., Боровский Я.Е. Святотилища восточных славян // Обряды и верования древнего населения Украины. – К., 1990.

152. Козаченко А. К истории великорусского свадебного обряда // Советская этнография. – 1957. – № 1.

153. Козловська В. Сторінка з обсягу культів. Свячений дуб слов'ян-поган // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – Вип.1. – 1928.

154. Колядки та щедрівки. Зимова обрядова поезія трудового року. – К.: Наукова думка, 1965.

155. Копержинський К. Господарчі сезони у Слов'ян (з історії новорічного циклу обрядовості) // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – Вип. 1. – 1928.

156. Копержинський К. Календар народньої обрядовості новорічного циклу // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – Вип. 3. – К., 1929.

157. Копержинський К. Обряди збору врожаю у слов'янських народів нової доби розвитку / Одеське наукове при УАН товариство. Секція історично-філологічна. – № 1. – Одеса: Одесполіграф, 1926.

158. Копержинський К. Обряди збору врожаю у слов'янських народів у найдавнішу добу розвитку // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – Вип. 1 і 2. – К., 1929.

159. Королев Ф.Н. Гончарное производство в Полтавской, Харьковской и Черниговской губерниях. Исследования 1888–1890 гг. // Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. – Т. 1. – СПб., 1892.

160. Костомаров Н. Славянская мифология. – К., 1847.

161. Кравець О. М. Сімейний побут та звичаї українського народу. – К., 1966.

162. Кравченко В. Пісні, хрестини та весілля. – Т. 1. – Житомир, 1913.

163. Красиков М. Вдячний син Слобожанщини: Микола Сумцов – дослідник і громадський діяч краю [Електронний ресурс] // <http://korolenko.kharkov.com/sumtsov/Krasikov1.doc>. – Режим доступу на 14.03.2010 – вільний, мова: укр.

164. Красиков М. М. Сумцов і ми [Електронний ресурс] // <http://korolenko.kharkov.com/sumtsov/Krasikov2.doc>. – Режим доступу на 14.03.2010 – вільний, мова: укр.

165. Кримський Аг. «Волосова борода». З учено-кабінетної міфології XIX ст. // Кримський Аг. Твори в п'яти томах. – Т. 3. Мовознавство. Фольклористика. – К.: Наукова думка, 1973.

166. Кримський Аг. Звинигородщина з погляду етнографічного та діалектичного. Ч. 1. Побутово-фольклорні тексти. – К.: Вид-во Української Академії Наук, 1928.

167. Кругляк Б.А. Внутрішня торгівля в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. Автореф. дис. ... д. і. н. – К., 1993.

168. Круть Ю. З. Хліборобська обрядова поезія слов'ян. – К.: Наукова думка, 1973.

169. Круть Ю.З. Жниварські пісні. – К.: Музична Україна, 1971.

170. Культура і побут населення України. – К.: Либідь, 1991.

171. Курочкін О. В. Новорічні свята українців. Традиції і сучасність. – К.: Наукова думка, 1978.

172. Кустов Виталий Сергеевич. Масонство и тайные общества на Украине [Електронний ресурс] // http://zhurnal.lib.ru/k/kustow_w_s/ukrmas.shtml. – Режим доступу на 02.07.2010 – вільний, мова: укр.

173. Кутельмах К. «Спасова борода»: магія чи реальність? (Причинки до аграрних мотивів у календарних обрядах поліщуків) // Народознавчі зошити. – 1996. – № 2.

174. Кучер Р.В. НТШ. – К., 1992.

175. Лавонен Н.А. Функциональная роль порога в фольклоре и верованиях карел // Фольклор и этнография. У этнографических истоков фольклорных сюжетов и образов. Сборник научных трудов. – Ленинград: Наука, ЛО, 1984.

176. Лаврентьева Л.С. Символические функции еды в обрядах // Фольклор и этнография. Проблемы реконструкции фактов традиционной культуры. – Л.: Наука, ЛО, 1990.

177. Лебедев А.С. Первый научный труд профессора Сумцова // Пошана. Сборник Харьковского Историко-Филологического общества, изданный в честь профессора Н.Ф.Сумцова. – Т. XVIII. – Харьков, 1909.

178. Левинтон Г. Некоторые общие вопросы изучения свадебного обряда // Тезисы докладов IV Летней школы по вторичным моделирующим системам. – Тарту, 1970.

179. Левицкий О. Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI – XVII ст. // КС. – 1900. – Т. LXVIII. – Январь.

180. Левченко М. Несколько данных о жилище и пище Южноруссов // Записки Юго-Западного отдела Географического Общества. Т. 2 за 1874. – К., 1875.

181. Леонардо да Винчи. Химия и алхимия [Электронный ресурс] // <http://www.abc-people.com/data/secrets-leonardo/chemist.htm>. – Режим доступа на 02.07.2010 – вільний, мова: рос.

182. Лещенко П.Я. Листи І.Ягича до М.Ф.Сумцова // Радянське літературознавство. – 1958. – № 4.

183. Лещенко П.Я. Листування В.Гнатюка з М.Ф.Сумцовим // Жовтень. – 1958. – № 12.

184. Лещенко П.Я., Балака Т.Т. Листи М.Л.Кропивницького до М.Ф.Сумцова та його дружини // Радянське літературознавство. – 1959. – № 5.

185. Лист Д.І.Багалія до О.Д. та Н.Д. Багалій (з особистого фонду сім'ї Багаліїв) // Наукові записки кафедри українознавства Харківського університету. – Вип. 1. – Х.: Основа, 1994.

186. Литвинова П. Южнорусский народный орнамент. – Харьков, 1902.

187. Литвинова-Бартош П. Весільні обряди і звичаї у селі Землянці Глухівського повіту на Чернігівщині // Матеріали до українсько-руської етнології. – Т. 3. – Львів, 1900.

188. Ломова М.Ф. Етнографічна діяльність І.Франка / АН УРСР. Український державний музей етнографії та художнього промислу. – К., 1957.

189. Лукичев П.Н., Скорик А.П. Фаллический культ: социоисторический анализ // СОЦИС. – № 12. – 1994.

190. М. Ф. Сумцов у спогадах і дослідженнях [Електронний ресурс] // <http://korolenko.kharkov.com/sumtsov/summ3.html>. – Режим доступу на 14.03.2010 – вільний, мова: укр.

191. М.Ф.Сумцов. Опис особистого фонду № 794. 1876 – 1921 рр. – К.: Наукова думка, 1965.

192. Маланчук В.А. М.Ф.Сумцов як етнограф (до 125-річчя з дня народження) // Народна творчість та етнографія. – 1979. – № 2.

193. Малинка А. Малорусские обряды, поверья и заплачки при похоронах. – б.м., б.г. – Вирізка з ЭО. – Т. XXXVIII.

194. Малинка А. Родини і хрестини // КС. – 1898. – № 5.
195. Мандебура О.С. Проблеми української етнографії в науковій спадщині Миколи Сумцова. Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997.
196. Маркевич В. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. – К., 1860.
197. Маркович Аф.В. Родыны, хрыстыны и похрестыны. Опыт этнографического описания с народных уст // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – К., 1926. – № 1 і 2.
198. Маслова Г.С. Народная одежда в восточнославянских традиционных обычаях и обрядах XIX – начала XX в. – М., 1984.
199. Матейко К.І. Український народний одяг. – К.: Наукова думка, 1977.
200. Материалы для словаря древне-русского языка по письменным источникам. – Т. 1 – 3. – Спб., 1893–1902.
201. Матушевський Ф. З українського життя // Літературно-науковий вісник. – Львів – Київ, 1907. – Т. 40.
202. Маячанець Л. Про шлюб на Україні-Русі XVI – XVII ст. // Літературно-наукова бібліотека. – Львів, 1906.
203. Мелетинский Е. Поэтика мифа. – М.: Наука, 1976.
204. Микола Федорович Сумцов (1864–1922). Бібліографічний покажчик / Укладачі Н.І.Полянська, В.О.Савчук, В.З.Фрадкін, В.О.Ярошик. – К.: Рідний край, 1999.
205. Миллер А. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века) [Електронний ресурс] // <http://www.ukrhistory.narod.ru/miller-13.htm>. – Режим доступу на 12.06.2010 – вільний, мова: укр.
206. Милорадович В. Житє-бытє лубенского крестьянина. Пища // КС. – 1902. – № 6.
207. Мирончиков Л.Т. Дохристианское жречество Древней Руси (старцы, старосты, волхвы). Автореф. дис...к. и. н. – Минск, 1969.
208. Мистецтво та етнос. Культурологічний аспект. Зб. наук. праць. – К.: Наукова думка, 1991.
209. Мифы народов мира. Энциклопедия в 2-х т. Второе изд. – Т. 1. – М.: Советская энциклопедия, 1991; Т. 2. – М.: Советская энциклопедия, 1992.
210. Мороз О. Листи М. Сумцова та О. Шахматова // Жовтень. – 1958. – № 3.
211. Музей Слобідської України. – Ч. 1. – Х., 1925; Ч. 2–3. – Х., 1926–1927; Ч. 4–5. – Х., 1927–1928.
212. Напрями та школи фольклористики [Електронний ресурс] // <http://www.info-library.com.ua/books-text-4110.html>. – Режим доступу на 16.06.2010 – вільний, мова: укр.

213. Непривітаний співець [Електронний ресурс] // http://nacija.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=1405&Itemid=13. – Режим доступу на 15.03.2010 – вільний, мова: укр.

214. Несен І. Структурно-семіотичний аналіз та його застосування в етнологічних дослідженнях // Етнічна історія народів Європи. – К., 2008. – № 25.

215. Несен І.І. Весільний ритуал Центрального Полісся: традиційна структура та реліктові форми (середина XIX – XX ст.). – К.: Центр захисту культурної спадщини від надзвичайних ситуацій, 2004.

216. Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (Доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії) / АН України. – Інститут історії та ін. – Полтава, 1993.

217. Нестуля О. Визвольні змагання українського народу і охорона пам'яток культури (1917–1920). – Полтава, 1993.

218. Нечуй-Левицький Ів. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. – К., 1992.

219. Нидерле Л. Славянские древности. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1956.

220. Ніколаєв О. О. Історичний відділ Музею Слобідської України // Бюлетень Музею Слобідської України ім. Гр. С. Сковороди. – Ч. І. – Харків, 1925.

221. Ніколаєв О. О. Художній відділ Музею Слобідської України // Бюлетень Музею Слобідської України ім. Гр. С. Сковороди. – Ч. І. – Харків, 1925.

222. Нові пам'ятки культури та меморіальні дошки Харківської області. Випуск №6. Оглядова довідка за матеріалами періодичних видань за 2003 рік. Меморіальна дошка на честь О.С. Пушкіна [Електронний ресурс] // http://library.kharkov.ua/lib_druk.php?type=3&year=2006&id=1. – Режим доступу на 21.02.2010 – вільний, мова: укр.

223. Носова Г.А. Язычество в православии. – М.: Наука, 1975.

224. О.Л. Воспреещение повенчанным молодым жить врозь до свадьбы // КС. – 1900. – Т. LXVIII. – Февраль.

225. Общественный, семейный быт и духовная культура населения Полесья / Под ред. В.Бондарчика. – Минск, 1987.

226. Омелянский В.Л. Хлеб, его приготовление и свойства. 2-е изд. – Л., 1924.

227. Омельченко Ю. А. Охорона пам'яток і музейне будівництво на Україні в 1921–1941 рр. // УІЖ. – 1975. – № 3.

228. Омельченко Ю. А. Охорона пам'яток і музейне будівництво на Україні в перші роки Радянської влади // УІЖ. – 1972. – № 1.

229.Отзыв Ф.К.Волкова о научных трудах Н.Ф.Сумцова // Отчет Императорского Русского Географического общества за 1915 г. – М., 1916.

230.Охримович В. Значение малорусских свадебных обрядов и песен в истории эволюции семьи // ЭО. – 1891. – № 4; 1892. – № 4.

231.П'яті Сумцовські читання. Збірник матеріалів наукової конференції «Музей: історія і проблеми сьогодення». 14 травня 1999 р. – Харків, 1999.

232.Павлюк С.П. Народна агротехніка українців Карпат другої половини XIX – початку XX ст.: Історико-етнографічне дослідження. – К.: Наукова думка, 1986.

233.Перші Сумцовські читання. Тези наукової конференції, присвяченої 75-річчю Музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди. 17–18 квітня 1995 р. – Харків, 1995.

234.Петров В. Вогнезрубна система хліборобства й хліборобський культ вогню. – Серія науково-популярна №20. – К.: Видання ВУАН, 1932.

235.Петров В. М. Ф. Сумцов як історик української етнографії // Записки історично-філологічного відділу Української академії наук. – Кн. VII – VIII. – К., 1926.

236.Пивоваров В.М. М. Сумцов як дослідник давньої української літератури. Дис. ... канд. філол. наук. – К., 1991.

237.Пилипенко М. Следы родовой организации в свадебных обычаях славянских народов // Советское славяноведение: Материалы IV конференции историков-славистов. – Минск: БГУ, 1969.

238.Поділля. Історико-етнографічне дослідження. – К., 1995.

239.Полесье. Материальная культура / Под ред. В.Бондарчика. – К., 1988.

240.Пономарьев А.П. Українська етнографія. Курс лекцій. – К.: Либідь, 1994.

241.Потебня А. А. О мифическом значении некоторых обрядов и поверий. – Харьков: Университетская тип., 1865.

242.Потебня А. О некоторых символах в славянской народной поэзии. – Х., 1860.

243.Потебня А. Слово и миф. – М.: Правда, 1989.

244.Почепцов Г. Основы семиотики. – М.-К.: Рефлбук, 2002.

245.Правдюк О. Загальнослов'янська основа українського весілля // Слов'янське літературознавство і фольклористика. – Вип. 4. – К., 1968.

246.Правдюк О. Народне весілля на Україні. Передмова до кн.: Весілля. У двох книгах. – Кн. 1. – К.: Наукова думка, 1970.

247.Проненко В. Перший український самостійник [Електронний ресурс] // http://gazeta.media-obiektiv.com/print.php?gazeta_id=146&material_id=24. – Режим доступу на 01.03.2010 – вільний, мова: укр.

248. Пыпин А. История русской этнографии. – Т. III. Этнография малорусская. – СПб., 1893.

249. Радянська енциклопедія історії України. У 4-х тт. – Т. 4. – К., 1972.

250. Разгон А. Этнографические музеи в России (1861–1917) // История музейного дела в СССР. Сб. статей. Труды НИИ музееведения. – Вып. 1. – М.: Госкультпросветиздат, 1957.

251. Редин Е. Профессор Николай Федорович Сумцов. К двадцатипятилетию годовщины его учено-педагогической деятельности. – Х., 1900.

252. Редин Е. Профессор Николай Федорович Сумцов. К тридцатилетию годовщины его учено-педагогической деятельности. – Х., 1906.

253. Реєстр наукових праць проф. М. Сумцова 1878–1918 // Записки Історико-філологічного відділу УАН. – Кн. II–III. – К., 1923.

254. Романів О. 130 років НТШ: спроба оцінок і підведення підсумків [Електронний ресурс] // <http://www.ukrlife.org/main/cxid/130year.doc>. – Режим доступу на 12.02.2010 – вільний, мова: укр.

255. Романов Б.А. Люди и нравы Древней Руси. Историко-бытовые очерки XI–XIII в. – М.–Л.: Наука, 1966.

256. Романюк П.Ф. Из опыта картографирования свадебного обряда Правобережного Полесья // Полесье. Этнолингвистический сборник. Материалы и исследования. – М.: Наука, 1983.

257. Руднев В.А. Дерево жизни. Об истоках народных и религиозных обрядов. – Ленинград, 1989.

258. Савченко Г.О. Життя, діяльність і науково-історична спадщина академіка М. Ф. Сумцова (1854–1922). Дис. ... к. і. н. – Х., 1993.

259. Салмин А.К. Етнология религии и народный обряд // Этнографическое обозрение. – 1994. – № 2.

260. Сборник харьковского историко-филологического общества «Пошана» в честь проф. Сумцова. – Т. XVIII. – Х., 1909.

261. Свадебные обычаи в Червонной Руси сто лет назад. Переклад О.Л. // Киевская старина. – 1898. – Т. LXIII. – Май.

262. Свенціцький І. Музеї і книгозбірні сучасної України. – Львів: Діло, 1927.

263. Семчишин М. Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу. 2-ге видання, фототипне. – К.: АТ Друга рука, МП Фенікс, 1993.

264. Синопис // Українська література XVII ст. / Бібліотека української літератури. – К.: Наукова думка, 1987.

265. Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток. – К.: Наукова думка, 1989.

266. Слобідська Україна. Короткий історико-краєзнавчий довідник. – К.: Будівельник, 1994.

267. Словник української мови. – Т. IX. – К.: Наукова думка, 1978.
268. Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII – XVIII вв. – Харьков, 1964.
269. Слюсарський А. Г. Слобідська Україна. Історичний нарис XVII – XVIII ст. – Х.: Книжково-газетне видавництво, 1954.
270. Смирнова Я.С. К типологии обычаев умыкания (по материалам народов Северного и Западного Кавказа) // Проблемы типологии в этнографии. – М., 1979.
271. Соколова В.К. Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов. XIX – начало XX в. – М.: Наука, 1979.
272. Соколова В.К. Культ животных в религиях. – М.: Наука, 1972.
273. Старовойтенко І. Просопографія: підходи до трактування змісту наукової дисципліни в історіографії [Електронний ресурс] // <http://www.history.org.ua/JournALL/sid/13/1/1.pdf>. – Режим доступу на 18.05.2010 – вільний, мова: укр.
274. Створення українського біографічного словника як етап відродження історичної пам'яті українського народу [Електронний ресурс] // <http://www.ualogos.kiev.ua/toprint.html?id=430>. – Режим доступу на 21.06.2010 – вільний, мова: укр.
275. Ступак Ю. З історії мистецької критики на Україні. М.Ф.Сумцов // Українське мистецтвознавство. – Вип. 5. – 1971.
276. Сумцов М. Ф. Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України: вибр. пр. – Х.: АТОС, 2008.
277. Сумцов М. Ф. Опис документальних матеріалів особистого фонду № 794. 1876–1921. – К.: Наукова думка, 1965.
278. Сумцов М. Ф., Сумцов Д. М. Географія України. – Х.: Всеукраїнський держвидав, 1921.
279. Сумцов Н. Бытовая сторона «Энеиды» И.Котляревского // Сумцов Н. Из украинской старины. – Х., 1905.
280. Сумцов Н. «Губернские Ведомости» как пособие при изучении русской истории и этнографии // КС. – 1885. – Кн. II.
281. Сумцов Н. 50-летие сборника А. Метлинского «Народные Южно-русские песни» // Известия Императорской Академии Наук за 1904 г. – СПб., 1904.
282. Сумцов Н. Бытовая сторона «Энеиды» И. Котляревского // Сумцов Н. Из украинской старины. – Х., 1905.
283. Сумцов Н. Бытовая сторона в сочинениях Г. Ф. Квитки // Харьков. – 1878. – №№ 272–275;
284. Сумцов Н. Великдень // ЮК. – 1911. – № 10264.
285. Сумцов Н. Вниманию сельских хозяев (програм для збирання відомостей про писанки) // ХГВ. – 1889. – № 76.
286. Сумцов Н. Г.Ф.Квитка, как этнограф // КС. – 1893. – Кн. VIII.

287. Сумцов Н. Гарбуза піднести // КС. – 1889. – № X–XII.
288. Сумцов Н. Дополнения к литературе о Доле и Недоле // ЭО. – 1892. – Т. XV.
289. Сумцов Н. Досветки и посиделки // КС. – 1886. – Кн. III.
290. Сумцов Н. Заговоры (Библиографический указатель) // Сборник ХИФО. – 1892. – Т. IV.
291. Сумцов Н. Заговоры инкантиции // Труды XIII археологического съезда. – Екатеринослав, 1907. – Т. II.
292. Сумцов Н. Заметка о писанках // ХГВ. – 1890. – № 70.
293. Сумцов Н. Заметки о некоторых вредных свадебных обычаях и поверьях // ХГВ. – 1880. – № 125.
294. Сумцов Н. Значение «весілля» // КС. – 1889. – № X – XII.
295. Сумцов Н. Из украинской старины. – Х., 1902.
296. Сумцов Н. К вопросу о влиянии греческого и римского свадебного ритуала на малорусскую свадьбу // КС. – 1885. – Кн. I.
297. Сумцов Н. К вопросу об устройстве в Харькове этнографической выставки // ЮК. – 1900. – № 6682.
298. Сумцов Н. К истории малорусских нравов XVII // КС. – 1884. – Кн. III.
299. Сумцов Н. К истории малорусских ремесленных изделий // КС. – 1886. – Кн. XII.
300. Сумцов Н. К истории малорусских свадебных обычаев // КС. – 1883. – № XI.
301. Сумцов Н. К истории слободско-украинского чумачества // КС. – 1884. – Т. VIII.
302. Сумцов Н. К истории хаты // КС. – 1889. – Кн. XXV.
303. Сумцов Н. К объяснению малорусских гаданий // КС. – 1892. – Кн. VIII.
304. Сумцов Н. Кое-что о народной медицине // Харьковские губернские ведомости. – 1890. – № 70.
305. Сумцов Н. Колдуны, ведьмы и упыри // Сборник ХИФО. – 1891. – Т. III, 1892. – Т. IV.
306. Сумцов Н. Культурные переживания. – К., 1889 – 1890.
307. Сумцов Н. Личные обереги от сглаза // Сборник ХИФО. – 1897. – Т. IX.
308. Сумцов Н. Малорусская географическая номенклатура // КС. – 1886. – Кн. VII.
309. Сумцов Н. Малорусская свадебная терминология // КС. – 1889. – № X – XII.
310. Сумцов Н. Малорусские фамильные прозвища // КС. – 1885. – Кн. II.

311. Сумцов Н. Местные названия в украинской народной словесности // КС. – 1886. – Кн. X.
312. Сумцов Н. Могорич // КС. – 1889. – № X–XII.
313. Сумцов Н. Музей изящных искусств Харьковского университета // ЮК. – 1907. – № 8989.
314. Сумцов Н. Мышь в народной словесности // ЭО. – 1891. – № 1.
315. Сумцов Н. Научное изучение колядок и щедривок // КС. – 1886. – Т. XIV. – № 2.
316. Сумцов Н. О кустарной выставке // ЮК. – 1907. – № 9185.
317. Сумцов Н. О свадебных обрядах, преимущественно русских. – X, 1881.
318. Сумцов Н. О славянских народных воззрениях на новорожденного ребенка // ЖМНП. – 1880. – № ССХII.
319. Сумцов Н. О церковных братствах // ЮК. – 1882. – № 445.
320. Сумцов Н. Обычай ломать скарлупу яйца // КС. – 1897. – Кн. XII.
321. Сумцов Н. Остатки чумачества // КС. – 1884. – Т. XXV.
322. Сумцов Н. Очерки народного быта. – X., 1902.
323. Сумцов Н. Палка сватов // КС. – 1889. – № X–XII.
324. Сумцов Н. Писанки // КС. – 1891. – Кн. V–VI.
325. Сумцов Н. Писанки // ЮК. – 1912. – №№ 10647, 10677, 12612.
326. Сумцов Н. Плахта. Дерга // КС. – 1889. – Т. XXV. – Май – июнь.
327. Сумцов Н. Пост невесты // КС. – 1889. – № X – XII.
328. Сумцов Н. Программа для собирания писанок и сведений о них (к XII археологическому съезду в Харькове) // Труды Харьковского Предварительного Комитета по устройству XII археологического съезда. – Т. I. – X., 1902.
329. Сумцов Н. Программа для собирания сведений о кобзарях и лириках. К предстоящему в 1902 г. в г. Харькове XII археологическому съезду // Труды Харьковского Предварительного Комитета по устройству XII археологического съезда. – Т. I. – X., 1902.
330. Сумцов Н. Программа для собирания этнографических предметов к выставке на предстоящем в 1902 г. в г. Харькове XII археологическому съезду // Труды Харьковского Предварительного Комитета по устройству XII археологического съезда. – Т. I. – X., 1902.
331. Сумцов Н. Программа для собирания этнографических сведений о крестьянском населении Харьковской губернии: [К предполагаемому описанию Харьковской губернии] // КС. – 1892. – Т. 38. – Июль.
332. Сумцов Н. Программа для составления этнографических статей для народных чтений // Отчет Харьковского Общества грамотности за 1894. – X., 1894.
333. Сумцов Н. Религиозно-мифическое значение малорусской свадьбы // КС. – 1885. – Кн. III.

334. Сумцов Н. Слободско-украинское чеботарство // КС. – 1889. – Т. XXV – Апрель.
335. Сумцов Н. Слобожане. Историко-этнографічна розвідка. – Х.: Союз, 1918.
336. Сумцов Н. Современная малорусская этнография // КС. – 1892. – Кн. I–II.
337. Сумцов Н. Университетский этнографический музей // ЮК. – 1903. – № 7626.
338. Сумцов Н. Университетский этнографический музей // ЮК. – 1903. – № 7626.
339. Сумцов Н. Утилитарная этнография // ХГВ. – 1897. – № 234.
340. Сумцов Н. Харьковские коцарки // Киевская старина. – 1889. – Т. XXV. – Апрель.
341. Сумцов Н. Хлеб в обрядах и песнях. – Х., 1885.
342. Сумцов Н. Этнографизм Шевченка // ЭО. – 1914. – № 3–4.
343. Сумцов Н. Этнографические заметки // ЭО. – Т. III. – М., 1889.
344. Сумцов Н. Этнографическое изучение Екатеринославской губернии // Сборник статей Екатеринославского научного общества. – Екатеринослав, 1905.
345. Сумцов Н.Ф. Символика славянских обрядов: Избр. Труды. – М.: Изд. Фирма «Восточная литература» РАН, 1996.
346. Сумцов Николай Федорович [Электронный ресурс] // <http://www.rulex.ru/01180654.htm>. – Режим доступа на 12.02.2010 – вільний, мова: рос.
347. Таранушенко С. Мистецтво Слобожанщини XVII–XVIII в. – Х.: МУМ, 1928.
348. Таранушенко С. Пам'ятники архітектури Слобожанщини XVII – XVIII в. // Питання історії архітектури та будівельної техніки України: 36. наук. праць. – К.: Держвидав УРСР, 1959.
349. Таранушенко С. Старі хати Харківщини // Матеріали до історії українського мистецтва. – Вип. 1. Будівництво. – Х., 1922.
350. Терещенко А. Быт русского народа. – Ч. II. Свадьбы. – СПб, 1848.
351. Ткаченко І. Академік М. Сумцов і слобожанське письменство // Науковий збірник Харківської науково-дослідчої катедри історії української культури. – Т. 1. – Х., 1924.
352. Ткачук А. Листи С. В. Петлюри до М. Ф. Сумцова (з документів закритих сховищ) // Українське слово. – 1994. – 8, 22 вересня, 20 жовтня, 3 листопада.
353. Ткачук. А. У боротьбі за права української мови (1900–1907). – К., 2001.
354. Токарев С.А. Истоки этнографической науки (до середины XIX в.). – М.: Наука, 1978.

355. Токарев С.А. История русской этнографии (дооктябрьский период). – М.: Наука, 1966.
356. Токарев С.А. Ранние формы религии. – М.: Политиздат, 1990.
357. Токарев С.А. Религиозные верования восточнославянских народов XIX – начала XX в. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1957.
358. Топонимическая война в Харькове [Электронный ресурс] // <http://www.gavnopravie.kharkov.ua/2007/2007-09-32.html>. – Режим доступа на 15.03.2010 – вільний, мова: рос.
359. Топоров В.В., Иванов Вл.И. Славянские языковые моделирующие системы. – М., 1965.
360. Топоров Вл.Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ. Исследования в области мифопоэтического: Избранное. – М.: Прогресс. Культура, 1995.
361. Топоров Вл.Н. О структуре некоторых архаических текстов, соотносимых с концепцией «мирового дерева» // Труды по знаковым системам. V. – Тарту, ТГУ, 1971.
362. Треті Сумцовські читання. Матеріали наукової конференції. 18 квітня 1997 р. – Харків, 1998.
363. Трифилев Е. Очерк из истории промышленности Слободской Украины. – Вып. 1. Селитрование. – Спб., 1858.
364. Труды Харьковского предварительного Комитета по устройству XII археологического съезда. – Т. I. – Х., 1902.
365. Труды Харьковского предварительного Комитета по устройству XII археологического съезда в Харькове. – Т. II. – Ч. 2. // Сборник ХИФО. – Т. XIII. – Х., 1902.
366. Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Т. I. – Пг., 1914; Т. II. – Пг., 1916.
367. Україна: Політична історія. XX – початок XXI ст. / Педрада: В. М. Литвин (голова) та ін. Редкол.: В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголови) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2007.
368. Українська радянська енциклопедія. – Т. 11. – Кн. 1. – К., 1984.
369. Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи. Наукові доповіді Всеукраїнської конференції. – К., 1996.
370. Ученые общества и учебно-вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805–1905). – Х., 1911.
371. Фаминцын А.С. Божества древних славян. – Спб., 1884.
372. Фольклор и этнография. Проблемы реконструкции фактов традиционной культуры. – Л.: Наука, ЛО, 1972.
373. Фрадкин В.З. К вопросу об изучении фольклорно-этнографического наследия Н.Ф.Сумцова // Краткое содержание докладов годичной сессии ИЭ АН СССР. – Л.: Наука, ЛО, 1972.
374. Фрадкин В.З. Н.Ф.Сумцов // Славяноведение в дореволюционной России. Биобиблиографический словарь. – М.: Наука, 1979.

375. Фрадкін В.З. Научная деятельность Зеленина Д.К. в Харькове (1916–1925) // Проблемы славянской этнографии. К 100-летию со дня рождения члена-корреспондента АН СССР Д.К.Зеленина. – Л.: Наука, ЛО, 1979.

376. Фрадкін В.З. Фольклорно-етнографическая деятельность харьковского историко-филологического общества. 1877–1919 гг. Автореф. дисс. ... к. и. н. – Л., 1973.

377. Фрадкін В.З. XII археологический съезд и его значение в развитии этнографии на Украине // История и археология Слободской Украины. Тезисы докладов. – Х., 1992.

378. Фрадкін В. Слово до читача // Сумцов М. Слобожане. Історико-етнографічна розвідка. – Харків: Акта, 2002.

379. Фрадкін В.З. Сучасне українознавство і спадщина академіка М. Сумцова // Культура України: історія і сучасність: Матеріали Всеукр. наук.-теорет. конф. 19–20 листоп. 1996 р. – Х., 1996.

380. Фрадкін В.З. До 140-річчя від дня народження М.Ф. Сумцова (1854–1922) // Культура України: Зб. ст. – Х., 1994. – Вип. 2.

381. Фрадкін В.З. Життя – на користь Україні // Микола Федорович Сумцов. (1864–1922). Бібліографічний покажчик / Укладачі Н.І.Полянська, В.О.Савчук, В.З.Фрадкін, В.О.Ярошик. – К.: Рідний край, 1999.

382. Фрадкін В.З. М.Ф. Сумцов – вчений-енциклопедист // Проблеми збереження та відновлення історичної пам'яті: Наук. конф. з питань музеєзнавства та краєзнавства : Тези доп. – Х., 1994.

383. Фрадкін В.З. Служити народові (пам'яті М.Ф.Сумцова) // Прапор. – 1979. – № 9.

384. Фрадкін В.З. Спадщина Миколи Сумцова // Сумцов М. Ф. Слобожане. Історико-етнографічна розвідка. – Х.: Акта, 2002.

385. Харківський колегіум та його визначні вихованці [Електронний ресурс] // <http://www.oblrada.kharkov.ua/ukr/kharkovregion/?id=16>. – Режим доступу на 02.07.2010 – вільний, мова: укр.

386. Харузина В. Свадебное печенье «роща» // ЭО. – 1914.

387. Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет. [1805–1955]. – Х.: ХГУ, 1955.

388. Хіріна А. А. Академік Микола Сумцов – історик Харкова [Електронний ресурс] // <http://korolenko.kharkov.com/sumtsov/Khirina2.doc>. – Режим доступу на 14.03.2010 – вільний, мова: укр.

389. Хіріна А.А. Історія Слобідської України в працях академіка М. Ф. Сумцова [Електронний ресурс] // <http://korolenko.kharkov.com/sumtsov/Khirina3.doc>. – Режим доступу на 14.03.2010 – вільний, мова: укр.

390. Хіріна А.А. Некоторые проблемы педагогического наследия Н. Ф. Сумцова [Електронний ресурс] // <http://korolenko.kharkov.com/sumtsov/Khirina1.doc>. – Режим доступу на 14.03.2010 – вільний, мова: укр.

391. Червяк К. Весілля мерців. Спроби соціологічно пояснити обряди ініціацій. – Харків: Пролетарій, 1930.

392. Червяк К. Дослідження похоронного обряду (похорон як весілля) // Етнографічний вісник. – Кн. 5. – К., 1927.

393. Червяк К. Похоронні звичаї й культ покійників з точки зору весільного ритуалу // Науковий збірник Харківської науково-дослідчої кафедри історії української культури. Ч. VII. – Вип. 1. – 1929.

394. Чеснов Я.В. О принципах типологии традиционно-бытовой культуры // Проблемы типологии в этнографии. – М.: Наука, 1979.

395. Четверті Сумцовські читання. Матеріали наукової конференції. 18 квітня 1998 р. – Харків, 1999.

396. Чижикова Л. Н. Русско-украинское пограничье. История и судьбы традиционно-бытовой культуры. – М.: Наука, 1988.

397. Чичеров В.И. Зимний период русского земледельческого календаря XVI – XIX веков (Очерки по истории народных верований) / Труды Института этнографии им. Н.Н.Миклухо-Маклая. – Новая серия. Т. XL. – М., 1957.

398. Чишко Віталій Сергійович. Біографістика як галузь історичної науки: історіографія та методологія: Дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.06 / НАН України. – К., 1997. – 404 арк. [Електронний ресурс] // <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/263916.html>. – Режим доступу на 02.07.2010 – вільний, мова: укр.

399. Чубинский П. Труды Этнографическо-Статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования. – Т. III. – Спб., 1872; Т. IV. – Спб., 1877; Т. V. – Спб., 1878.

400. Чумацькі пісні. – К.: Наукова думка, 1976.

401. Шаповал Ю. Україна XX століття: особи та події в контексті важкої історії. – К.: Генеза, 2001.

402. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус. – Чернівці: Рута, 1998.

403. Шейн П. Белорусские народные песни. – Спб., 1874.

404. Шмидт Ф. Исторические, этнографические и художественные музеи. Очерк истории и теории музейного дела. – Х.: Союз, 1919.

405. Шумада Н.С. Сторінка українсько-болгарського фольклористичного спілкування (Листи М. Мажова до М. Сумцова) // Слов'янське літературознавство і фольклористика. Республіканський міжвідомчий збірник. – Вип. 6. – К., 1970.

406. Шухевич В. Гуцульщина у п'яти частих. – Ч. I–V. – Львів, 1899–1908.

407. Щапов Я.Н. Брак и семья в Древней Руси // Вопросы истории. – № 10. – 1970.

408. Элиаде М. Космос и история. Избранные работы. – М., 1987.
409. Этнографические исследования развития культуры. – М.: Наука, 1985.
410. Этнографические истоки фольклорных явлений / Русский фольклор. XXIV. – Л.: Наука, ЛО, 1987.
411. Этнография и смежные дисциплины. Этнографические субдисциплины. Школы и направления. Методы. – М.: Наука, 1988.
412. Этнознаковые функции культуры. – М.: Наука, 1991.
413. Юрченко О.С. Сумцов Микола Федорович [Электронный ресурс] // http://pravopys.vlada.kiev.ua/mova/pers/e_u_m/Sumcov_Mykola.htm. – Режим доступа на 12.02.2010 – вільний, мова: укр.
414. Яблоновський В. Весілля в селі Отаках // КС. – 1905. – Кн. 5. – Май.
415. Язычество восточных славян: Сб. науч. тр. – Л.: ГМЭ, 1990.
416. Ястребов В. Свадебные обрядные хлебы в Малороссии // КС. – 1897. – Т. LIX. – № 11. – Ноябрь.
417. Ящуржинский Хр. Культ хлеба в малорусских колядках // КС. – 1893. – Т. LXIII. – № 12. – Декабрь.
418. Ящуржинский Хр. Остатки язычества в погребальных обрядах Малороссии. – б.м., б.г.
419. Ящуржинский Хр. Поверья и обрядности родин и хрестин // КС. – 1893. – Июль.
420. Ящуржинский Хр. Свадьба малорусская, как религиозно-бытовая драма // КС. – 1896. – Т. LV. – Ноябрь.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- ВНЗ – вищий навчальний заклад
ВУАН – Всеукраїнська академія наук
ВУКОПМИС – Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини
ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
Головмузей – Головне управління музеями
Губкопмис – Губернський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини
ЖМНП – журнал Міністерства народного просвещения
ЗІФВУАН – Записки історично-філологічного відділу Української академії наук
ІАН – Імператорська академія наук
КГО – Киевский городской округ
КС – Киевская старина
ЛНУ – Львівський національний університет
НТШ – Наукове товариство імені Т. Шевченка
ПЗВРГО – Південно-Західний відділ Російського географічного товариства
р., рр., г., гг. – рік, роки, год, годы
РАН – Російська академія наук
ред. – редакція
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
ст. – століття, століть
ст.ст. – старий стиль
СХИФО – Сборник харьковского историко-филологического общества
УАН – Українська академія наук
УІЖ – Український історичний журнал
ХГВ – Харьковские губернские ведомости
ХІФТ, ХІФО – Харківське історико-філологічне товариство, Харьковское историко-филологическое общество
ЦДІАУ – Центральний державний історичний архів України у м. Києві
ЧШ – Червоний шлях
ЭО – Этнографическое обозрение
ЮК – Южный край

Наукове видання

МАНДЕБУРА Олеся

Микола Сумцов і проблеми соціокультурної ідентичності

Монографія

Верстка, макет – *Людмили Лисенко*

Підписано до друку 02.12.11 р. Формат 60х84/16. Папір офсет.
Гарнітура Times. Ум. др. арк. 16,04. Обл.- вид. арк. 17,25
Тираж 120 прим. Зам. № 387

Віддруковано ПП Лисенко М.М.
16600, м. Ніжин Чернігівської області,
вул. Шевченка, 26 В.
Тел.: (04631) 9-09-95; (067) 4412124
E-mail: milanik@land.ru

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.